

Моя методика

В. І. Тихоша

Українська мова 9 клас

УДК 37.016+811.161.2

ББК 74.26+81.2УКР

Т46

Рекомендовано до друку вченою радою
інституту філології та журналістики Херсонського державного університету
(протокол № 8 від 28 січня 2009 року)

Автор:

Тихоша В. І., кандидат педагогічних наук, професор
кафедри української мови та соціолінгвістики
Херсонського державного університету.

Рецензенти:

Карабута О. П., кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та соціолінгвістики
Херсонського державного університету.

Кучма Т. І., учитель-методист, учитель української мови та літератури
вищої категорії Херсонського Академічного ліцею при ХДУ.

Тихоша В. І.

Т46 Українська мова. 9 клас. — Х.: Вид. група «Основа»,
2009. — 281, [7] с. (Б-ка журн. «Вивчаємо українську
мову та літературу. Моя методика»; Вип. 11 (72))

ISBN 978-611-00-0374-2.

Навчальний посібник відповідає чинній програмі Міністерства освіти
і науки України для 9 класу 12-річної школи.

У навчальному посібнику репрезентовано теоретичний та дидактич-
ний матеріал з вивчення синтаксису складного речення, наводяться ді-
лові ігри «Мікрофон», «У світлиці спілкування», «Навчаючи — учусь»,
самостійні дослідження школярами проблемних питань «Згоден? — Не
згоден? — Обґрунтуй!»

Для вчителів української мови та літератури загальноосвітніх шкіл, ке-
рівників методичних об'єднань, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 37.016+811.161.2

ББК 74.26+81.2УКР

© Тихоша В. І., 2009

ISBN 978-611-00-0374-2

© ТОВ «Видавнича група «Основа», 2009

КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 9 КЛАСІ

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Примітки
		Вступ	
1		Вступ. Розвиток української мови	
		Повторення вивченого у 8 класі	
2		Повторення. Просте неускладнене речення	
3		Повторення. Просте ускладнене речення	
4		Контрольна робота. Диктант з граматичним завданням	
		Пряма і непряма мова	
5		Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови	
6		Розділові знаки при прямій мові	
7		Заміна прямої мови непрямою	
8		<i>Зв'язне мовлення.</i> Повторення вивченого про мовлення. Види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо)	
9		Діалог. Полілог	
10		Цитата як спосіб передачі чужого мовлення	
11		Узагальнення і систематизація вивченого з теми «Пряма і непряма мова»	
12		Контрольна робота з теми «Пряма і непряма мова»	
13		<i>Зв'язне мовлення.</i> Загальні відомості про текст, типи і стилі мовлення (повторення)	
		Складне речення і його ознаки	
14		Складне речення і його ознаки. Складні речення без сполучників, з сурядним і підрядним зв'язком. Повторення і систематизація вивченого	

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Примітки
15		Засоби зв'язку частин складного речення	
		Складносурядне речення	
16		Складносурядне речення, його основні ознаки	
17		Розрізнення складносурядних речень і простих з однорідними членами	
18		Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення	
19		Розділові знаки в складносурядному реченні	
20		Культура мовлення і стилістика. Синоніміка складносурядних речень з різними сполучниками, а також складносурядного речення і простих речень	
20		Ділова гра. Узагальнення і систематизація знань з теми «Складносурядне речення»	
21		Контрольна робота з теми «Складносурядне речення»	
22		Стислий переказ тексту наукового стилю (усно) за складним планом	
		Складнопірядні речення	
23		Складнопірядне речення, його будова і засоби зв'язку в ньому	
24		Основні види складнопірядних речень. Складнопірядні речення з пірядними означальними	
25		Складносурядні речення з пірядними з'ясувальними	
26		<i>Зв'язне мовлення.</i> Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)	
27		Складнопірядні речення з обставинними пірядними частинами. Складнопірядні речення з пірядними місця	
28		Складнопірядні речення з пірядною частиною часу	
29–30		<i>Зв'язне мовлення.</i> Вибірковий переказ тексту наукового стилю (усний і письмовий)	
32		Складнопірядне речення з пірядною частиною способу дії, міри і ступеня	

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Примітки
33		Складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною. Розрізнення неповних підрядних порівняльних частин речення і порівняльних зворотів	
34		<i>Зв'язне мовлення.</i> Докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням (письмово)	
35		Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини, наслідковими	
36		Складнопідрядні речення з підрядними мети, умовними і допустовими	
37		Культура мови і стилістика. Синоніміка складнопідрядних і простих речень з відокремленими членами	
38		Складнопідрядне речення з кількома підрядними	
39		Узагальнення і систематизація знань з теми «Складнопідрядне речення»	
40		Контрольна робота з теми «Складнопідрядне речення»	
41–42		<i>Зв'язне мовлення.</i> Тези прочитаного (публіцистичної чи науково-пізнавальної статей). Конспектування як різновид стислого переказу почутого	
		Безсполучникове складне речення	
43		Безсполучникове складне речення. Поняття про безсполучникове складне речення. Особливості інтонації складного безсполучникового речення	
44		Смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення. Безсполучникові складні речення зі значенням перелічення. Кома і крапка з комою у безсполучниковому реченні	
45		Безсполучникові складні речення зі значенням причини, пояснення, доповнення. Двокрапка у безсполучниковому складному реченні	
46		Безсполучникові складні речення зі значенням протиставлення, часу, умови і наслідку. Тире в безсполучниковому складному реченні	

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Примітки
47–48		<i>Зв'язне мовлення.</i> Твір-роздум (усний і письмовий) у публіцистичному стилі на морально-етичну тему	
49		Культура мови і стилістика. Синоніміка складних речень зі сполучниками, без сполучників і простих речень	
50		Урок-подорож у країну Безсполучникового речення. Узагальнення і систематизація вивченого про безсполучникове складне речення. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні	
51		Контрольна робота з теми «Безсполучникове складне речення»	
52		<i>Зв'язне мовлення.</i> Вибірковий переказ тексту наукового стилю	
		Складні речення з різними видами зв'язку (або багатокomпонентні)	
53		Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	
54		Складні речення з сурядністю із безсполучниковим зв'язком	
12		Складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком	
56		Складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком	
57		Розділові знаки в складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	
58		Розділові знаки в складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	
59		Узагальнення і систематизація знань з теми «Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку». Ділова гра «Перевір себе сам»	
60		Контрольна робота з теми «Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку»	

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Примітки
61		<i>Зв'язне мовлення.</i> Оповідання на самостійно обрану тему	
		Складне синтаксичне речення	
62		Складне синтаксичне ціле (ССЦ), його основні ознаки	
63		Складне синтаксичне ціле й абзац	
64		Види і засоби міжфразного зв'язку	
65		Актуальне членування речень у висловленні: відоме і нове	
66		<i>Зв'язне мовлення.</i> Доповідь на основі двох-трьох джерел на морально-етичну і суспільну тему в публіцистичному стилі	
67		<i>Зв'язне мовлення.</i> Ділові папери. Заява. Автобіографія	
68		Повторення і систематизація вивченого. Слово як предмет вивчення	
69		Повторення. Мовні аспекти вивчення речення. Орфографія. Пунктуація	
70		Контрольна робота. Диктант. Тести	

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 9 КЛАСІ

Цей посібник покликаний допомогти вчителеві освоїти особливості роботи з теоретичним та практичним матеріалом з української мови у 9 класі.

Основне завдання навчання української мови в цьому класі — оволодіти синтаксисом і пунктуацією складного речення, закріпити орфографічні навички, одержані у 5–7 класах, розвивати зв'язне мовлення в усній і писемній формах, формувати комунікативні вміння.

Учням необхідно дати систематичний теоретичний курс синтаксису і пунктуації складного речення й створити умови для формування **практичних** умінь і навичок, розвивати їх **творчі** здібності.

На уроці мови вчителеві слід подбати насамперед про мету засвоєння учнями теоретичного матеріалу: актуалізувати ту частину теорії, яка служить базою для виконання практичних завдань навчання.

Це повинні бути необхідні й достатні ознаки понять, графічні схеми пунктуаційних правил, узагальнювальні таблиці, зразки міркувань тощо.

У ході вивчення синтаксису й пунктуації не треба забувати про закріплення навичок правопису й організувати роботу з повторення орфографії. В поданих уроках для цього вводиться рубрика «Повторимо орфографію».

Особливість курсу української мови в 9 класі полягає і в тому, що під час вивчення синтаксису необхідно приділяти увагу повторенню морфології й лексики, що створює умови для формування поглядів учнів на мовну систему в цілому.

У посібнику достатньо завдань мовленнєвого характеру. Повторюючи теоретичні відомості з розвитку зв'язного мовлення, треба поглибити відомості про мову і мовлення, текст, типи і стилі мовлення.

У посібнику є всі уроки зв'язного мовлення, побудовані відповідно до завдань мовленнєвої змістової лінії програми.

Це уроки аудіювання, читання, стислі, докладні і вибірково перекази текстів наукового, художнього та публіцистичного

стилів, навчання тезуванню і конспектуванню художніх творів і публіцистичних статей. Велика увага приділяється складанню діалогів відповідно до різних запропонованих ситуацій.

Автор пропонує розподіл навчального часу для вивчення теми за програмою, але вчитель може самостійно визначати, скільки уроків йому потрібно для того, щоб учні добре засвоїли матеріал. У посібнику подаються різні типи уроків, у т. ч. й уроки-практикуми, уроки-заліки, урок — ділова гра, уроки-подорожі тощо.

ЛЕКСИКО-ОРФОГРАФІЧНА РОБОТА У 9 КЛАСІ

У 9 класі в кінці навчального року учні пишуть атестаційний диктант. Щоб підготувати їх до успішного написання його, учителів необхідно систематично вести роботу з орфографії.

Одним із напрямів роботи з орфографії у 9 класі є лексико-орфографічна.

Нагадуємо вчителів основні етапи введення нових слів до лексикону школярів:

1. Установка на довге запам'ятовування.
2. Поскладове (орфографічне) промовляння слова вчителем.
3. Промовляння слова учнями пошепки (із закритими очима, уявляючи слово записаним білими буквами по чорному).
4. Зорове сприйняття слова на дошці або в словнику.
5. Тлумачення слова.
6. Орфоепічне читання слова, аналіз його звукового й буквеного складу, знаходження орфограм-букв.
7. Запис слова з поскладовим його промовлянням (учні можуть записувати стільки разів, скільки необхідно їм для запам'ятовування).
8. Пояснення написання з допомогою етимології (якщо це можливо).
9. Закріплення правопису в ході уроку (складання з ним словосполучень, речень, введення його у власне писемне висловлення).

У ході первинного закріплення добираємо і записуємо спільнокореневі слова. Наступне закріплення слова органічно вплітається в структуру уроку і проводиться під час:

- граматичного конструювання словосполучень, речень, текстів (написання творів-мініатюр з використанням слів певної тематичної групи);
- морфемного чи словотвірного аналізу;
- використання різних мнемонічних прийомів;

- проведення лексичної роботи, добору синонімів, антонімів тощо.

На етапі контролю бажано провести словниковий диктант з подальшою самоперевіркою за допомогою словника, взаємоперевіркою, вибірковим диктантом, зоровим диктантом тощо.

На прикладі слова *свідोцтво* розгляньмо методику лексико-орфографічної роботи.

Насамперед спрямовуємо увагу школярів на запам'ятовування його правопису: у слові пишеться суфікс *-цтво*.

Потім учитель орфографічно його промовляє так, щоб кожен звук відповідав своїй букві: [с] [в] [і] [д] [о] [ц] [т] [в] [о].

Після цього учні поскладово промовляють це слово, тренуючи свою фонетичну пам'ять: *сві-до-цтво*. Потім школярі сприймають слово зором (на дошці, у словничку «Пиши правильно», у «Тлумачному словнику»).

Знайомлячись зі значенням слова, дев'ятикласники встановлюють його багатозначність: 1. Офіційний документ, який підтверджує, засвідчує якийсь факт або містить відомості про когонебудь: посвідчення, посвідка.

2. Заст. свідчення [*Розумів історію із свідоцтв та настрої людей тієї епохи*]. (Новий тлумачний словник української мови.— К., 2006.— С. 248).

Далі вчитель пропонує дібрати узагальнювальне слово до поданих (на дошці): *атестат, свідоцтво, посвідчення, диплом*,— ввести в речення (наприклад: *У майбутньому в мене будуть такі документи: атестат, свідоцтво, посвідчення, диплом*).

Це дасть учителеві можливість організувати роботу і над повторенням пунктуації при однорідних членах речення.

Етимологічно це слово цікаве тим, що походить від старослов'янського дієслова *видіти* (*бачити*) — порівняйте: *очевидець, самовидець*. Буква *і* в корені розвинулась під впливом аналогії (відати = знати). *Свідоцтво* — слово утворене від *свідок* в результаті додавання словотвірного суфікса *-ств-*, спостерігається в разі чергування приголосних *к* → *ц*, а в разі додавання суфікса *-енн-* — *к* → *ч*: *свідчення*.

Після цього вчитель пропонує дібрати спільнокореневі слова: *свідок, свідоцтво, свідчення, свідчи, виконати* їх морфемний і словотвірний розбір (одного-двох на вибір).

Заключний етап роботи — скласти висловлювання, у якому слово *свідоцтво* було б доцільним.

Систематична лексико-орфографічна робота на уроці і вдома допоможе дев'ятикласникам успішно скласти атестацію з української мови — грамотно написати диктант.

ВСТУП

Завдання вступного уроку полягає в тому, щоб розширити і поглибити уявлення учнів про етапи і шляхи розвитку української мови.

Спочатку проводиться аналіз висловлювання відомих людей про українську мову. Потім учнів варто ознайомити із вправою — про українську мову в Київській Русі.

Далі класу можуть бути задані такі запитання:

- Чому літературна мова вважається «дорогоцінною спадщиною» (*Л. В. Щерба*)?
- Які факти свідчать про давність української мови?
- Які риси української мови помітні в давньоруських пам'ятках?
- Назвіть імена дослідників української мови.

З наведених вправ дев'ятикласники дізнаються про розвиток української мови у XIII–XVI ст., у XVII–XVIII ст., про перші українські словники і правописні шукання у XIX–XX ст.

Учитель може запропонувати школярам на базі цього матеріалу скласти тези майбутнього власного повідомлення про розвиток української мови, колективно скласти план заходів щодо відродження і збереження рідної мови, організувати дискусію за темою «Що сьогодні потрібно зробити для подальшого розвитку рідної мови?», провести семінарське заняття «Видатні мовознавці України».

Паралельно з роботою над текстом вправ учитель проводить лексико-орфографічну роботу, звертає увагу школярів на особливості пунктуації.

У кінці уроку, підсумовуючи засвоєне, варто дати завдання скласти словничок ключових слів з вивченої теми. Удома дев'ятикласники можуть виписати приказки та прислів'я про мову, висловлення відомих лінгвістів, письменників чи скласти твір-роздум про нелегку долю української мови, наприклад: «Що я можу зробити для поліпшення мовної ситуації в Україні», «Чи потрібні Україні дві державні мови», «Двомовність в Україні: за чи проти».

УРОК № 1**ВСТУП. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Мета: ознайомити учнів з процесом і результатами розвитку української мови в ході історичного становлення українського суспільства; формувати пізнавальні компетенції, уміння вчитися, спілкуватися, здійснювати самоконтроль; розвивати життєво необхідні компетентності: уміння слухати, чітко висловлювати свої думки, зважати на думку інших, здатність приймати самостійні рішення.

Обладнання: транспаранти з висловлюваннями про рідну мову, портрети визначних мовознавців, виставка літератури про мову.

ХІД УРОКУ**I. Мотивація навчальної діяльності**

- Прочитайте висловлення. Прокоментуйте, як ви їх розумієте. Яку спільну думку вони виражають?

1. Мова — то цілюще народне джерело, і, хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги (*В. Сухомлинський*).
2. Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову (*Л. Костенко*).
3. Мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих великих людей України (*І. Срезневський*).

II. Оголошення теми та мети уроку**III. Робота з теоретичним матеріалом за текстами**

1. Прочитайте. Визначте тему, сформулюйте основну думку тексту. Поділіть його на частини, доберіть до них заголовки. За складеним планом перекажіть, використовуючи найбільш виразні ключові слова і звороти з тексту.

Початок людської мови взагалі і навіть початок мови того чи іншого народу губляться так само в далекому минулому, як і початок історії людства... початок усіх великих народностей, але як би там не було, а в нас існує твердження, що *мова кожного народу створена самим народом*, а не кимось іншим.

Мова народу — найкращий, ніколи не в'янучий і вічно знову розквітаючий цвіт усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії.

...У світлих, прозорих глибинах народної мови відображається не тільки природа рідного краю, але і вся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — у спадок нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за іншим плоди глибоких сердечних зворушень, історичних подій, вірувань, поглядів, наслідки пережитого горя і прожитої радості, — тобто увесь досвід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі й майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Вона не тільки виражає життєздатність народу, але є саме те життя. Коли зникає народна мова, — народу немає більше! (К. Д. Ушинський).

- Випишіть прикметники найвищого ступеня порівняння, розберіть їх за будовою, поясніть, як вони утворюються.

2. Прочитайте текст. Сформулюйте його основну думку. Яким ви уявляєте «руське письмо»?

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПИСЕМНОСТІ

Говорити про мову протоукраїнських племен можна лише гіпотетично. Адже писемних пам'яток, які дійшли до нас, недостатньо для повноцінного дослідження мови. Давність української мови доводили ряд вітчизняних та зарубіжних учених: Павел Шафарек (чех), Михайло Красунський (поляк), Олексій Шахматов (росіянин), Агатангел Кримський (українець) та ін.

Про давність української мови свідчать і реліктові фольклорні твори, особливо календарно-обрядові пісні.

Український мовознавець Олександр Потебня стверджував, що веснянка «А ми просо сіяли» існувала в Україні вже у I тисячолітті до нової ери. А, наприклад, колядки про створення світу птахами дійшли ще з дохристиянських часів.

Археологічні знахідки засвідчують наявність писемних знаків на глиняному посуді, пряслицях, зброї тощо ще за трипільської доби. Своє письмо трипільці називали *руським*. Митрополит Ілларион у своїй праці «Слов'янське письмо перед Костянтином» переконливо доводить, що в Херсонесі у 860–861 рр. були знайдені Євангеліє і Псалтир «руськими письменами писані».

Відомо, що з прийняттям християнства у Київській Русі існувало дві абетки — кирилиця і глаголиця. На стінах Софії Київської відкрито абетку і тексти, написані нею. Дослідник Сергій Висоцький назвав її протокирилицею. Літературною мовою була визнана церковнослов'янська мова. На жаль, це не була природна мова, якою розмовляв народ.

- Випишіть ключові слова. Перекажіть близько до тексту.
- Поясніть орфограму «Велика буква».

3. Прочитайте. Випишіть періоди розвитку української мови та основні риси її в літературній мові Київської Русі.

УКРАЇНСЬКА МОВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Історія кожного народу вивчається в нерозривному зв'язку з історією народу, який є носієм цієї мови, її творцем. Отже, періодизація української мови пов'язана з історією українського народу. У її розвитку виділяють такі періоди:

- 1) протоукраїнський (VII–XI ст.);
- 2) староукраїнський (XI–XIV ст.);
- 3) середньоукраїнський (кінець XIV — початок XIX ст.);
- 4) новий (початок XIX ст. — до нашого часу).

Агатангел Кримський — український енциклопедист, мовознавець у своїй праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922) дослідив українські мовні риси X–XI ст. на прикладі текстів «Ізборника Святослава» 1073 р. Це насамперед українська лексика: *гребля, стріха, лагодили, ліпший, яруга, туга, гримлять, повинь, дивуємося* та ін. Далі ряд фонетичних рис: *німая, сім'я, стіни*; перехід *е* в *о* після шиплячих: *жона, чоловік, нічого*; кінцева літера *в* у дієсловах: *ходив, косив, брав*; чергування приголосних *г — з, к — ц, х — с* у давальному відмінку: *дорозі, дівці, кожусі*; форми українських заїменників: *тобі, собі*.

Українське походження літописців переконливо доводять граматичні форми дієслів: *носить, косить* (3-тя ос. одн.), *бере, буде*; архаїчна форма майбутнього часу: *знатиму, читатиму, робитиму*, а також *-мо* в кінці дієслів: *знаємо, ходимо*.

Агатангел Кримський, детально проаналізувавши мову доби Київської Русі, робить висновок: «Мова Наддніпрянщини і Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільшого всі сучасні малоруські особливості» (Г. Лозко).

- Поясніть значення виділених у тексті слів.
- Складіть за текстом таблицю «Українські мовні риси».

4. Прочитайте текст. Розкажіть, що ви дізналися про перші словники за часів Київської Русі. Яку роль вони виконували?

ПЕРШІ СЛОВНИКИ

Для вивчення історії мови велике значення має лексикографія — розділ мовознавства і наука, яка займається укладанням словників та вивченням їхньої історії.

Перші лексикографічні спроби були вже за часів Київської Русі: «Повість минулих літ» подає тлумачення імен та назви міста Переяслав. В «Ізборнику Святослава» є цілий розділ, де подано пояснення незрозумілих слів з Євангелія та інших книг. У церковних книгах часто на полях переписувачі подавали тлумачення незрозумілих читачам слів. У 1413 році з'явився словник «Толкованіє неудоб познаваемом в писаныхъ речемъ», у якому пояснювалися слова грецької, сербської, болгарської та слов'янської мов (З *«Історії української мови»*).

5. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому пам'ятки писемності цього періоду характеризуються образністю, більш зрозумілі читачам.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА XIII–XVI ст.

Незважаючи на розгром Київської Русі татаро-монгольською навалою, культурне життя на завойованих землях не припиняється. Писемні пам'ятки цього періоду — «Галицько-Волинський літопис», «Слово о погибелі Руської землі», «Києво-Печерський патерик» — характеризуються образністю, народнопоетичними висловами, афоризмами.

У XVI ст. центральна частина Київської Русі підпадає під владу Великого Литовського князівства, яке, не маючи власної писемної мови, використовувало в діловодстві «руську». Про це свідчать грамоти XIV–XVI ст., «Судебник» Каземира Ягойла 1468 р., «Литовський статут» 1566 р. та 1588 р.

Старослов'янська мова, як мова книжна, на цей час уже не розвивалася і зберігалася в основному в культово-релігійному письменстві. Вона штучно гальмувала розвиток народної української мови. Старослов'янська стає дедалі більше незрозумілою народові. Тому з'являються словники, які подають переклад зі старослов'янської на українську народну мову. Так, у XVI ст. був написаний «Лексиксъ с толкованієм словенських слов просто» невідомого автора, у якому пояснено 776 слів: брацѣся — боролися, позискаю — шукаю, благодарю — дякую, дщѣрь — дочка, заемлю — позичаю та ін.

У 1596 році Лаврентій Зизаній видав перший друкований словник «Лексис сиреч речення, вкраде собраны из словенского языка на просты рускій діалект истолкованы». У ньому пояснено 1061 слово: авѣа — тато, отець; баснь — казка, слово, байка; юноша — парубок тощо.

Видатною пам'яткою староукраїнської мови є «Пересопницьке євангеліє». Написане в 1556–1861 рр. Його мова має виразний

народний колорит, насичена фразеологізмами, живописними заставками.

У другій половині XVI ст. в м. Острозі утворився значний культурний осередок, який очолив князь Костянтин Острозький. Тут видаються книжки і формується книжна українська мова, яку розвивали письменники XVII ст. (З підручника).

6. Прочитайте. Чи наблизила «кулішівка» український правопис до усного мовлення? Які доповнення в український правопис зробив Борис Грінченко? Обґрунтуйте їх доцільність.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА XII–XVIII ст.
ТА ПРАВОПИСНІ ШУКАННЯ XIX ст.

У Києві на початку XVII ст. виник другий культурний осередок, який об'єднав освічених людей навколо Київської колегії. У 1619 р. вийшла друком «Грамматика словенския...» Мелетія Смотрицького, яка була близькою до староукраїнської мови більше, ніж до церковнослов'янської.

Найдосконалішим словником цього часу став «Лексиконъ словеноросскій...» (1627). Його автор Памва Беринда подавав не тільки переклад на українську мову, а й тлумачення і навіть етимологію ряду понять.

Українською народною або близькою до неї писали твори Семен Климовський, Лазар Баранович, Климентій Зіновіїв, Іван Пашковський, Стефан Петрушевич та ін. Блискучі зразки поезії народною мовою залишили мандрівні дяки, особливо Петро Попович-Гученський.

У XVIII ст. українську мовну єдність порушили реформи алфавіту московського царя Петра I. Українці, які читали *ѣ* як *і*, а *ы* як *и*, за московським наказом мусили *Ѣ* читати як *є*, а *е* як *е*. Почався тиск на українську школу і письменство, яке мусило писати тепер так, як учили в школах.

Реформу петровського правопису зробив Пантелеймон Куліш. Його правопис було названо «кулішівкою». Він скасував літеру *ы*, замість *Ѣ* увів *і*, замість *е* — *є*, але залишив *ѣ* для позначення роздільної вимови, запозичену у шведів *ě* замість *йо*. Та скоро Олександр III заборонив «кулішівку» і наказав писати по-московськи. Цей правопис назвали «ярижкою» (від назви літери «єры»). На Західній Україні Євген Желехівський удосконалив «кулішівку», увівши букву *ї*.

Остаточні поправки в український правопис уніс Борис Грінченко, доповнивши його чотирма правилами: коли писати *ї*,

апостроф, м'який знак та як писати *-ся* з дієсловами. Цим правописом українці користуються і сьогодні (За Г. Лозко).

7. Прочитайте. Складіть план, випишіть ключові слова. Перекажіть за планом близько до тексту. Використавши матеріали всіх вправ, підготуйте повідомлення про розвиток української мови.

УКРАЇНСЬКА МОВА У XIX–XX СТ.

Ставлення до української мови у Російській імперії не було однозначним. Відомий російський критик Віссаріон Белінський пояснював це так: «Мы, москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречия». Прихильно ставився до української культури, мови, історії Герцен. Професор О. Архангельський, досліджуючи пам'ятки Київської Русі, дійшов висновку, що «Москва живе чужим добром», і «не тільки у XIV, але і в XV столітті у плані літератури Москва незрівнянно нижче Києва XII століття».

Проте починаючи з царювання Петра I російський уряд проводив політику русифікації українських земель, заборони української мови. Викладачів, які навчали українською мовою, звільняли з посад.

Валуєвський указ (1863) не просто забороняв українську мову, а навіть відміняв її: «Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может...».

У 1876 р. цей ганебний циркуляр було доповнено Емським указом, за яким заборонялося ввозити українські книги з-за кордону, друкувати ноти українських пісень, ставити театральні вистави тощо. За сприяння русифікації українських земель чиновникам збільшували заробітну плату. Заборонялося навіть вживати слова *Україна*, *українець*, на конференціях дозволялося виголошувати промови, читати реферати всіма європейськими мовами, крім української.

Лише у 1908 р., проаналізувавши наслідки масових повстань в Україні під час селянської революції 1905–1907 рр., Сенат визнав таку політику в Україні «шкідливою».

Багатовікова русифікація за царизму, а у XX ст. — за сталінізму призвели до гальмування розвитку української мови.

У перші роки радянської влади українізація сприяла бурхливому піднесенню української мови. Вихід великої кількості

термінологічних словників з різних галузей науки, літературних творів, підручників, наукових праць з хімії, фізики, медицини, металургії благотворно вплинули на розвиток літературної мови. Викладання її в школах і вузах було значним поштовхом у розвитку народної усно-розмовної мови, підвищенні її культури. Але в 1933 році надійшла телеграма Сталіна про припинення українізації. Почалася тотальна денаціоналізація, нищення національно свідомих українців. Це призвело до нищення українського мовного середовища не тільки в містах, а й у селах (*В. Тиха*).

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Мета уроків, відведених на повторення вивченого у 8 класі,— пригадати основні поняття і терміни, пов'язані із синтаксисом простого речення, паралельно відновити в пам'яті учнів основні правила орфографії й пунктуації, важливі для грамотного письма.

Основне завдання під час організації цієї роботи — правильно підібрати матеріал для повторення, враховуючи те, що не було достатньо засвоєно у 8 класі, помилки, які найчастіше трапляються.

На першому уроці пропонуємо повторити основні поняття синтаксису простого неускладненого речення. Не маючи можливості повторити все в системі, зосередимося лише на основних питаннях синтаксичної будови української мови, які необхідно знати школярам для кращого розуміння будови складного речення, що буде вивчатися у 9 класі.

Це: 1) зв'язок слів у реченні; 2) граматична основа речення, що визначає будову речення в цілому.

Спочатку перевіримо вміння учнів вдумуватися у смислові відношення між словами (предикативні, означальні, об'єктні, обставинні) й уміння виділяти зв'язки слів у реченні (координація, керування, узгодження, прилягання), а також визначати види словосполучень за морфологічними вираженням головного слова (іменні, дієслівні, прислівникові).

Потім переходимо до повторення будови речення. Звернемося до граматичної основи як смислового і структурного центру речення, перевіримо, наскільки швидко школярі вміють знаходити в реченні граматичну основу. Для цього можна використати усну вправу, але речення не повинні бути спрощеними, підмети і присудки мають бути як простими, так і складеними. Кілька речень треба розібрати за членами речення, характеризуючи і їх граматичне вираження, що дасть можливість повторити морфологію, зокрема граматичні категорії самостійних частин мови. Обов'язково доберемо речення на повторення пунктограми «Тире між підметом і присудком».

Далі треба приділити увагу простому реченню, ускладненому однорідними членами, звертаннями, вставними словами, відокремленими членами речення.

Тут доцільно організувати роботу над текстами: визначати ускладнені речення, з'ясовувати вид ускладнення, пояснювати пунктограми (кома між однорідними членами, при звертанні та вставних словах, тире і двокрапка при узагальнювальних словах).

Працюючи з текстами, повторюємо види орфограм: пропонуємо визначити орфограми в усіх словах речення, їх місце у слові (в корені, префіксі, суфіксі, закінченні), умови виникнення орфограм (кінець слова, збіг приголосних, місце перед м'якими приголосними тощо); повторюємо всі способи перевірки ненаголошених голосних (добір спільнокореневих слів з наголошеним голосним; застосування правила; звернення до орфографічного словника); складаємо колективно алгоритм тощо.

Важливо також перевірити, як учні розрізняють частини мови. Спочатку (усно) повторюємо, за якими ознаками розрізняють частини мови:

1) загальне граматичне значення (визначається за запитаннями); 2) морфологічні ознаки (як змінюється слово); 3) синтаксичні ознаки (роль у реченні).

Радимо особливу увагу приділяти правопису *НЕ* з різними частинами мови. Учні мають запам'ятати, що за характером правил написання *НЕ* разом чи окремо всі самостійні частини мови можна поділити на чотири групи:

- 1) іменники, прикметники і прислівники на -о;
- 2) дієслова і дієприслівники;
- 3) дієприкметники;
- 4) заперечні займенники і неозначені (частково).

Необхідно виробити постійну навичку:

аналіз написання слів з *НЕ* починається з двох дій:

- а) визначити, чи вживається слово без *НЕ*;
- б) чи немає в реченні протиставлення.

Закінчуємо повторення контрольним диктантом, текст якого включає основні орфограми і пунктограми, які повторювалися на уроках. Для повторення радимо використати один-два уроки з резервного часу.

УРОК № 2

ПОВТОРЕННЯ.

ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Мета: повторити відомості про словосполучення, граматичну основу речення, його будову; формувати вміння знаходити і розрізняти види простого речення, визначати її істотні ознаки; правильно ставити розділові знаки в простому реченні й обґрунтовувати їх; виховувати самостійність, відповідальність у роботі.

Обладнання: алгоритм «Частка *НЕ* зі словами», таблиця «Тире між підметом і присудком».

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети і завдань уроку.

Мотивація навчальної діяльності

1. Прочитайте і прокоментуйте вислів. Чи вважаєте ви ці слова керівництвом до дії для себе?

Кожна молода людина, зі шкільних років плануючи своє суспільне життя, дбаючи про фахове зростання, досягнення певної кар'єри, мала б розробити для себе програму власного мовного вдосконалення (*Л. Мацько*).

2. Яке відношення цього епіграфа до теми нашого уроку?

II. Оголошення теми і завдань уроку

III. Запитання для повторення

- Що вивчає синтаксис як розділ мовознавства?
- Що називається словосполученням? Чим воно відрізняється від слова? Наведіть приклади.
- Як визначити смисловий зв'язок слів у словосполученні? Наведіть приклади.
- За допомогою чого виражається граматичний зв'язок слів у словосполученні? Наведіть приклади.
- Назвіть основні види словосполучень за будовою, морфологічним вираженням головного слова, способом зв'язку слів. Наведіть приклади.
- Назвіть способи підрядного зв'язку у словосполученні. Дайте визначення кожному з них. Наведіть приклади.
- Як виділити словосполучення з речення?

IV. Практикум

1. Прочитайте. Виділіть словосполучення з поданих речень. Згрупуйте і запишіть словосполучення за головним словом (іменні, прислівникові). Визначте смислові відношення в них (означальні, об'єктні, обставинні).

Росла берізка на поліні.
До сходу сонця, рано-рано
Низенько віти нахилила
І косу гребінцем чесала.
З коси, неначе самоцвіти,
Спадали краплі-оксамити,
Над голубою сон-травою.

(В. Грінчак)

► Поясніть дефіс у словах.

2. Заповніть таблицю конкретними прикладами.

Способи зв'язку слів у словосполученні

Сурядний	Головне слово	Підрядний		
		узгодження	керування	прилягання
		Іменник	Дієслово, іменник, прикметник	Дієслово, прислівник, іменник
	Залежне слово	Прикметник, дієприкметник, прикметниковий займенник, порядковий числівник, іменник	Іменник, займенник (особовий)	Прислівник, дієприслівник, інфінітив

3. Складіть і запишіть словосполучення з поданими парами слів. Поясніть їх значення і вживання.

Займатися і працювати; збігатися і зіставляти; великий і крупний; веслування і гребля; надіятися і сподіватися.

4. Бесіда за питаннями.

- Що таке речення? Чим речення відрізняється від словосполучення?
- Що називається граматичною основою речення?
- Назвіть вид простого речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням. Наведіть приклади.
- Які речення за наявністю головних членів ви знаєте? Наведіть приклади.

- Назвіть типи односкладних речень. Наведіть приклади.
- Які речення називаються поширеними? непоширеними? повними? неповними? Наведіть приклади.
- Який розділовий знак може стояти між підметом і присудком? За яких умов? Наведіть приклади.

5. Спишіть. Підкресліть граматичні основи речень. Визначте їх тип за метою висловлювання, складом граматичної основи і наявністю/відсутністю другорядних членів речення. Поясніть орфограми і пунктограми.

БАТЬКІВЩИНА

Місцина... Це, звісно, і наш Роток. І виспівуюча арфою Рось. Й баба Ткачиха. І наша оземкувата хата — тихий острівець серед тисняви кукурудзиння, соняхів, розпахтіння красольок і матіол. І грот — щоглами явори з повними вітрилами щастя. Моя і твоя батьківщина.

Батьківщина. Батьківщина. Ці слова недаремно звучать майже однаково. Великий і вічний в них корінь. Свята їхня суть. Перикотиполе ти без Батьківщини. Лиш батьківщина й хліб навчить, як треба в світі жити (О. Хоменко).

6. Спишіть, вставляючи пропущені букви, розкриваючи дужки і розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи односкладних речень, визначте їх тип.

1. Як тихо на з..млі! Як тихо і як (не) стерпно без небес! 2. Запахло сонце воском і з..лом.. 3. І в кожній шибі ніби дві жарини журл..ві очі вставлено. Це ти о пр..свята моя зигзице-мати! До тебе вже шляхів не нап..тати і в ніч твою бе..сон..у (не) зайти. Та жди м..не. Ч..кай м..не, (не) хай марне але жди блажен..а. І Господові помолися..за м..не (В. Стус).

7. Спишіть, вставляючи потрібну букву. Поясніть орфограму, пригадавши правила. Виконайте синтаксичний розбір першого речення. Схарактеризуйте (усно) інші речення тексту, поясніть пунктуацію.

БАТЬКІВСЬКЕ ПОЛЕ

Тихе бат..ківс..ке поле
За поліс..ким с..лом ро..ляглось.
Все ч..кає когос.., (не) діждет..ся когос..
Чує кроки господаря,
Чує дотик руки.
І засівом його наливають..ся (в) щерт.. колоски.

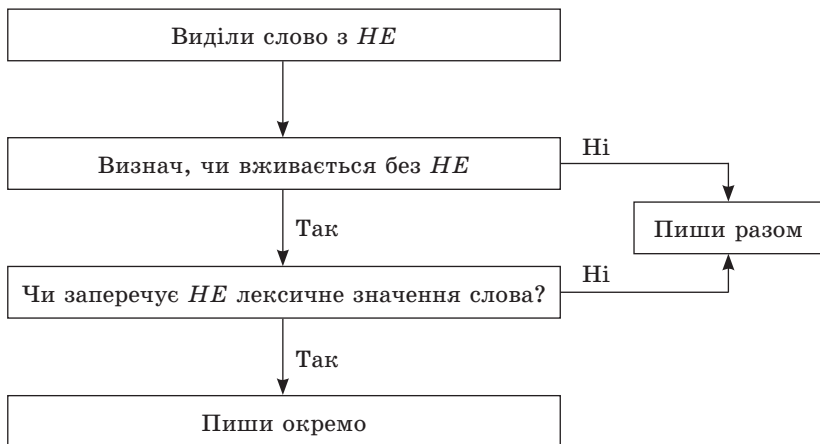
Наливають..ся сонцем, вітрами, теплом,
 (Спокон) вічним, живим, (не) вм..рущим з..рном.
 Ран..є бат..ківське поле
 (З) малку нам до роботи пр..йшлося.
 Все ч..кає когос.., (не) діждет..ся когос.. .
 Сіячеве дихан..я воно чує (що) дня.
 Той, хто потом зросив його,
 Той у поля рідня..
 Тут м..ні, як і птиці,—
 Все зна..оме у ріднім краю:
 В борозні, у з..рні, у колос..і
 Я бат..ківс..кий слід пізнаю.

(М. Сингаївський)

► Накресліть схеми речень.

8. Розгляньте алгоритм. Використовуючи його, розкажіть про правопис НЕ з різними частинами мови. Наведіть приклади.

НЕ з частинами мови

V. Підсумки уроку

- Які орфограми і пунктограми ви повторили?
- У чому відчували труднощі?
- Яка тема, на вашу думку, потребує додаткових вправ?
- Як ви оцінюєте свої знання з тем, повторених на уроці?

VI. Домашнє завдання

1. Повторити: «Речення з однорідними членами», «Звертання», «Вставне слово».
2. Написати твір-опис «Мені осіння ніч казковою здається».

УРОК № 3**ПОВТОРЕННЯ. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ**

Мета: повторити основні відомості про просте ускладнене речення; формувати вміння визначати вид ускладнення, його особливості, обґрунтовувати розділові знаки; знаходити і виправляти помилки на вивчені правила; складати усні й письмові висловлювання, використовуючи виражальні можливості мовних засобів простого речення; виховувати відповідальне ставлення до навчання.

Обладнання: таблиця «Вставні слова», схеми «Розділові знаки при звертанні», «Розділові знаки при однорідних членах речення й узагальнювальних слова».

ХІД УРОКУ**I. Перевірка домашнього завдання**

1. Самодиктант. Записати терміни і поняття до теми «Словосполучення. Просте речення».

2. Робота з текстом. Виписати слова з орфограмами, пояснити їх. Виписати односкладні речення, схарактеризувати їх.

СВІТАНОК

Ще тільки ожиново позначається на схід. Ще спочивають поблизу Росі співуни-дерева, і Томилівський ліс ледь вгадується у вимішаному на масляках та іглиці світанку. Але то вже й не ніч. Це спокійно-врочисте передрання. Воно настає непомітно, як невовимо рухається велика стрілка годинника.

Виходимо на узгір'я. Аж отут, ніби підважене дубовою ощиною, поволі тріскається на дедалі ширшу щілину низьке небо, крізь нього медом виливається сонце... (О. Хоменко).

3. Побудуйте чотири словосполучення зі схемою «дієприкметник + іменник».

Зразок: на посивілому волоссі.

II. Оголошення теми і завдань уроку**III. Повторення теоретичних знань****1. Запитання для повторення**

- Які ознаки простого ускладненого речення?
- Що може ускладнювати просте речення?

- Що таке звертання? Наведіть приклади.
- Які члени речення називаються однорідними? Наведіть приклади.
- Які розділові знаки ставлять у реченнях з однорідними членами?
- Які слова називаються узагальнювальними? Наведіть приклади.
- Які розділові знаки ставляться при узагальнювальних словах?
- Наведіть приклади вставних слів. Які розділові знаки ставляться при них?
- Які члени речення називаються відокремленими? Чому? Наведіть приклади.
- Які відокремлюючі знаки ви знаєте?
- За яких умов відокремлюються означення, додатки й обставини в реченні?

IV. Практикум

1. Прочитайте. Знайдіть ускладнені речення. З'ясуйте вид ускладнення. Чим відрізняються складні речення від ускладнених однорідними членами? Поясніть хід ваших міркувань.

1. Вже й дикі гуси в небі пролітали,
вже лебеді кричали крізь туман.
Вже ходять в болотах біля Полтави
ходуличник, крохаль і турухкан.
2. Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий цвіт, за те, що довші дні.
3. Заграли знову труби до походу,
війнуло громом з Тясьмина-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.
4. Прощай, Іване, найвірніший друже,
Шляхетна іскро вічного вогню!
Виходить полк. Іван під корогами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню, Боже мій, мою!
І «Зелененький барвіночку...»,
Й «Не плач, не журися...»

(Л. Костенко, «Маруся Чурай»)

- Поясніть усі орфограми і пунктограми.

2. Розгляньте таблицю «Вставні слова». На які групи за значенням вони поділяються? Доповніть таблицю прикладами.

Вставні слова

Група за значенням. Виражають:	Приклади
1. Оцінку вірогідності повідомлювачного	Дійсно, може, мабуть...
2. Почуття	На щастя, на жаль...
3. Послідовність викладу	По-перше, по-друге...
4. Вказівку на джерело повідомлення	Кажуть, на думку...
5. Способи оформлення думок	Інакше кажучи, одним словом...
6. Бажання привернути увагу	Чуєте, бачите, повірте...
7. Ввічливість	Даруйте, вибачте, будь ласка...

3. Спишіть. Виконайте пунктуаційний аналіз речень. Вставні слова підкресліть, визначте, що вони виражають, яка їх роль у тексті.

Не спалося... Може, тому, що повний, задумливий місяць заливав кімнату казково-голубим, бентежачим світлом. Може, тому, що десь на селі, мабуть, на лобатому, утопаному горбі під Россю, співали дівчата, і злагоджена, сумовата пісня, зіткана з одних жіночих голосів, звучала особливо проникливо і хвилююче... А може, й тому, що настав, нарешті, час вирішувати складне, важке, але неминуче питання: як бути далі? як розпорядитися собою? куди податися? яку стежку обрати? (*І. Рябокляч*).

- Доведіть, що означення у третьому реченні однорідні.
- Знайдіть відокремлене означення. Чому воно відокремлюється?

4. Спишіть. Розставте і поясніть розділові знаки.

1. Над лісом гаснуть останні зорі. Надходить пора переміщення барв. Сині верховіття дерев на рожевому тлі неба розгойдують у собі різні відтінки то блакитні то сизі то зелені (*М. Стельмах*).
 2. День був гарний погожий. У городі і в саду ясіли свіжі живучі осінні квіти різнобарвні айстри палка красоля гвоздики гарячий як кров королів цвіт (*С. Васильченко*).
 3. Все село стояло перед ним як на долоні в зеленій траві в білому цвіті в золотому промінні (*С. Васильченко*).

- Поясніть усі орфограми.

5. Випишіть з тексту речення з відокремленими членами, розставте і поясніть розділові знаки.

ГОЛУБА ПАДЬ

Над Голубою паддю над горами ліловими над буйними не-
трями стояв сліпучий сонячний ранок граючи всіма кольорами
веселки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому випромінюючи
маленькі сонця розсипаючи спектри на лапатім листі дубів і лі-
щини на травах на квітах на тисячолітніх укритих мохом пнях
і колодках і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони ме-
рехтіли там особливо як вогнисті краплини; часом відривалися
нечутно і летіли вниз блискаючи межі стовбурами і прошиваючи
синій холод глибоких сутінків гущавини (*І. Багрянний*).

- Виконайте синтаксичний розбір другого речення.
- Визначте ознаки тексту, тип і стиль мовлення. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.

6. Прочитайте. Знайдіть помилки у вживанні зворотів, поясніть їх причини і виправте. Запишіть правильний варіант.

1. Читаючи роман Олесея Гончара «Прапороносці», події ста-
ють усе напруженішими. 2. Олег розповідав, що при першій зу-
стрічі Андрій мені не сподобався. 3. Оглянувшись на Ростова, Се-
мен був поранений снайпером. 4. Прослухавши оповідання, мені
не сподобався його герой.

VI. Підсумки уроку

- Які правила ви повторили на уроці?
- Що з повторюваного ви добре пам'ятали, а що вже забулось?
- Які вправи викликали труднощі і як ви їх подолали?
- Які завдання ставите перед собою надалі?

VII. Домашнє завдання

1. Повторити правила пунктуації у простому реченні.
2. Проаналізувати уривок тексту з літератури, у якому є відокрем-
лені члени речення (М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін.).

УРОК № 4

КОНТРОЛЬНА РОБОТА.

ДИКТАНТ З ГРАМАТИЧНИМ ЗАВДАННЯМ

Мета: перевірити рівень засвоєння знань і вироблених
умінь з повторюваних тем; виховувати відповідаль-
не ставлення до навчання.

Обладнання: збірник диктантів.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети уроку

II. Ознайомлення з текстом диктанту

III. Пояснення незнайомих слів

IV. Запис диктанту в зошити

ШЛЯХ ДО ТАРАСА

Я нетерпляче чекав Шевченкового ювілею.

На причалі було святково, багатолюдно, грала музика. Кілька великих пароплавів один за одним відходили до Канева.

Миготіли береги Дніпра, погода була, як на замову, чудесна. Сила-силенна народу звідусюди поспішали до Канева на пароплавах, каретах, ракетах і сухоходом на машинах.

От ми побачили на вершечку гори постать Кобзаря. Ми, як до живого, їхали до нього.

А гора немов була оперезана барвистими стрічками — то шляхом, стежками піднімалися люди з прапорами, квітами, в мальовничому нашому українському вбранні. Такого свята я ще не бачив.

Ми йшли на гору до самого пам'ятника. І от тисячі народу заспівали «Заповіт». Я дивився на пам'ятник, на це море квітів, прапорів, потоки людей і синій Дніпро, зараз також різнобарвний від оздоблених пароплавів, катерів, човнів (О. Іваненко).

V. Виконання завдань до тексту

Виконайте синтаксичний розбір речення, що починається словами «Сила-силенна народу...».

Підкресліть у тексті відокремлені члени речення.

VI. Підсумки уроку

VII. Домашнє завдання

1. Повторити правила вживання розділових знаків при прямій мові.
2. Виконати синтаксичний розбір речення:

Ніжно дзвенить діброва.
То соловейко співає,
Звівши гніздо на калині,
Зірку вечірню стрічає.

(В. Грінчак)

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Програма передбачає, що учні 9 класу засвоять будову речень з прямою мовою, особливості передачі на письмі непрямої мови, відмінність прямої мови від непрямої, способи передачі чужої мови, особливості запису діалогу, речень із цитатами.

Учні повинні оволодіти вміннями знаходити в реченні пряму мову і слова автора, визначати в тексті речення з прямою мовою, виконувати синтаксичний розбір речень з прямою мовою, віднаходити і виправляти помилки в записі прямої мови, діалогу, цитат.

До цієї теми учні вже зверталися в попередніх класах, тому завдання вчителя — поновити знання і завершити формування вмінь і навичок.

На уроках засвоєння теми необхідно більше уваги приділити практичним видам роботи, зокрема таким, як:

- 1) визначення меж прямої мови і слів автора;
- 2) з'ясування місця слів автора відносно прямої мови, від чого залежить розстановка розділових знаків;
- 3) пояснення розділових знаків при прямій мові, діалозі, цитатах;
- 4) заміна прямої мови непрямою;
- 5) складання речень з прямою мовою з використанням синонімічного ряду дієслів мовлення;
- 6) складання діалогів;
- 7) складання тексту з використанням цитат;
- 8) переказ тексту з творчим завданням: замінити пряму мову непрямою.

Учні повинні вільно оперувати всіма способами передачі чужого мовлення і цитування, вміти правильно розставляти розділові знаки при прямій мові, діалозі і цитатах. Ці вміння і навички повинні бути наслідком повсякденного практикуму на уроках рідної мови.

УРОК № 5

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

ЯК ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

Мета: навчити знаходити речення з прямою і непрямою мовою; визначати їх особливості, виражальні можливості, формувати вміння правильно ставити розділові знаки при прямій мові, виправляти помилки на вивчені правила, складати усні та письмові висловлювання, використовуючи виражальні можливості прямої мови.

Обладнання: схеми розділових знаків при прямій мові.

ХІД УРОКУ

I. Аналіз результатів контрольної роботи

II. Оголошення теми і завдань уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Робота з текстом. Прочитайте. Визначте, до якого стилю належить текст. Чи є в тексті пряма мова? Якими розділовими знаками відокремлюється пряма мова від слів автора?

Полковник зупинився біля правого притвору і невідомо в кого запитав: «Тут Марко Безсмертний?». Немолодий уже воїн строго відповів йому: «Тут усі безсмертні!». До полковника підійшла дівчина-підліток з оберемком розплетених кіс. Дівчина ще не звикла до війни і оплакувала всіх безнадійних, яких виносила з бою. «У мене Марко Безсмертний», — покусуючи губи, скорбно сказала вона (*М. Стельмах*).

► Як пряма мова передається в усному мовленні?

IV. Засвоєння нових знань

1. Основні положення.

1. Пряма мова — це чуже мовлення, передане дослівно, без змін.
2. Слова автора — речення при прямій мові, що вказує на те, кому належить вимовлена пряма мова і якими діями вона супроводжувалась.
3. Речення з прямою мовою — це особливий тип речення, який утворюють слова автора і пряма мова.
4. Правильне інтонування конструкцій з прямою мовою: речення прямої мови інтонуються як розповідне, питальне, спонукальне або окличне, а слова автора — тільки як розповідне. Між прямою мовою і словами автора робиться попереджувальна пауза.

2. Ділова гра «Мікрофон». Передаючи уявний чи реальний мікрофон, учні відтворюють вивчений матеріал.

V. Закріплення вивченого

1. Прочитайте, дотримуючись правил інтонування речень з прямою мовою.

1. «Ну, чого тобі, Михайлику?» — тихо, ласкаво питається мати й гладить рукою мою голову. 2. «Нічого, мамо, — журно затремтів і в мене голос. — От аби тато скоріше приїхав». 3. Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздуботої книги, не раз гримала на мене: «Святий дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений». 4. «Скільки світа, стільки й дива!» — казала на це моя мати (З тв. М. Стельмаха).

2. Виразно прочитайте кожну пару речень. З'ясуйте, чим відрізняється їх інтонування.

1. Люба довірливо сказала мені: «Ти, Михайлику, не журись» (М. Стельмах). — Люба довірливо сказала Михайликові, щоб він не журився. 2. «Пиши на здоров'я, — каже мені Люба, даючи мені кілька зошитів (М. Стельмах). — Даючи мені кілька зошитів, Люба каже, щоб писав на здоров'я. 3. За мене заговорив тато: «Яка йому випаде доля — ніхто не вгадає, тільки знаю: буде він жити по правді» (М. Стельмах). — За сина сказав батько, що яка б йому доля не випала (ніхто того не вгадає), тільки жити він буде по правді.

3. Спишіть, визначте слова автора і пряму мову. Прокоментуйте розділові знаки.

СОПІЛКОВІ ТРАВИ

«Посидимо тут, онучку, — чую повільну, немов читану по складах бабину вимову. — Посидимо, доки не протряхне ведмеже вухо. Бо роси нападало доста, а треба, щоб сухим було».

Інстинктивно озираюсь. Що не кажи, ліс далеченько, але баба Ткачиха задурно говорити не буде, і, раз сказала про ведмедя, то він тут і є.

«Нехай йому сказ, звірині, — шепочу, нахилиючись до баби. — І навіщо нам його вухо?»

«Не його, а її», — лунає бабине.

«Ведмедиці?» — перепитую я. «Дивини», — не спішить пояснювати бабуня.

Вона завжди так. Коли не тямить чого, — одразу не витлумачуватиме. Аби й сам потермосив пам'ять. А як баче, що не добереш, то вона все, мов жито зерно у зерно, викладе в колос пізнання.

«Дивини, кажу, великоцвітної нам треба,— видивляється якусь травину баба Ткачиха. — Між старих людей зветься вона ведмеже вухо. Оце бач її скільки — дивини. За яку часину піде до неї бджола, то й ми за нею».

Я слухаю. І от здалеку починає вигравати одна сопілчина, за нею друга... десята... тисячна...

Світ наскрізь прошивається тими звуками...

То многострунно оркеструють бджоли.

«Візьмуть бджоли взяток із квітку всілякого,— вимовляє у тому акомпанементі бабуня,— і полинуть назад, до Лук'яна на па-сіку...» (О. Хоменко).

4. Складіть речення з прямою мовою за поданими схемами.

1. А: «П». 2. А: «П?». 3. «П»,— а. 4. «П,— а. — П?!».

VI. Підсумки уроку

- Що таке пряма мова?
- Де можуть стояти слова автора щодо прямої мови?
- Які розділові знаки відокремлюють пряму мову від слів автора?

VII. Домашнє завдання

1. Виписати з художніх творів шість речень з прямою мовою.
2. Підготувати лінгвістичне повідомлення за темою «Інтонування речень з прямою мовою».

УРОК № 6

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Мета: навчити розрізняти пряму мову в тексті, сформува-ти навички правильно ставити розділові знаки при прямій мові, складати власні висловлювання, вико-ристовуючи речення з прямою мовою; виховувати уважність, правописну пильність.

Обладнання: таблиця «Розділові знаки при прямій мові».

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Зачитати виписані з художніх творів речення з прямою мовою.
2. Зробити лінгвістичне повідомлення за темою «Інтонування речень з прямою мовою».

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Заповніть подану на картках таблицю.

Що я знаю про розділові знаки при прямій мові

Я знаю	Я вмію

2. Прочитайте тему уроку на дошці. Що вам відомо з цієї теми?

3. Що потрібно знати, щоб добре засвоїти тему?

4. Спробуйте самостійно сформулювати завдання подальшої роботи над темою: «Я повинен...».

IV. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці «Розділові знаки при прямій мові».

Правило	Приклад
Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки: А: «Пі?».	Бабуся каже: «А ось підгорішник, ним лікують дітей»
Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома (знак питання чи знак оклику), тире і слова автора починаються з малої букви: «Пі?»,— а.	«Я Калнашевський»,— відказав старець. «Діду, ви були колись малим?» — питає внук. «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне (С. Олійник).
Якщо слова автора розривають пряму мову, то: а) якщо це одне речення, ставиться кома і тире перед словами автора й після них; б) якщо кілька речень, то ставиться кома (знак оклику чи знак питання) й тире; в) якщо у словах автора є вказівка на продовження прямої мови (<i>і додав, і згадав, і доповнив</i>), то після слів автора ставиться двокрапка й тире, а пряма мова починається з великої букви	1. «Що ж,— Влас пита,— чи справився молодцем?» (Л. Глібов). 2. «А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо. — Заходь, заходь!» 3. «Чи бачили таке! — сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом» (М. Стельмах).

2. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

V. Практикум

1. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

«Годі злобитись,— вирішую собі,— душа занедужає. Легко досконалих любити, спробуй тих, хто зачіпає твою особистість» (*В. Барка*). Вуса погладжує котрийсь із курінчиків: «І які вони тут є, теперішні? Чи є лицарі серед них? Чи самі гречкосії? Не може ж так бути, щоб лакизи, крутії та трусії? Бо ж з усього найгіршого, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!» (*О. Гончар*). «Якщо ти завтра її переможеш, Цар-мати дасть тобі ім'я,— поважно каже Ярій. — Такий закон!» (*М. і С. Дьяченки*). «Сьогодні я беру бій за наше майбутнє»,— хрипко і лунко каже Цар-мати (*М. і С. Дьяченки*).

2. Пояснювальний диктант. Визначте слова автора і пряму мову. Поставте й обґрунтуйте правилами розділові знаки.

1. «Людина не голка в сіні знайти її легко якщо захотіти» — повчав батько Павла. 2. «Що ж це ви Йосиповичу зі строю виходите? — схилив набік чубату голову Скрипка. — Зовсім на вас не схоже. Такий добрий козак були...» 3. Довести думку до кінця не дав чорнявий чоловік весело сказав: «Такого досвідченого майстра ніхто з цеху не відпустить. Так що будете Дмитре Павловичу працювати до пенсії...» 4. «Людина завжди повинна відчувати свою потрібність — сказав Сахно і додав: — Робить вона корисну справу задоволена нею — і все добре на душі спокійно» (*Ю. Голобородько*).

3. «Сам собі редактор». Спишіть, виправляючи пунктуаційні помилки в реченнях з прямою мовою.

1. «Якщо хочете вивчити музикальну індивідуальність якогось народу, то вивчайте його народні пісні:» — Радив Ромен Ролан. 2. «Де співають»,— говорив Фрідріх Шиллер,— «Там охоче лишайся жити, лихі люди не складають пісень». 3. «Свою Україну любіть! — Закликав Тарас Шевченко. 4. У народі кажуть — «Діти — наше майбутнє».

4. Утворіть з кожного речення три: у першому слова автора стоять перед прямою мовою, у другому — всередині, а в третьому — після.

1. Підведи мої вії зелені (просить дерево в лузі). 2. Ти поглянь, як розквітла калина (мені сказала мати). 3. Не барися, мій онучку, швидше повертайся (просив старий). 4. Швидко, швидко повернуса, не журись, дідусю (пообіцяв я).

5. Творча робота. Напишіть твір-репортаж «На учнівській спартакіаді», візьміть інтерв'ю в уявних переможців.

Довідка. *Репортаж* — 1) робота репортера; 2) повідомлення в періодичних виданнях, радіо- і телепередачах про важливі події суспільного, мистецького та літературного життя.

VI. Підсумки уроку

Заповнення таблиці (на індивідуальних картках).

Я знаю	Я вмію

VII. Домашнє завдання

1. Підготувати усне лінгвістичне повідомлення за темою «Розділові знаки при прямій мові».
2. Виписати з української літератури речення з прямою мовою, які ілюстрували б кожне правило (*див. таблицю*).

УРОК № 7

ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Мета: навчити розрізняти речення з прямою і непрямою мовою; сформувати вміння перетворювати пряму мову на непряму і навпаки, при цьому правильно ставити розділові знаки.

Обладнання: таблиця «Способи заміни прямої мови непрямою».

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Лінгвістичне повідомлення за темою «Розділові знаки при прямій мові».
2. Аналіз виписаних з літератури речень.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Прочитайте речення парами. З'ясуйте, чим вони відрізняються. Яке місце займає пряма мова в першому реченні? Які сполучники приєднують її у другому реченні?

1. Маковейчик дзвінко оголосив: «Піхота піднялась!». — Маковейчик дзвінко оголосив, що піхота піднялась. 2. «Ви засвоїли

тему?» — запитала вчителька. — Вчителька запитала, чи засвоїли ми тему.

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналіз матеріалу таблиці.

Способи заміни прямої мови непрямою

Правило	Приклад
Зміст розповідних речень прямої мови передається непрямою мовою (підрядним реченням) за допомогою сполучників <i>що, щоб, ніби</i>	«Всяке нове діло вимагає досвіду», — говорив Майборода (<i>В. Кучер</i>). — Майборода говорив, що всяке нове діло вимагає досвіду
Зміст спонукальних речень прямої мови передається підрядним реченням зі сполучником <i>щоб</i>	«Принеси, будь ласка, журнал», — попросила вчителька Олега. — Вчителька попросила Олега, щоб він приніс журнал
Зміст питальних речень передається підрядним реченням, що приєднується відносними займенниками <i>хто, що, який</i> , прислівниками <i>як, коли, де</i> та ін. або питальною часткою <i>чи</i>	«Коли відбудеться диспут?» — запитали учні. — Учні запитали, коли відбудеться диспут. «Ти прочитав статтю?» — запитав я товариша. — Я запитав товариша, чи прочитав він статтю

Примітка

1. У деяких випадках пряму мову недоцільно замінювати непрямою. Наприклад: «Кармелюк! Це Кармелюк! Де він? От він!» — пронеслося у натовпі (*Марко Вовчок*). При заміні такої прямої мови спотворюється зміст висловлення.
2. Вигуки, частки, зрідка вставні слова у непрякій мові звичайно випускаються. Наприклад: Роман Блаженко зауважив: «Ой, далеко, браття, ще до Берліна йти» (*О. Гончар*). — Роман Блаженко поскаржився, що далеко ще до Берліна йти.
3. Звертання опускаються або стають членами речення (підметами, додатками), займенники першої і другої особи замінюються формами третьої особи. Наприклад: «Ти справді хочеш зі мною дружити, Михайлику?» — запитала Люба. — Люба запитала Михайлика, чи справді він хоче з нею дружити.

2. Ділова гра «Мікрофон».

V. Практикум

1. Записані на дошці речення з прямою мовою замінити непрямою. Пояснити розділові знаки.

1. І мовлять учні: «Землю милу навек любить не перестанем» (М. Сом). 2. «А як ти розумієш щастя?» — спитала в свою чергу Рося. 3. «Чи є що золота дорожче на землі?» — у мудреця спитали якось люди. 4. Подумав трохи й відповів мудрець: «Дорожча дружба є, була і буде!» (З тв. М. Познанської).

2. Перебудуйте речення з непрямою мовою на речення з прямою мовою.

Зразок. На думку письменника Івана Цюпи, доброта — це найбільше досягнення людини. — Письменник Іван Цюпа говорить: «Доброта — це найбільше досягнення людини».

1. Могутність мови — це духовна могутність народу, так уважав Микола Шумило. 2. Мова і пісня — дві найважливіші фортеці народу, на думку Г. Шульги. 3. В. Русанівський писав, що патріотизм починається зі ставлення до своєї мови.

VI. Аналітичне читання теоретичного матеріалу

Інші способи передачі чужого мовлення

Правило	Приклади
Безпосереднє включення чужого мовлення без авторських слів. Сама ситуація мовлення вказує, кому належить чуже мовлення	Мама дістала з гардероба доньчине пальто. — Доню, накинь (О. Гончар)
Невласне пряма мова — це так зване внутрішнє мовлення, яке передає автор твору, ніби перетілюючись у свого героя	Соломія сиділа, обнявши голову руками і думала. Ні, вона не хоче гинути отут. Як тільки на світ займеться, вона піде... (М. Коцюбинський)
Включення чужого мовлення в мову того, хто говорить, за допомогою вставних слів і вставних речень: як каже (кажуть); за повідомленням (когось)	Доброго, кажуть, дожидати треба, а лихе — само прийде (Нар. творчість)
Передача теми чужого мовлення за допомогою додатків при дієсловах зі значенням мислення і мовлення	Олесь Гончар уважав Василя Симоненка витязем нової української поезії

VII. Вироблення практичних умінь і навичок

1. Пояснювальний диктант. Знайдіть невластиву пряму мову, з'ясуйте її особливість.

1. Вона кинулася було розважати Пріську, що то, може, ще й брехня, чого люди не скажуть? — та ще гірше розразила її серце,

ще більше виточила сліз із старих очей. 2. Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к зеленій неділі — приходить з Дону бумага: Чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? І де він у вас узявся? 3. Вона згадала про ті два карбованці, що у волості залишили. Навіщо вони їх задержали? Хіба не все з нас узяли, що треба було? Піду... піду... своє візьму... (З *тв. Панаса Мирного*).

2. Творча робота. Перебудуйте й запишіть подані висловлювання, користуючись різними способами.

1. Максим Рильський сказав: «В історії світової культури мало є людей з такою різносторонністю інтересів, як Іван Франко».

2. «Гідність — це мудра влада тримати себе в руках», — говорив Василь Сухомлинський.

- Скласти речення з прямою мовою, використовуючи у словах автора, які були б усередині прямої, дієслова *шепнути, крикнути, зрадіти*.

VIII. Підсумки уроку

Ділова гра «Естафета»

Пригадати правила, що вивчались на уроці.

IX. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Скласти чотири речення з чужою мовою, переданою різними способами.

УРОК № 8.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВЛЕННЯ.

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(АУДІЮВАННЯ, ЧИТАННЯ, ГОВОРІННЯ, ПИСЬМО)

Мета: повторити вивчене про види мовленнєвої діяльності; систематизувати відомості про форми мовлення, різновиди аудіювання; формувати вміння визначати тему, основну думку тексту, користуватися різними видами аудіювання; оцінювати почуте з погляду змісту, форми мовлення; виховувати уважність, толерантність.

Обладнання: тексти.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда.

- Що значить «розвивати мовлення»?
- Чому мовлення — процес двобічний?
- Як ви розумієте висловлювання академіка Дмитра Лихачова: «Уміти говорити — мистецтво. Уміти слухати — культура»? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Слово вчителя.

Отже, для кожної людини важливо вміти сприймати на слух незнайоме за змістом висловлювання, розуміти його, давати оцінку прослуханому. Від цього вміння залежить ваш успіх у навчанні, спілкуванні з людьми будь-якого віку, професії, соціального становища.

III. Повторення вивченого про мовлення

1. Бесіда.

- Що таке мова? мовлення? Які види і форми мовлення ви знаєте?
- Чому усне мовлення — це процес публічного мовлення? Чому в ньому завжди є імпровізація?
- Як ви розумієте пораду академіка Д. Лихачова: «Щоб навчитися писати, треба писати»?
- Що таке аудіювання? Які різновиди його вам відомі?
- Яка мета ознайомлювального аудіювання? вивчального? критичного?
- Які види читання ви знаєте?
- Яка мета ознайомлювального читання? вивчального? переглядового?
- Хто такий, на вашу думку, талановитий читач?
- Які вимоги до усного мовлення ви засвоїли в попередніх класах?
- Що таке словесне малювання? Розкажіть, що ви бачите, читаючи вірш:

Жевріє захід, згасає,
Сивий туман пеленою
Низько над лугом лягає.
Берег поволі темніє.
Гуси, відчувши утому,

Йдуть по стежині, білють,
Тихо прямують додому.
Двоє в човні під вербою
Тихо ведуть розмову.

(В. Грінчак)

- ▶ Які вимоги до писемного мовлення?
- ▶ З'ясуйте, чи дотримуються ці вимоги в тексті вірша В. Грінчака.

2. Ознайомлення з вимогами до аудіювання (слухання-розуміння).

Прослухавши текст один раз, ви повинні:

1) розуміти:

- мету висловлювання;
- фактичний зміст;
- причинно-наслідкові зв'язки;
- тему й основну думку тексту;
- виражальні-зображальні засоби прослуханого твору;

2) давати оцінку прослуханому.

IV. Аудіювання

ПАМ'ЯТНИК ПЕТРОВІ МОГИЛИ

Той, хто не знає подробиць біографії славетного київського митрополита Петра Могили, мабуть, буде дуже подивований, довідавшись, що замолоду він був бравим козарлюгою, брав участь у знаменитій битві під Хотиним, де виявив неабияку відвагу. Чимало польських істориків згадують ці епізоди його життя, висловлюючи різні версії з приводу того, що Могила несподівано зрікся військової кар'єри й 1625 року постригся в ченці Києво-Печерської лаври.

Походить Петро Могила зі славетного молдавського княжого роду. Є версія, що він навчався в Паризькому університеті, закінчив і Львівську братську школу. Одне слово, це була людина справді високої освіченості й відданості православної вірі, чим, до речі, відзначалися і його дід Йоанн та батько Симеон — їхні імена лишилися в історії церкви на почесному місці.

Від перших днів свого перебування в лаврі Могила енергійно заопікувався освітою молодих ченців. Він щедро ділився з ними знаннями з різних наук. Відібравши групи найздібніших, послав їх на навчання за кордон, утримуючи студентів власним коштом. Після смерті архімандрита Захарії Копистенського Могила був зведений у сан архімандрита Києво-Печерської лаври. На той час

повернулися з різних університетів Європи послані ним на навчання юнаки. Вони й стали його першими помічниками в організації якісно нової системи освіти в Києві. Так було відкрито в лаврі школу, яка відразу ж стала набагато авторитетнішою за Богоявленське (Братське) училище. Воно в цій конкуренції могло загинути. І це стривожило високих духовних осіб, які справедливо вважали, що училище треба зберегти. Вони звернулися до Могили з проханням порятувати навчальний заклад. Архімандрит вирішив об'єднати школу з училищем. У такий спосіб створився найавторитетніший центр освіти в усій Україні. Сам Могила виділив власні кошти, на які було збудовано один із навчальних корпусів на Подолі, утримувалися викладачі й школярі.

У ті часи особливо посилювався наступ унії на православ'я, в якого по Україні забирали монастирі й церкви, переслідували священиків. А православ'я — то, як відомо, не тільки питання суто релігійне, то — оплот національної самосвідомості нашого народу, колиска національного духу.

1632 року після смерті польського короля Сигізмунда III в Кракові збирався сейм, на якому мало розглядатися питання про його наступника. Старий і хворий митрополит Київський Ісає Копинський не міг рушити в таку далеку дорогу. Рада вищого духовенства вирішила послати від себе на сейм Петра Могилу. Прибувши туди, архімандрит Києво-Печерської лаври заявив від імені всього українського народу, що київська депутація не братиме участі в сеймі, якщо негайно не буде прийнято рішення про повернення православним усіх захоплених у них уніатами монастирів і церков. Після тривалої дискусії сейм змушений був винести таке рішення. «Ось що зробила одна людина, яка мала незламну силу волі, гнучкий розум і знання дипломатичної справи! — пише відомий історик Києво-Могилянської академії В. Аскоченський. — Княжич за походженням, мало мав собі суперників за вихованням, був зразком ревної відданості в вірі й православ'ї — тільки один Могила міг на той час так невтомно боротися і так переможно вийти з такої нерівної боротьби».

Вище духовенство запропонувало Могилі стати митрополитом Київським. Небувалий і, здавалося б, зовсім позбавлений логіки випадок. Адже на той час ще живий був митрополит Ісає Копинський. Але він, старий і хворий, не мав сил очолити тяжку боротьбу православних з унією. Це міг зробити тільки Могила, який після довгих вагань пристав на ту пропозицію. Копинський благословив свого наступника й переїхав із Михайлівського монастиря в Києво-Печерську лавру, де й зустрів смерть 1634 року.

Петро Могила забирає в уніатів Софійський монастир і собор, що стали подібні до зруйнованих ворогом фортець — голі, зовсім обідрані стіни, вибиті вікна, повсюдно гори битої цегли... Все, що можна було забрати із собою, уніати забрали звідти. В короткий час відремонтували собор і монастир, збудували в них нові споруди.

Постійний клопіт митрополита — школа, перейменована на колегію. Уніати, не маючи ніяких інших способів задушити колегію, вдаються до безсовісних наклепів, поширюють чутки такого характеру: колегія — зовсім не православний навчальний заклад; та й сам Могила — чужий в Україні чоловік, зумисне розбещує православних; послані ним для навчання за кордон юнаки повертаються кальвіністами й лютеранами. Читання лекцій у колегії латиною подавалося як ще одне підтвердження справедливості звинувачень такого характеру. «Простодушні кияни почали вже неприхильно дивитися на колегію та її вихованців, називаючи їх лайливими іменами латинників та уніатів. Підбурювані католицьким духовенством, вони вимагали: якщо вже не можна обійтися без іноземної мови, то хай замість латини буде введена грецька, і нарешті почали приходити з прогнозами до стін самої колегії», — пише про ті складні часи В. Аскоченський. Відомий навіть такий факт. 1634 року колегію взяв на облогу величезний натовп козаків і міщан, які вимагали негайно ж припинити навчання; а якщо їхню вимогу не буде виконано, то вони вб'ють і Могилу, і всіх викладачів. Митрополитові і префектові академії Сильвестру Косову довелося докласти чимало зусиль, щоб приборкати розлючений натовп. Очевидно, комусь іншому на їхньому місці досягти цього навряд чи вдалося б. Їм допомогло те красномовство, про яке ходили цілі легенди.

Історики відзначають, що Петро Могила був один зі справжніх стражів спокою в ріднім краю. Втручався в різні конфлікти, закликаючи сторони до примирення, постійно виступав посередником між ворогуючими. Своїм словом і авторитетом погасив кілька заворушень на Запоріжжі, порятувавши його від братовбивчих сутичок. Могила один із найперших серед вищого духовенства дізнався про задум Богдана Хмельницького підняти народ на визвольну війну проти шляхетської Польщі. І це був один із небагатьох випадків, коли відомий миротворець не зупинив ворохобну (так тоді називали бунти й повстання), а навпаки — проголосив анафему кожному, хто не стане під знамена Хмельницького у священній війні за волю українського народу.

Визначний політичний і культурний діяч, меценат, філософ, письменник — таким увійшов у нашу історію Петро Могила.

Виснажений хворобою, чекаючи смертної години, він складав заповіт. Звичайно ж, основне місце в ньому відводилося його улюбленому витвору — колегії, що вже за життя митрополита стала називатися Києво-Могилянською. Могила заповідав колегії все своє майно. А він був власником і хуторів, і будинків у Києві, і численних коштовностей, і величезної бібліотеки, яку збирав упродовж усього життя.

Тривалий час у Київській академії щороку 31 грудня відбувалася панахида, на яку збиралося все вище духовенство міста. Академія свято берегла пам'ять про свого великого благодійника.

Він заповів, щоб йому не ставили ніяких монументів чи надгробків. Пам'ятником Петрові Могилі лишалась славетна академія (*За М. Слабошпицьким*).

Питання до тексту

1. Ким був український митрополит Петро Могила в молодості?
  - А Бравим козарлюгою;
  - В пастухом;
  - Б чумаком;
  - Г ремісником.
2. Якою людиною був Петро Могила?
  - А Запальним, гарячим, бойовим;
  - Б веселим, дотепним, жартівливим;
  - В високої освіченості й відданості православній вірі;
  - Г замкнутим, відлюдкуватим.
3. Чим опікувався Могила, перебуваючи в лаврі?
  - А Збиранням великої бібліотеки;
  - Б освітою молодих ченців;
  - В розведенням монастирського саду;
  - Г написанням літописів.
4. Яким чином вирішили врятувати Богоявленське (Братське) училище від конкуренції з Лаврською школою?
  - А Закрити Лаврську школу;
  - Б реформувати училище;
  - В створити на їх основі академію;
  - Г об'єднати школу з училищем.
5. Яку роль відігравало православ'я за часів П. Могили?
  - А Було оплотом національної самосвідомості;
  - Б було осередком мракобісся;

- В ніякої;
Г служило опорою в економічному поневоленні народу.
6. Кого рада вищого духовенства послала на сейм до Кракова після смерті короля Сигізмунда III?
А Митрополита Київського Ісая Копинського;
Б архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили;
В через хворобу митрополита на сейм не поїхав ніхто;
Г історика Києво-Могилянської академії В. Аскоченського.
7. Яку умову участі київської депутації в сеймі висунув П. Могила?
А Щоб делегацію прийняли з належними почестями;
Б щоб делегації надали окремі місця в сеймі;
В щоб ухвалили рішення про повернення православним усіх захоплених уніатами монастирів і церков;
Г щоб польський сейм нагородив усіх видатних діячів України.
8. Як характеризував Петра Могили відомий історик В. Аскоченський?
А Поліглот, книжник, залюблений у свою справу;
Б замкнена в собі, загадкова людина;
В веселий, дотепний, «душа товариства»;
Г людина незламної сили волі, гнучкого розуму і знання дипломатичної справи.
9. Що належить до заслуг П. Могили?
А Заснування першої бібліотеки;
Б те, що він забрав в уніатів Софійський монастир і собор, відремонтував їх і добудував;
В укладання найбільшого літопису;
Г заснування школи для бідних.
10. Чим так були незадоволені кияни, що взяли в облогу колегію?
А Тим, що туди не допускали навчатися бідних міщан;
Б бо її студенти вели себе не дуже пристойно;
В повірили наклепам уніатів, що колегія — не православний заклад;
Г бо на неї витрачалось багато коштів з бюджету міста.
11. Кому заповів своє майно П. Могила?
А Колегії;
Б своїм родичам;

- В Софійському собору;
- Г своєму другові.

12. Чому найбільшим пам'ятником Петрові Могилі стала Києво-Могилянська академія?

- А Тому що це найбільша будівля серед навчальних закладів України;
- Б тому що діє й донині та готує освічену молодь — надію української нації;
- В тому що там навчається найбільше студентів;
- Г тому що цей навчальний заклад належить родичам Петра Могили.

V. Робота над текстом: лінгвістичний аналіз

VI. Підсумки уроку

- Які труднощі траплялися під час аудіювання?
- Як ви їх подолали?
- Який вид аудіювання ви використали?

VII. Домашнє завдання

Повторити відомості про текст, типи і стилі мовлення.

УРОК № 9

ДІАЛОГ. ПОЛІЛОГ

Мета: навчити знаходити діалог у тексті, визначати його особливості, виражальні можливості; сформувати вміння правильно ставити розділові знаки при діалозі й обґрунтовувати їх; знаходити і виправляти помилки на вивчені правила; складати усні та письмові діалоги за різними темами; виховувати працелюбність у навчанні.

Обладнання: схема розділових знаків при діалозі; тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. За поданими схемами розкажіть про розділові знаки при прямій мові, проілюструйте їх власними прикладами.

1. А: «П».	4. «П»,— а.	7. «П,— а,— п».
2. А: «П!».	5. «П!» — а.	8. «П! — а. — П».
3. А: «П?».	6. «П?» — а.	9. «П? — а: — П».

2. Розкажіть, якими способами можна передати чуже мовлення. Наведіть приклади.

3. Передайте чуже мовлення (на письмі) різними способами.

Мирон сказав: «Діла мого народу є нетлінні».

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

Прочитайте текст на дошці. До якого стилю він належить? Який спосіб передачі чужого мовлення в ньому використаний? Якими розділовими знаками, крім лапок, і в якому випадку може виділятися пряма мова на письмі?

І тут нам стало зовсім сумно.

— Михайлику, а в степах і суниць не буде? — охопивши коліна руками, запитала Люба.

— Ні.

— А що ж там буде?

— Абрикоси і кавуни. Там кавуни отакенні ростуть, більші за тебе.

— То вже байка.

— Сам тато казав.

Люба недовіриливо подивилась на мене. Простягнула глечик з суницями.

— Поїж, Михайлику.

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналітичне читання теоретичного матеріалу в підручнику (з позначками олівцем: V — відоме; + — додаткова інформація; ? — проблемна інформація, сумнівно; X — невідоме, нове.

2. Бесіда за вивченим матеріалом.

- Що таке діалог? полілог?
- Як називається кожне окреме висловлення учасників діалогу?
- Як записуються репліки діалогу? Які розділові знаки при цьому ставляться?
- Чи можливий інший запис діалогу? За якої умови?

3. Прокоментуйте схеми.

1) — П, — а.

— П? — а.

— П! — а.

— П, — а.

2) «П!» — «П?» — «П!» — «П».

V. Практикум

1. Прочитайте. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

ОРЕЛ

Скільки він живе, орел?

Та більше нас. Часом дивись на нього й думаєш: що той птах бачив на своєму віку? Від чумаків до ракет — усе він оком своїм увібрав...

Хижак...

Хижак — то хижак, а ти придивися до нього. В нього свої закони. Навіть шуліка не б'є пташенят, коли вони ще в гнізді...

Хто це бачив?

У народі давно помічено... Доки пташка сидить на гнізді, він ніколи її не зачепить... (О. Гончар)

2. Запишіть подані речення двічі: у формі діалогу і як пряму мову. Поставте і поясніть розділові знаки. Чи відрізняються вони? Чому? Складіть схеми речень з прямою мовою.

ГОРИХВІСТКА

Миколо Івановичу прошептав Петро он на березі горихвістка сидить. Підійдемо ближче, подивимось, як спалахує у неї хвіст. Як це спалахує здивувався Костя. Микола Іванович мовчки подав йому свій бінокль. І справді промовив невдовзі Костя на хвості спалахують якісь іскорки. А-а здогадався то яскраво-червоні пера. Коли пташка співає, смикає хвостом і відкриває їх, хвіст немов загоряється. Ось чого вона називається горихвісткою (А. Давидов).

3. Складіть і запишіть діалог про птахів за поданою схемою:

- П, — а.
- П!
- П, — а.
- П! — а.
- П?
- П.

4. Коментоване письмо. Усно поясніть розділові знаки в тексті. Складіть схеми речень з чужою мовою.

- А ти коли-небудь білу трясогузку бачив?
- Блакитну бачив, а білої ні.
- А борсука?
- Теж ні.

— А я кілька разів, нора його недалеко, і він вечорами ви-сувається з неї. Вилізе, постоїть, послухає, що робиться довкола, а потім починає полювати. Восени він приходить у нашу загоро-ду ласувати кисллицями.

Ми побігли подивитися на борсучу нору, а потім Люба пове-ла мене до кислочки, де зараз жила біла трясогузка (*М. Стельмах*).

5. Запишіть діалог двома відомими вам способами.

А чого, діду, в небі немає стельмахів? Бо там живуть одні святі. То й що? Пильно дивлюсь, чи не підсміюються з мене. Хіба святі не їздять один до одного в гості? Ні, не їздять — вони пішки хо-дять. Пішки? Це насправді? Насправді. Мені шкода стає святих, які не знають такої радості, як їздити в гості (*М. Стельмах*).

6. Складіть і розіграйте діалог за ситуацією.

У класі часто дають прізвиська один одному. Вчителі за це дорікають. А чи варто боротися з прізвиськами? Адже в книгах і фільмах про індіанців, піратів герої теж мають прізвиська: Со-колине Око, Вірна Рука тощо...

VI. Підсумки уроку

Напишіть самодиктант ключових (опорних) слів вивченої теми.

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з художніх творів текст із діалогічним мовленням.
3. Укласти синонімічний ряд дієслів, що означають процес мов-лення і можуть стояти у словах автора.

УРОК № 10

ЦИТАТА ЯК СПОСІБ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Мета: навчити відрізняти цитату від інших форм чужо-го мовлення, визначити їх особливості; сформува-ти вміння виділяти цитату на письмі відповідними розділовими знаками, знаходити і виправляти по-милки на вивчені правила, доцільно використову-вати цитати у власному мовленні; виховувати ви-могливість до себе, наполегливість у навчанні.

Обладнання: таблиця «Розділові знаки при цитатах», тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання**1. Визначте способи передачі чужого мовлення.**

1. М. Рильський стверджував, що мова — життя духовного основа. 2. Борис Олійник писав, що мова — то голос народу, не-повторного тембру й інтонації. 3. На думку академіка Дмитра Лихачова, учитися гарної, спокійної мови треба довго й уважно. 4. Мова народу, вважав Олесь Гончар, то найбільший національ-ний скарб. 5. У телепрограмі «Плеяда» розповідали про мову тво-рів Тараса Шевченка.

► Перетворіть подані речення на конструкції з прямою мовою.

2. Побудуйте лінгвістичне повідомлення за темою «Діалог».**II. Оголошення теми і мети уроку****III. Актуалізація опорних знань**

1. Прочитайте речення на дошці. Спробуйте сформулювати ви-значення цитати. Зверніть увагу на те, як використані цитати (увесь вислів, частина його), чи супроводжуються вони словами автора?

1. В. О. Сухомлинський писав: «Слово — найтонше доторкан-ня до серця... Словом можна вбити й оживити, поранити і вилі-кувати...». 2. М. В. Гоголь уважав, що «в письменника є тільки один учитель: самі читачі». 3. Дмитро Донцов назвав Олену Те-лігу «поеткою з Божої ласки».

► Що спільне, а що відмінне в пунктуації при цитатах і прямих мові?

IV. Засвоєння нового матеріалу. Аналіз матеріалу таблиці

Цитата — це дослівний (точний) уривок з чийого-небудь тексту або висловлювання, що служить для підтвердження чи пояснен-ня певної думки. Цитати завжди беруться в лапки. Як правило, супроводжуються вказівкою на джерело її автора.

Цитати й розділові знаки при них

Правила	Приклади
Цитата може стояти при словах автора і становити собою пряму мову. У такому випадку розділо-ві знаки ставляться в реченнях з прямою мовою	Критик В. Державін писав: «Ли-ше велика нація могла народити великого поета»

Правила	Приклади
Якщо цитата є частиною речення і зливається зі словами автора, то вона береться в лапки і пишеться з малої букви	Справедливо говорять про Олега Ольжича, що він «поет національного героїзму»
Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропущених слів ставиться три крапки	Тодось Осмачка писав: «Мудрі люди не для того говорять свої думки, щоб показати, які-то вони мудрі, а для того... щоб врятувати людські душі від непотребу»
Коли цитують вірш, точно дотримуючись рядків і строф, лапки не ставлять	Живе лиш той, хто не живе для себе, Хто для других виборює життя (В. Симоненко)

V. Практикум

1. Прочитайте. Визначте, якими способами введено цитати в текст, прокоментуйте розділові знаки.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Олександр Довженко — людина виняткових здібностей і безперечного таланту. Перші зрілі кінофільми Довженка завоювали йому цілий світ. «Перший поет кіно», — так називав його Левіс Джекоб у своїй «Історії американського фільму», а Жорж Садуль (Париж) пише: «“Земля” Довженка мала глибокий вплив на кіномитців, зокрема Франції й Англії». Кінознавці всього світу досліджували його творчість, у міжнародних кіножурналах його називали «поетом життя вічного», а його фільм «Земля» — «твором генія».

Правда, один із польських часописів обережно зазначив, що Довженкові «не дали розвинути повністю», що влада змусила його замовкнути і що «великий поет України, творець мистецтва так сильно національного, що аж вселюдського, замовк у половині слави...».

Літературна спадщина, кінематографічні стрічки Олександра Довженка воістину безсмертні (Ю. Лавріненко).

2. Спишіть. Визначте цитати. Розставте необхідні розділові знаки.

1. Німецький поет і перекладач Фрідріх Боденштедт писав (У, у) жодній країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. 2. Відомий мовознавець Іван Срезневський високо оцінив українську мову, говорячи, що це мова,

яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими... мова поетична, музична, мальовнича. 3. Дійде свого права на вільне демократичне життя український народ, і, кажучи словами Івана Франка, засяє у народів вольних колі...

3. Уведіть подані цитати у своє мовлення різними способами і запишіть. Використайте дієслова: говорити, писати, вважати, стверджувати, проголошувати, переконувати, вигукувати.

1. «...Хто не любить своєї рідної мови, солодких святих звуків свого дитинства, не заслуговує на ім'я людини» (*Й.-Г. Гердер*). 2. «Слово — зброя. Як усяку зброю, його треба чистити і доглядати» (*М. Рильський*). 3. «Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого!..» (*К. Мотрич*). 4. Мужай, прекрасна наша мово, живи, народу віще слово, цвіти над нами веселково, як мир, як щастя, як любов! (*М. Рильський*). 5. «Слово Шевченкове й Франкове, художні шедеври нашої класики хай стануть для нас взірцем і мірилом» (*Олесь Гончар*).

4. Творча робота. Опишіть зовнішність Марусі чи Василя, використовуючи цитати з твору Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».

VI. Підсумки уроку

Запишіть ключові слова вивченої на уроці теми.

VII. Домашнє завдання

1. Виписати п'ять-шість висловлювань з творів Григорія Сковороди, І. Котляревського, оформити їх, як цитати.
2. Вивчити правила «Розділові знаки при цитатах».

УРОК № 11

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА»

Мета: узагальнити, систематизувати й закріпити знання про способи передачі чужого мовлення; сформувати вміння користуватися різними способами передачі чужого мовлення, знаходити і виправляти помилки на вивчені правила; складати усні та письмові висловлювання, використовуючи виражальні можливості речень з прямою і непрямою мовою та діалогів; виховувати уважність, наполегливість у навчанні.

Обладнання: схеми речень з прямою мовою, тексти, індивідуальні картки.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети і завдань уроку.**Мотивація навчальної діяльності****II. Узагальнення і систематизація вивченого****1. Допишіть подані правила (на картках)**

Для передачі чужого мовлення існує кілька способів:

- Речення з прямою мовою передають...
- Речення з непрямою мовою передають...
- Прості речення зі вставними конструкціями також використовуються...
- Просте речення з додатком використовується...

Речення, що передають чуже мовлення різними способами, є...

2. Складіть лінгвістичне повідомлення за планом.

1. Що таке пряма мова?
2. Яка різниця між прямою і непрямою мовою?
3. Як інтонуються речення з прямою мовою?
4. Які розділові знаки ставляться при передачі чужого мовлення?
5. Яка стилістична роль речень з прямою (непрямою) мовою?

3. Ознайомтеся з порядком синтаксичного розбору речення з прямою мовою (на окремих аркушах на кожній парті).

Порядок синтаксичного розбору речення з прямою мовою:

1. Назвати речення з прямою мовою.
2. Вказати слова автора і пряму мову.
3. Слова автора і пряму мову розібрати, як прості речення.
4. Побудувати схему речення з прямою мовою.
5. Пояснити розділові знаки.

4. Виконайте повний синтаксичний розбір речень з прямою мовою.

1. Борис Антоненко-Давидович писав: «Література наша — це чесне служіння народові, народному ділу, народній ідеї».
2. «Життя є мудрість. Труд і любов», — уважав Юрій Яновський.
3. Письменницю Докію Гуменну звинуватили в тому, що вона «непомірно акцентувала на етнографічній належності Кубані до України».
4. Роман Івана Багряного «Тигролови» показав

«незломлену, горду людину, повної життєвої сили, волі до життя і боротьби» (Ю. Лавріненко).

4. Замініть непряму мову прямою. Поясніть уживання розділових знаків.

На форумі ООН з питань злочинності українська співачка Руслана заявила, що піснею буде боротися проти наркотиків і торгівлі людьми. Вона запропонувала розпочати міжнародну компанію «Не для продажу!». Українська зірка шоу-бізнесу сказала, що настав переломний момент у її творчості.

Але співачка запевнила, що в музиці залишиться сильна українська енергетика (В. Ревенко).

5. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

НОВУ ХАТУ — МАТЕРІ

З'їхалися сини. Все продумали, все врахували. Виманили стару матір до міста.

Іван, найстарший, втупився у креслення. Потім навіщось обійшов навкруги стару хату й до хлопців:

А що, браття, доки мами-бабусі вдома нема, чи вивершимо нову?

Атож!

А стару подужаємо?

Що подужаєм? менший Микола.

Геть знести — й на машини. Щоб і слід заскородити. Уявляєте — бабуня додому, а ми в новій хаті.

Піч не змуруємо авторитетно басить Свирид. Діло тонке.

Аж тут з гурту

Я змурую. Ви підвалини вкладіть, то я й почну...

Це — дядько Лук'ян. Нагодився на розмову. Почув. І йому засвербіло до роботи.

Спасибі, дядьку в один голос сини.

Нема й не було у баби Ткачихи добра в хаті сурмонить брови дядько Лук'ян. Добро у неї в серці. Справжнє. Невимірне й не вимірюване нічим добро (О. Хоменко).

6. Складіть діалог за темою «Улюблена пора року» за поданим початком.

— Привіт, Оксано!

— Добридень! Ти звідки з рюкзаком?

— З походу. Ти знаєш, що у нашому районі є справжня пустиня?

7. Прочитайте смішинки. Пригадайте цікаві і смішні випадки зі шкільного життя. Складіть свою смішинку з прямою мовою і запишіть.

ПРЯМА МОВА

1. На уроці вчителька питає Галю:
— Що таке пряма мова?
— Це коли говорити правдиво й відверто.
2. «Ігоре, що ти знаєш про Робінзона Крузо? — запитав учитель. — «Це людина, яка сама заселила острів».

III. Підсумки уроку

Заповніть таблицю: «Я знаю / Я вмію».

Я знаю	Я вмію

IV. Домашнє завдання

1. Виписати з підручника літератури п'ять цитат з літературно-критичних статей про письменників.
2. Повторити правила з теми «Пряма і непряма мова». Підготуватися до контрольної роботи.

УРОК № 12

КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА»

Мета: перевірити рівень засвоєння знань і вироблених умінь з вивченої теми; виховувати відповідальне ставлення до навчання.

Обладнання: текст диктанту, тести.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети і завдань уроку

II. Написання диктанту

ГРИГІР ТЮТЮННИК

Ніби й небагато написав Григір Тютюнник, але творчість його стала цілим духовним материком у нашій прозі. Бо ж, як відомо, не кількістю книг письменника вимірюється його значення для літератури, а якістю. Тобто глибиною правди в них, літературною майстерністю. Григір Тютюнник сформулював для себе закони творення прози. Ось вони: «Написати добре — значить

не написати нічого зайвого», «Проза повинна за лаконізмом наблизитися до усної розповіді».

Письменник творив і для дітей, і для дорослих. «Ласочка», «Лісова сторожка» — це твори про прекрасний світ і гарних у ньому людей.

У вчених є такий термін — «генетична пам'ять». Тобто пам'ять, яка дається людині у спадщину вже при її народженні. Григій Тютюнник свято вірив у генетичну пам'ять усього народу. Він уважав, що в тій пам'яті поряд із чуттям свого первокореня «записані любов і доброта». Саме цією вірою і пронизані його книги (*М. Слабошпицький*).

III. Виконання тестів

1. Слова автора і пряму мову розділяють знаки:

А кома й тире;
Б кома, тире, знак оклику;
В кома, тире, двокрапка, лапки;
Г кома, двокрапка, тире.

2. Непряма мова приєднується до слів автора:

А сполучником підрядності;
Б займенником;
В часткою;
Г сполучником підрядності, відносним займенником, часткою *чи*.

3. Укажіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку:

А «Коли ж почалася Друга світова війна?» — запитав учитель історії;
Б «На, Ласочко, це ти спіймала!» — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу;
В «Мамо, мамо!» — кличу, підпливаючи до мосту. — «Чого ви там накупили?»;
Г Хлопці, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного: «Добрий день, Наталю Михайлівно...» (*З тв. Г. Тютюнника*).

4. Цитата може наводитися у супроводі слів автора:

А як пряма мова;
Б як непряма мова;
В як невласне пряма мова;
Г як тема чужого мовлення.

5. Зміст питальних речень чужого мовлення при заміні непрямою мовою передається реченнями:

- А** з питальними займенникам *хто, що, який*;
Б з неозначеними займенниками *хто-небудь, що-небудь, який-небудь*;
В з прислівниками *тут, там, де, колись*;
Г з відносними займенниками *хто, що, який* та прислівниками *як, де, коли*, питальною часткою *чи*.
6. Правильно розставлені розділові знаки в реченні:
А «Хочеться підержати в руках інструменти?» — спитав майстер;
Б «Це інструмент полірований, — сказав майстер, пересміявшись, — Того він і в'юнкій такий»;
В Я теж когось штовхав і допитувався: «Як його звати», і казав: «Що я — Павло...»;
Г І раптом Василь Силка вигукує: «А мені сю ніч снилася Австралія!».

IV. Підсумки уроку

V. Домашнє завдання

Повторити правила, через незнання яких відчували труднощі під час контрольної роботи.

УРОК № 13

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ТЕКСТ, ТИПИ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ (ПОВТОРЕННЯ)

- Мета:** систематизувати вивчене про текст, типи і стилі мовлення; сформувати вміння аналізувати текст, визначати його основні ознаки, структуру, види зв'язку речень у тексті; характеризувати стилі й типи мовлення; виховувати відповідальне ставлення до навчання.
- Обладнання:** таблиця «Текст», тексти, таблиця «Стилi мовлення».

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Систематизація вивченого про текст, типи і стилі мовлення

1. Прочитайте текст. Пригадайте основні ознаки тексту. Назвіть їх у поданому уривку. Визначте стиль, свою думку аргументуйте. Доберіть заголовок.

Кожна людина живе своїм неповторним життям, зміст якого великою мірою визначає дружина. «Жінка дiм тримає за три

кути, а чоловік за один», — каже з цього приводу народна приказка. А щоб у кожному з них був лад, господиня повинна була багато чого вміти і знати: пекти хліб і варити їсти, шити, прясти, вишивати, ткати, мазати хату, жати, співати колискових, доїти корів і доглядати город.

До суджень, поглядів і смаків своїх дружин прислухалися державні мужі і простолюдини.

Жінка берегла родинне вогнище і створювала в домі затишок, прикрашаючи його. Чоловіки найбільше цінували жінок лагідної, мирної вдачі, бо, як сказано в одному з літописів XII століття, «краще бурий віл у домі, аніж жінка злого норову» (Г. Бондаренко).

III. Робота з таблицями «Тексти», «Стили мовлення»

1. Аналітичне читання таблиці «Текст».

Текст. Засоби зв'язку речень у ньому
Текст — висловлювання, яке складається із сукупності речень, пов'язаних змістом і мовними засобами, і має структурну завершеність
Засоби зв'язку речень у тексті
Лексичні — повторення слів, уживання синонімів, антонімів. Лексико-морфологічні — використання однотипних форм дієслів, займенників, прислівників, сполучників, часток. Синтаксичні — порядок слів, вставні слова, речення однотипної будови тощо

2. Прочитайте. Знайдіть засоби зв'язку речень у тексті. Визначте тип мовлення, його основні ознаки.

МАТИ

Найкраще слово на землі — мати. Це найперше слово, яке вимовляє людина. І воно звучить усіма мовами світу однаково ніжно.

У мами найдобріші й найласкавіші руки, вони все вміють. У мами найчутливіше серце — в ньому ніколи не гасне любов, воно ніколи не буває байдужим.

Мама — це те слово, яке найчастіше повторює людина в хвилини страждання і горя. І скільки б не було тобі років — п'ять чи п'ятдесят — тобі завжди потрібна мати, її ласка, її погляд. І чим сильніша твоя любов до матері, тим радісніше й світліше життя (З. Воскресенська).

2. Робота з таблицею. Аналітичне читання.

Стилі мовлення

Назва стилю	Мовні засоби
Розмовний	Розмовні слова, емоційно-оцінна лексика, фразеологізми, діалектизми; модальні частки, вигуки, пестливі форми, звертання, односкладні й неповні речення
Художній	Слова, вживані в переносному значенні, образна й емоційна лексика, фразеологізми; синтаксичні одиниці всіх видів, вставні слова, звертання, відокремлені члени речення
Науковий	Терміни, слова з абстрактним значенням, складні сполучники, прийменники, ускладнені прості речення, складні речення всіх видів
Публіцистичний	Суспільно-політична лексика, урочисті слова, вирази, спонукальні, окличні речення, звертання
Офіційно-діловий	Канцелярські штампи, офіційні слова, вирази, розповідні речення, ускладнені зворотами, складнопідрядні речення

4. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому, тип і стиль мовлення. Доберіть заголовки.

Усе довкола живе неньчиною присутністю. Ось і сапа, залишена нею, онде грабельки, певно, що тільки-но закінчила працю й пішла припорати хатнє господарство. Де вже там до розглядин! Невтримне сум'яття повнить згорьовану душу трепетним бажанням швидкої зустрічі. Одшукую зі зворотного боку закривачку, і задавнена роками хвіртка поскрипує хрипким голосом — в обійстяних присмерках бачу найдорожчу постать. Присівши на порозі і схиливши на обруччя голову, зажурено спочиває ненька...

Кидаю на шпориш похідну валізу і підбіжки поспішаю до неньки, щоб не завдати їй клопотів — знаю, як важко старенькій зводитись, але вона таки встигає випередити мене, кидається в обійми.

Я чую, як потужно б'ється її ніжне серце, важко дихають груди. Роки беруть своє, і від того крадькує невітшна думка: а що, як ураз відійде найдорожча тобі людина, хто ж тоді зустрічати ме в рідному обійсті? (В. Скуратівський)

5. Назвіть мовні засоби, характерні для розмовного стилю. Складіть діалог за темою «Хвилина без мами», вживаючи пестливі слова.

6. Проаналізуйте одну зі статей української газети. Назвіть мовні засоби публіцистичного стилю в ній. Напишіть замітку до шкільної газети «Якою я уявляю школу майбутнього».

7. Назвіть мовні засоби наукового стилю. Знайдіть їх в одному з параграфів у підручниках фізики, хімії. Перекажіть дібраний матеріал, вживаючи терміни, складні речення тощо.

IV. Підсумки уроку

Запишіть ключові слова вивченої теми.

V. Домашнє завдання

Підготуйте лінгвістичне повідомлення в науковому стилі за темами: «Текст», «Типи і стилі мовлення».

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Починаючи вивчення синтаксису складного речення, учителеві слід пам'ятати, що учні вже зверталися до цієї теми у 5 класі. Для них відомі такі поняття, як:

- 1) зв'язок слів у реченні;
- 2) граматична основа речення;
- 3) будова складного речення в цілому;
- 4) загальне поняття про складносурядне і складнопідрядне речення.

У 9 класі школярі поглиблюють і розширюють знання про складне речення, його основні характеристики і типи.

На першому ж уроці необхідно визначити основні ознаки складного речення:

- 1) смислові відношення не між окремими словами, а між предикативними частинами;
- 2) засоби синтаксичного зв'язку між ними (сполучники, сполучні слова, інтонація та ін.);
- 3) різна структура складних речень та різні види інтонації.

У 5 класі розглядалися складні речення, що склалися переважно з двох частин, тепер слід показати, що вони можуть мати три і більше предикативних частин, що поєднуються однотипним зв'язком (сурядним, підрядним, безсполучниковим), а також різнотипним зв'язком (сурядним і підрядним; сурядним, підрядним і безсполучниковим; підрядним і безсполучниковим тощо).

Для поновлення засвоєних знань рекомендуємо проаналізувати два-три речення з різним зв'язком, провести бесіду за запитаннями:

- Що таке «граматична основа»?
- Скільки граматичних основ (центрів) може бути в реченні?
- Чим поєднуються граматичні частини в одне ціле?
- Чи можна назвати частини складного речення простими реченнями?

- Які ознаки речення вони втратили, поєднавшись в одне ціле?
- Що вам відомо про типи (види) складного речення?
- Які ознаки складносурядного речення?
- Які ознаки складнопідрядного речення?
- Які ознаки безсполучникового речення?
- Які правила пунктуації пов'язані з темою «Складне речення»?

Аналізуючи речення на дошці чи в підручнику, звертаємо увагу учнів на смислові відношення між частинами складного речення (перелічувальні, протиставні, зумовлені); на те як це визначається (за змістом і сполучниками), і до якої групи належать сполучники. Підводимо школярів до висновку: які з речень складносурядні, які складнопідрядні.

Паралельно пояснюємо розділові знаки. Бажано, щоб серед речень було складносурядне зі спільним членом речення. Наприклад: *На початку квітня уже співали в саду шпаци і літали жовті метелики.* У такому разі вчитель створить проблемну ситуацію і запропонує учням знайти пояснення відсутності коми в складному реченні.

Після аналізу конкретних речень і бесіди дев'ятикласникам пропонується аналітичне читання таблиці, ксерокопія якої має бути на кожній парті. На листочку-закладці до аркуша з таблицею учні відмічають:

V — відоме;

+ — нова інформація;

? — незрозуміло;

X — невідоме, вимагає додаткових знань, пояснення.

Ділова гра «Мікрофон» дасть можливість учителеві перевірити, що і як засвоїли учні в більш сильному класі, а в інших доречною буде ділова гра «Навчаючи — учусь», у ході якої діти ставлять один одному запитання за матеріалом таблиці і відповідають на них. У слабкому класі вчитель може сам підготувати картку-запитальник на кожну парту. Відповідаючи, школярі можуть користуватися таблицею чи підручником.

Під час закріплення більше уваги приділяємо усному аналізу текстів вправ, охоплюючи практично всіх дітей, активізуючи їх пізнавальні можливості, спонукаємо практично засвоїти тему.

У кінці уроку вчитель має узагальнити все, що вивчалось на уроці про складне речення, зробити акценти на ознаках складного речення, його відмінних від простого речення особливостях.

УРОК № 14**СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ.****СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ,
З СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ.****ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО**

- Мета:** повторити і систематизувати вивчене учнями про складне речення у 5 класі, виявити, чи розрізняють учні прості і складні речення, типи складних речень; формувати вміння знаходити в тексті складні речення, визначати засоби зв'язку їх частин, кількість граматичних частин, правильно ставити розділові знаки в складному реченні; виховувати уважність.
- Обладнання:** схема «Класифікація складних речень», таблиця «Складне речення».

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Мотивація навчальної діяльності**

Складне суспільне життя вимагає від людини складного мислення, що відображається в мовленні. Дорослішаючи, ви все більше тяжієте до вираження своїх думок складними реченнями, намагаєтеся ними пояснити ті причиново-наслідкові зв'язки, які спостерігаєте в реальному житті. Щоб вільно оперувати складними реченнями, треба добре знати їх будову, особливості вживання в усному та писемному мовленні, що й спонукає до глибокого вивчення теми «Складне речення».

III. Повторення і систематизація вивченого**1. Бесіда.**

- Дайте визначення простого речення.
- Чим складне речення відрізняється від простого за будовою і значенням, тобто змістом?
- Які ви пам'ятаєте засоби зв'язку частин складного речення?
- Пригадайте, що вам відомо про складносурядне і складнопідрядне речення?
- Які правила пунктуації пов'язані з темою «Складне речення»?

2. Аналіз речень на дошці.**РАНОК**

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман,

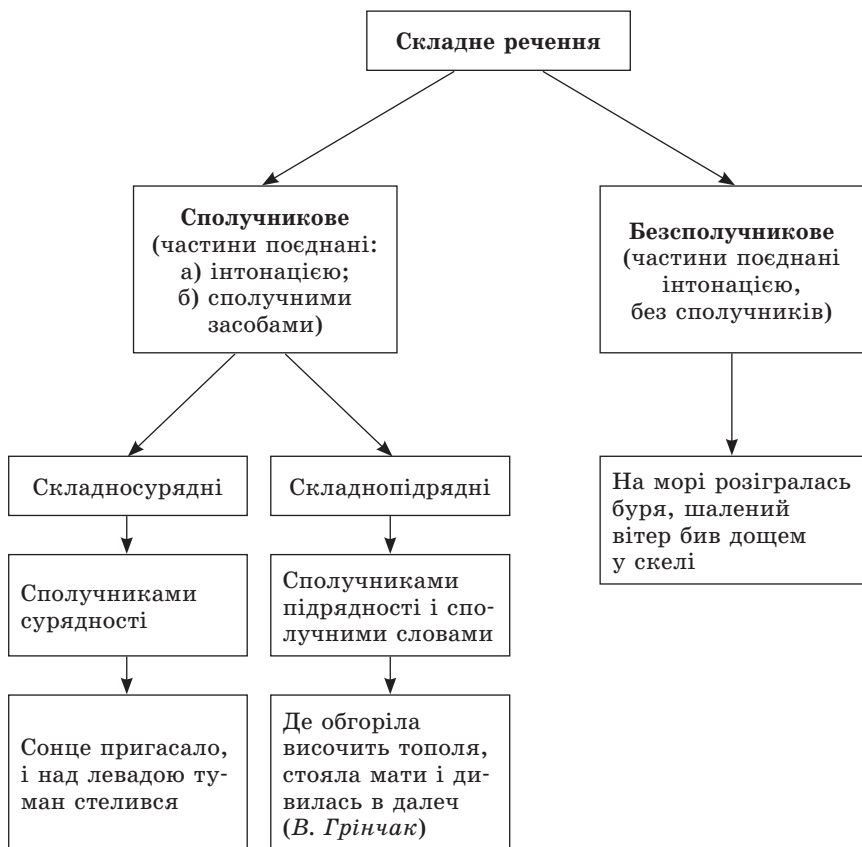
підзолочений сонячним промінням, туркотіли горлиці, вистукували дзьобами дятли. А іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро. То вепри верталися з нічного пасовиська у свої сховища... (Г. Тютюнник).

- Підкресліть граматичні основи. Визначте, які речення в тексті складні, а які прості. Назвіть засоби зв'язку частин у складному реченні.

3. Аналітичне читання таблиці «Складне речення».

Складне речення, на відміну від простого, виражає більш складну, ніж просте речення, закінчену думку. Воно складається з двох і більше граматичних основ і відповідно складається з двох чи більше частин.

Класифікація складних речень

4. Самодиктант. Запишіть з пам'яті у дві колонки.

- сполучники сурядності;
- сполучники підрядності.

IV. Практикум

1. Випишіть речення в такій послідовності: прості речення, складні безсполучникові речення, складносурядні речення, складнопідрядні речення.

НА СІНОКОСІ

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками. А чумаки не любили заліза, бо воно, казали, грім притягує. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги.

Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон, щасливий.

Прокидаюсь на березі Десни, під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою. Квітами. А на Десні краса! (О. Довженко).

2. Спишіть, вставляючи букви і розставляючи розділові знаки. Схарактеризуйте речення (просте; складне, сполучникове, складносурядне; складне, сполучникове, складнопідрядне; складне безсполучникове).

ДОДОМУ

Так не помітно й літечко збігло. Сонце стало ни..че ходити над з..млею і хоч було воно яскраве та вес..леньке вже не гріло, як раніше. На груш.. що ніби ще цвіла ж..втіли круглен..кі пахуч.. гн..лички й ос..палися додолу. А д..ревця на ро..садн..ку підросли укві..чалися густим листям — тепер їм ні гайворони ні в..при не страшні. Гайворони не подужають.. висм..кнути в..прам зміцніле корін..я не смакує.

І от настав ден.. коли Данило востан..є обходит.. ро..садник. Він обмотує перев..сел..цями з сіна наймолодші д..ревця щоб не мерзли в люті морози. Тоді каже до Кузьки

Будемо Кузьмо зб..ратися та вирушати додому.

Невес..ло каже бо йти йому з лісу не хочет..ся. Звик тут за літо серед з..леного шуму д..рев тиші та ясного сон..чка (За Г. Тютюнником).

3. Прочитайте. Визначте складні речення. Які види зв'язку суміщаються в них?

БУШЛЯ

Одного разу, коли Арсен, як завжди, рибалив біля своєї верби, припустив дощ. Арсен прикрив голову та плечі лантухом, який носив із собою про дощ, і дивився на воду та незчувся, коли й заснув.

А тут летіла бушла — велика довгонога і довгошия птаха, що любить ховатися попід очеретом та лепешкою й вичікувати, доки мимо пливтиме рибинка: то вона вже її неодмінно вхопить своїм зубатим дзьобом. Покружляла бушла над Арсеном, а він і не зворухнеться, бо спить, — подумала, напевне, що то пень, та й сіла просто йому на голову.

Довгенько так вони сиділи обое: Арсен у човні, бушла — на Арсенові. Першою прокинулася бушла і... збудила Арсена. Тільки він ворухнув рукою, щоб помацати, що воно за диво, а бугиля як закричить:

К-а-а-й... — мов людина.

Аж похолов од страху Арсен. Та й собі в крик:

Рят-у-у-йте-ж-бо-що-воно-за-лиха-година!

Бушла кричить, і Арсен кричить. Нарешті бушла таки злетіла... (За Г. Тютюнником).

4. Прочитайте. Які типи складних речень використав автор у попередньому тексті? Складіть їх схеми.

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Є складні речення, у яких поєднуються різні види зв'язку: сполучниковий зв'язок і безсполучниковий, сурядний зв'язок і сполучниковий підрядний зв'язок.

1. Це вже друга задачка, і її можна так починати: скоро казка кажеється, та не скоро діло робиться (*М. Стельмах*) (складне речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком) — [1], і [2]: [3], та [4].
2. На кислиці ми побачили осиротіле гніздо, дно якого було підбите шерстю, а під кисличкою борсук залишив свіжі сліди (*М. Стельмах*) (складне речення зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком) — [1], (якого²), а [3].
3. Я знаю, чого дядько Себастьян не зупинився тоді: він бачив, що мої сльози були на підході, а він мав делікатну душу (*М. Стельмах*) (складне речення зі сполучниковим підрядним, сурядним і безсполучниковим зв'язком) — [1], (чого²): [3], (що⁴), а [5].

**5. Прочитайте. Як ви розумієте поняття «ключові слова теми»?
Доповніть їх у разі потреби.**

Ключові слова теми «Складні речення»: граматична основа, складне речення, частина складного речення, сполучниковий сурядний зв'язок, сполучниковий підрядний зв'язок, безсполучниковий зв'язок.

V. Підсумки уроку

- Яка інформація на уроці була для вас новою?
- Що з вивченої теми ви добре пам'ятаєте?

VI. Домашнє завдання

1. Виписати п'ять складних речень з підручника історії, скласти їх схеми.
2. Повторити тему «Сполучник».

УРОК № 15

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Мета: навчити школярів визначати засоби зв'язку частин складного речення, класифікувати їх; формувати вміння і навички правильно інтонувати складне речення, поєднувати їх частини різними засобами зв'язку; виховувати спостережливість, уважність.

Обладнання: таблиця «Зв'язок частин складного речення», схеми складних речень.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Дopiшіть речення.

- Складні речення складаються з...
- Прості речення у складному зберігають свою будову, але втрачають...

2. Визначте складні речення в тексті. Свій вибір обґрунтуйте.

Видатний український учений Михайло Сергійович Грушевський залишив нащадкам величезну наукову спадщину, серед якої непересічне значення для нашої культури мають багатотомні «Історія України-Руси» та «Історія української літератури». Грушевський цілком слушно стверджував, що Київська Русь належить тільки історії України. У 1917 році він очолив перший

уряд незалежної України — Центральну Раду, а після окупації України більшовиками перший її президент змушений був емігрувати до Австрії.

II. Засвоєння нового матеріалу

1. Проведіть дослідження: з'ясуйте, якими засобами (інтонацією, сполучниками чи відносними займенниками) поєднуються частини складного речення. Сформулюйте власні висновки.

МОРАЛЬНІ МАКСИМИ

1. Справді шляхетні люди ніколи нічим не хизуються.
2. Усі нарікають на свою пам'ять, але ніхто не скаржиться на свій розум.
3. Не кожен, хто звідав глибину свого розуму, пізнав глибину свого серця.
4. Наш розум лінивіший, ніж тіло.
5. Розум, врода, доблесть від похвал квітнуть, удосконалюються і досягають такого блиску, якого вони самі не були б спроможні досягти.
6. Пороки входять у склад чеснот; розважливість їх змушує, послаблює їхню дію і вміло послуговується ними... (*Франсуа де Ларошфуко*).

2. Аналітичне читання таблиці з позначками (див. додаток).

V — знаю;

+ — нова інформація;

? — незрозуміле;

X — невідоме.

III. Практикум

1. Спишіть, підкресліть граматичні основи в складних реченнях. Визначте, яким зв'язком (підрядним, сурядним чи безсполучниковим) поєднані частини складних речень. Свою думку обґрунтуйте.

1. Як купала мене мати у любистку, трусив зорі Див із лану у колиску. 2. Як скупала мати сина, то між зорі положила у колиску, як у полі... 3. Та в купелі моє серце залишилось, й мати вилила з водою під калину. 4. М'ячі срібні кругом серця впали в трави — солов'ї їх покотили на дзеркала. 5. Ромен-зілля зросло з серця в росах кутих, йому в листя упав місяць з озер гнутих (*Тодось Осьмачка*).

► Яка роль складних речень у художньому стилі?

2. З наведених пар простих речень утворіть по кілька варіантів складних (з різними видами зв'язку предикативних частин). Поясніть розділові знаки в них. Визначте засоби зв'язку у складному реченні.

1. У повітрі вже відчувається подих осені. Усе мінливішою стає погода. 2. Яскраві кетяги калини приваблюють заклопотане птаство. Щедрі розсипи осінніх опеньок просяться у кошик. 3. Стали росяними ранки. Сльози-перли скрапують з верби. 4. В душі дзвенять печальні струни. Кудись кличуть журавлі — перелітні птахи.

3. Пояснювальний диктант з граматичним завданням: підкресліть граматичні основи в реченнях; схарактеризуйте засоби зв'язку частин складного речення. Побудуйте схеми речень.

1. Плюскочуться білі качки
В басейні під тінню каштана.
На крилах блищать крапельки,
А в краплі — життя океана.
2. Гнуться клени ніжними колінами,
Чорну хмару сріблять голуби...
3. І наймудріший там хай никне і мовчить,
Де подив, як вогонь, розкрилюється вгору.
(М. Рильський)

4. Побудуйте складні речення за поданими схемами.

1. [ ], і [ ].
2. [ ], але [ ].
3. [ ], або [ ].
4. [ ], (щоб).

5. Творча робота. Напишіть твір-мініатюру «У музеї», вживайте складні речення.

IV. Підсумки уроку

1. Назвіть види зв'язку частин складного речення.
2. Які є засоби зв'язку частин у складному реченні?
3. Який розділовий знак найбільш вживаний у складному реченні?

V. Домашнє завдання

1. Вивчіть правила за підручником.
2. Випишіть з будь-якого підручника текст наукового стилю зі складними реченнями. З'ясуйте, чому автор використав саме складні речення. Якого вони типу.

Додаток

Зв'язок частин складного речення

Одним з найважливіших засобів зв'язку частин складного речення є сполучники і сполучні слова. Крім того, враховуються й інші засоби зв'язку: інтонація, співвідносні вказівні слова, порядок частин, співвідношення форм дієслів-присудків, лексичні елементи.

1. Складні речення, у яких частини з'єднані за допомогою інтонації і сполучників або сполучних слів (деяких займенників, прислівників), називаються сполучниковими. Наприклад: 1. *Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу* (Л. Костенко). 2. *Перед очима слалися поля, які буйно поросли бур'янами* (Г. Тютюнник).
2. Складне речення, частини яких з'єднані за допомогою інтонації (без сполучників чи сполучних слів), називаються безсполучниковими. Наприклад: *Промайнуло літо й осінь, сходить зима* (М. Олійник). Сполучникові і безсполучникові складні речення — це основні типи складного речення. Сполучникові складні речення поділяються на такі види:
  - а) складносурядні, у яких предикативні частини речення з'єднуються сполучниками сурядності, наприклад: *Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зіронька мені світив* (І. Нехода). Такий зв'язок між реченнями називають сурядним;
  - б) складнопідрядні, у яких предикативні частини речення з'єднуються сполучниками підрядності або сполучними словами, якими виступають відносні займенники або прислівники, наприклад: 1. *Готуйся ж так життя прожити, щоб сяять зіркою в віках!* (І. Нехода). 2. *Мово, ненина, батьківська мово, що здолала найтяжчі віки, що засяяла так веселково, перелившись в пісенні рядки!* (М. Карпенко). Такий зв'язок між реченнями називають підрядним.
3. Співвідносні вказівні слова як засіб зв'язку вживаються тільки у складнопідрядних реченнях і можуть стояти лише в головній частині речення. Наприклад: *О мова вкраїнська, хто любить її, той любить мою Україну* (В. Сосюра). У ролі співвідносних вказівних слів вживаються займенники *той, та, те, ті* і прислівники *там, туди, звідти, тоді, так* тощо.
4. Порядок частин у складному реченні виступає засобом зв'язку тоді, коли предикативні частини складного речення поміняти місцями не можна, бо зміниться зміст речення в цілому. Наприклад: *Стиха шелестіло листя, і через кілька секунд я побачив чудового звірка — чорного лиса*.
5. Співвідношення форм дієслів-присудків як засіб зв'язку у складному реченні виступає, коли форми виду, часу і способу в них збігаються. Наприклад: *Нарешті чутка про все це дійшла до вух майора Воронцова, і той наказав негайно викликати Хому Хаєцького* (О. Гончар).
6. До лексичних засобів зв'язку відносять сполучні й співвідносні слова, повторення того самого слова, спільний другорядний член речення. Наприклад: *На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць* (М. Стельмах).

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Після загального знайомства зі складним реченням учні переходять до вивчення складносурядного речення. Учителю має врахувати, що у 5 класі діти засвоїли основні ознаки його: складається з двох чи більше частин, поєднаних сполучниками сурядності та інтонацією, між частинами ставиться кома. Ці відомості на першому уроці мають бути закріплені. Новими для дев'ятикласників будуть такі теоретичні відомості:

- 1) смислові відношення між предикативними частинами складносурядного речення;
- 2) складові частини складносурядного речення можуть бути як двоскладними, так і однокладними; поширеними і непоширеними; повними і неповними;
- 3) структуру складносурядного речення визначають порядок предикативних частин і сполучники сурядності;
- 4) сполучники не тільки поєднують предикативні частини складносурядного речення, а й указують на смислові відношення між ними (єднальні, розділові, протиставні);
- 5) інтонація теж відображає смислові відношення між частинами, а не тільки відмежовує складносурядне речення від інших речень;
- 6) розділові знаки є показником смислових зв'язків між предикативними частинами;
- 7) складносурядні речення відіграють значну комунікативну і текстотворчу роль.

Дев'ятикласники повинні вміти розрізняти складносурядні речення в текстах, відрізняти їх від простих з однорідними членами, правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення, знаходити і виправляти в них пунктуаційні помилки; оцінювати виражальні можливості складносурядних речень і використовувати їх у власних текстах різних типів мовлення, стилів і жанрів.

На першому ж уроці подаємо поглиблене поняття про природу складносурядного речення. Шляхом порівняння кількох простих і складносурядного речення доводимо, що останнє не є сумою

простих, а має особливу семантику, яка виражає більш складне поняття, розширену думку, складніший порівняно з простим реченням зміст, подає взаємозв'язану узагальнену картину.

Наприклад:

1. Шум акацій. Дими біля крейдяних верховин. Під колесами лункими з дитинства рідний рейок дзвін	2. І шум акацій, і дим біля крейдяних верховин, і під колесами лункими з дитинства рідний рейок дзвін (<i>В. Сосюра</i>).
Кожне речення подає окремий фрагмент картини дійсності	Речення подає цілісну картину, яку сприймають одночасно очі й органи слуху

Речення спочатку виразно читає вчитель, так, щоб учні відчували розірвані речення-описи і цілісну картину у складносурядному реченні. Речення можна проаналізувати за такими запитаннями:

- Чи відчуваєте ви різницю в зображенні дійсності у першому випадку і в другому?
- Чим поєднані частини другого речення? Чи тільки сполучниками?
- Яка інтонація другого речення (перелічення, протиставлення, зумовленості)?

Необхідно провести тренування учнів у правильному інтонуванні складносурядних речень з різними видами зв'язку для того, щоб вони усвідомили залежність смислових відношень не тільки від сполучників, а й від інтонації в середині речення.

З'ясування смислових відношень між частинами складносурядного речення потрібне для правильної розстановки розділових знаків у ньому. Треба врахувати, що вони не завжди зрозумілі для учнів, бо подекуди їх не просто з'ясувати.

Так, у реченні *Прийшла весна, і прилетіло різне птаство* можна визначити їх, як відношення послідовності, одночасності дій, про що «сигналізує» сполучник *і*. Але тут можливі і причиново-наслідкові відношення, на що вказує семантика поєднаних частин (*Прийшла весна, тому і прилетіло птаство*). Отже, необхідно орієнтувати школярів на те, що смислові відношення між частинами складносурядного речення залежать як від семантики його частин, так і від сполучників. Обов'язково слід проаналізувати смислові відношення *одночасності, послідовності дій і зумовленості, зіставно-протиставні і розділові (чергування дій і взаємовиключення)*.

Уроки синтаксису, як правило, пов'язуються з вивченням пунктуації. Труднощі викликають розділові знаки у складносурядному реченні зі сполучником *і*, який учні платують з аналогічним,

що з'єднує однорідні члени речення. Тому треба виробити навички розрізнення складносурядних речень і простих з однорідними членами шляхом тренувальних вправ: аналіз речень обох типів, накреслення їх графічних схем, складання речень за схемами, перетворення простих речень з однорідними на складносурядні, конструювання речень, у яких одні й ті ж слова виступали б то як граматичні основи предикативних частин, то як однорідні члени речення, поєднані сполучниками сурядності. Наприклад: 1. Глянуло сонце, і краплини на вікні заіскрилися (В. Канівець) — [ ], і [ ]. — Виглянуло сонце і засвітило краплини на вікні. — [-i-]. 2. Заквоктало; залопотіло: а) Збоку зақвоктало, і щось голосно залопотіло крилами. б) Щось зақвоктало і голосно залопотіло крилами.

Учні, крім пунктограми «Кома в складносурядному реченні», повинні засвоїти й додаткові правила — крапка з комою і тире в деяких видах складносурядного речення. Правило про постановку коми школярі засвоїли ще в 5 класі, і тепер треба закріпити ці знання, приділивши якнайбільше уваги реченням, що мають спільний другорядний член, частку, вставне слово тощо. Засвоюють це правило дев'ятикласники, аналізуючи приклади речень типу: 1. *В день такий* розцвітає весна на землі і щебече соловей од солодкої муки. 2. *І хай тоді* сивіють брови і кров у жилах погаса (В. Сосюра). 3. *Вже день* погас і вечір одсинів (В. Сосюра). 4. *Може, сонце зійде і настане ще й для мене весела пора* (Леся Українка).

Засвоюючи пунктограму «Тире в складносурядному реченні», звертаємося до з'ясування смислових відношень між частинами.

На прикладі речення *Дощик перестав — і в небі засяяла веселка* визначаємо, що причиново-наслідкові відношення, які підкреслюються паузою, на письмі позначаються не комою, а тире. Правило пунктограмою не охоплюється. Постановка тире залежить від контексту, експресивного насичення речення. У таких реченнях специфічна й інтонація: різке підвищення тону, довша пауза, підкреслене протиставлення змісту предикативних частин.

Розглядаючи сполучні засоби у складносурядному реченні, треба звернути увагу не тільки на інтонацію, сполучники та їх роль у реченні (зокрема, сполучник *а*, наприклад, указує на протиставні відношення і на сталий порядок частин, у реченні не можна поміняти місцями частини, бо зміниться його зміст), а й на інші засоби зв'язку, як-от: лексичні — повторення слів, уживання синонімів; лексико-морфологічні — використання однотипних форм

дієслів-присудків, займенників, прислівників, сполучників, часток; синтаксичні — порядок слів, вставні слова, частини-речення однотипної будови. Наприклад: *Місяць зійшов над морем, і скелі стали ближчими, і місячна доріжка бігла по воді до них*. У цьому реченні засобами зв'язку є інтонація, сполучник *і*, дієслова-присудки у формі минулого часу і займенник (*них*). Підкреслюємо особливу роль займенників, які пов'язують, «цементують» зміст складного речення в одне ціле. Таку ж роль виконують і спільні для обох (чи більше) частин другорядні члени речення. Наприклад: *Зацвіли ромашки в полі і запахли трави*.

Не варто залишати без уваги і структуру предикативних частин складносурядного речення. На прикладах слід показати учням, що вони можуть бути не тільки двоскладними, а й односкладними, поширеними і непоширеними, повними і неповними. Аналізуючи, наприклад, речення: *І холодно, і голодно, і додому далеко (Нар. творчість)*, визначаємо, що складові частини його односкладні безособові, а в реченні: *І ніч, і зорі, і любов (В. Сосюра)* — вони односкладні, називні; у реченні: *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (М. Стельмах)* — друга частина неповна, у ній пропущений присудок, який легко відтворюється завдяки першій предикативній частині.

Велике значення для розуміння учнями структури складносурядного речення має складання структурних схем. Під час вивчення складносурядного речення учні в основному засвоюють лінійну структуру: [ ], і [ ]; [ ], а [ ]; то [ ], то [ ]. При цьому підкреслимо, що сполучники не входять до предикативної частини, а лише поєднують їх, тому вони і в схемі залишаються поза дужками. Наприклад: 1. *Заснули доли, і полонина в тиші спить (О. Олесь)*. — [ ], і [ ]. 2. *Ось і осінь вже, а дощів усе немає (З газети)* — [ ], а [ ]. 3. *То чайка пролетить, то риба скинеться у річці (В. Крат)* — То [ ], то [ ].

Оволодіти теоретичними знаннями й уміннями розпізнавати складносурядні речення в тексті, правильно ставити розділові знаки між предикативними частинами, вживати складносурядні речення у власних висловлюваннях можна тільки в процесі проведення системи тренувальних вправ, до яких належать такі:

1. Проведіть спостереження над структурою складносурядних речень, з'ясуйте їх основні ознаки (будову, інтонацію, зміст).
2. Визначте, які види зв'язку частин складносурядного речення наявні в поданих реченнях.
3. Побудуйте графічні схеми складносурядних речень і простих, ускладнених однорідними членами.

4. Об'єднайте прості речення у складносурядні.
5. Перетворіть прості речення з однорідними членами у складносурядні.
6. Замініть сполучники у складносурядному реченні синонімічними, з'ясуйте, як це вплинуло на зміст речення.
7. Складіть складносурядні речення за опорними словами (поле — море; працювати — відпочивати), використовуючи різні сполучники.
8. Пояснювальний диктант. Аргументуйте розділові знаки у складносурядному реченні.
9. Виконайте синтаксичний і пунктуаційний розбір речень.
10. Складіть речення, а також міні-твір-опис з уживанням складносурядних речень.
11. Переказ із тексту наукового і художнього стилю, що має конструкції складних речень із сурядними сполучниками.

Виконання цих та інших вправ дасть можливість закріпити знання з теми, узагальнити й систематизувати знання дев'ятикласників, підготувати до контрольного тестування.

УРОК № 16

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Мета: навчити розрізняти складносурядні речення серед інших, відрізняти їх від речень з однорідними членами, визначати граматичні основи і засоби зв'язку предикативних частин; формувати навички правильно ставити розділові знаки в складносурядному реченні, аналізувати виражальні можливості складносурядних речень у тексті; виховувати правописну пильність.

Обладнання: таблиця «Складносурядні речення», ксерокопії текстів (на кожному парту).

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

Прочитайте текст. Укажіть у ньому складні речення. Визначте засоби зв'язку граматичних частин у них. З'ясуйте, які з них складносурядні. Чим вони відрізняються від інших типів складних речень?

1. Багаття не видно, лиш пахне дим,
І місяць стоїть над конем вороним.
2. Під возом Чумацьким дорога волога,
Але не піднять не збудити нікого.

3. Чорніють вологі в степу валуни,
І зорі летять, і далека зірниця
Освітлює сон.

4. Струмиться туман голубим міражем,
І кінь стрепенувсь і заклично ірже...

(Л. Талалай)

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

Знайдіть у реченнях однорідні члени, поєднані сполучниками *і, але*, і складносурядні речення з такими ж сполучниками. Дослідіть, чим вони відрізняються. Зверніть увагу на розділові знаки.

1. Осінь шерхотить В садку і в мовчазному телефоні, і друг мовчить. 2. І яблуні цвітуть, і місяць уповні, І ручаїв чорніють поводи... 3. І коні п'ють і форканням своїм від берега хмаринку відганяють. 4. Ще спека не спала, але відчува Не спрагу, а втоми пожухла трава (З тв. Л. Талалай).

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Бесіда.

- За якими ознаками ви відрізняєте складносурядні речення від інших типів складних речень?
- Що спільного в засобах зв'язку однорідних членів речення і частин складносурядного речення?
- Чим відрізняється розстановка розділових знаків між однорідними членами і частинами складносурядного речення?
- Сформулюйте самостійно визначення складносурядного речення.
- Зіставте своє визначення з текстом таблиці в підручнику. Виділіть нову для себе інформацію.

2. Аналітичне читання таблиці (див. додаток).

V. Практикум

1. Прочитайте. Знайдіть складносурядні речення, визначте засоби зв'язку інших частин. До якої групи вони відносяться? Які розділові знаки поставлені в реченні? Чому?

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову, набік стояло лисеня. Воно дивилося у задок човна на рибу й облизувалося.

— Ну, на вже, — Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка... Рибина летіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

Наступного ранку лисеня прийшло знову, і знову Арсен ки-
нув йому рибину.

Так вони і потоваришували.

Незабаром лисеня вже знало, що риба інколи не клює. Сидить-
сидить Арсен, а поплавки на його вудках ані ворухнуться. Арсе-
нові набридало дивитися на нерухомі поплавки, і він часто-густо
засинав. Аж якось чує крізь сон: Ласочка дзявультить. Прокинув-
ся, а поплавок на одній вудочці немає, поринув. Лисеня на кручі
вухами пряде, передніми лапками дрібушить — витанцьовує від
нетерплячки. Вхопив вудочку, смик — є окунь.

— На, Ласочка, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і ки-
нув окуня на кручу (Гр. Тютюнник).

**3. Виберіть з правої колонки ту частину, яка найбільше підхо-
дить для закінчення речення. Запишіть речення так, щоб ви-
йшов зв'язний текст. У складносурядних реченнях підкресліть
граматичні основи, а в реченнях з однорідними членами — од-
норідні члени. Поясніть розділові знаки.**

Іван Макарович Гончар, засновник унікального у світовій практиці приватного музею, почав зби- рати національні скарби мистецтва майже шістдесят років тому...	а сьогодні вирішується питання про створення музею його імені.
Музей розмістився в будинку зод- чого українського Відродження...	але насамперед він був взірцем мужності, незламності духу.
Івана Макаровича називали націо- нальною совістю і гордістю...	і зібрав дорогоцінну колекцію на- родних виробів.
У музеї І. М. Гончара поряд з уні- кальною колекцією картин націо- нального живопису...	але найбільше правда про свій народ потрібна на рідній землі, у рідній хаті.
Мистецтвознавець уважав: розпо- відати про свій народ треба скрізь і завжди...	розташувалися і суто народні ви- роби: вбрання, убори, оздоби, рушники, килими, порцеляна, писанки, зброя, кераміка, книги.

**2. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Підкресліть
граматичні основи у складносурядних реченнях, сполучники
візьміть у кружечок (квадрат), визначте, до якої групи вони на-
лежать. Побудуйте схеми цих речень. Сформулюйте висновок,
чому ці речення належать до складносурядних.**

НА ЧОВНІ

Місяць зійшов над морем, і скелі стали ближчими. Фіолетові
зморшки лягли на обличчя, і якась тепла, материнська турбота
нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море,

згоду і смуток. Ріс місяць і блід, росли скелі і блідлиі. Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, і став острів із моря — весь як міланський собор. Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть вогні, дрібні, маленькі, зелені... Зануриш руку в море, а з-під пальців скачуть веселі вогні і гаснуть у морі. Плещуть весла і сиплять дощ іскор.

- Проведіть спостереження: з якою метою використовує автор складні речення?
- Проведіть експеримент: перекажіть текст, змінюючи, де можливо, прості речення на складносурядні. Як зміниться текст?

VI. Підсумки уроку

1. Що нового ви дізнались на уроці?
2. Як відрізнити просте речення з однорідними членами від складносурядного?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила (за підручником).
2. Виписати фрагмент тексту з будь-якого підручника зі складнопорядними реченнями.

Додаток

Складносурядні речення

Складносурядне речення — це складне сполучникове речення, частини якого поєднані між собою сполучниками сурядності та інтонацією як синтаксично рівноправні, але зі смислового боку не самостійні. Наприклад: *Осінь стоїть, але все меншає і меншає тепла* (Л. Талалай).

Групи сурядних сполучників:

- 1) **єднальні**: *і, й, та (=і), та й, також*;
- 2) **протиставні**: *а, але, зате, проте, однак, та (=а, але)*;
- 3) **розділові**: *чи, або, то... то, не то... не то, хоч... хоч*.

У реченнях з єднальними сполучниками події, явища відбуваються одночасно або послідовно.

У реченнях з протиставними сполучниками одна подія, дія, явище протиставляється іншій.

У реченнях з розділовими сполучниками події, дії, явища чергуються або вказується на неможливість одного з них:

- *Погасли викрики пташині, і розливається блакить* — [ ], і [ ].
- *То жолудь упаде, то лист безшумно лине* — То [ ], то [ ].
- *Дорога проснулась, та кінь не дається, на поклик не йде* [ ], та [ ]; (та = але).

Між частинами складносурядного речення в більшості випадків ставиться кома

УРОК № 17**РОЗРІЗНЕННЯ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ
І ПРОСТИХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ**

Мета: навчити розрізняти структурні відмінності простих речень з однорідними членами і складносурядних, визначати засоби зв'язку у складному реченні й однорідних членів речення; формувати навички аналізу простих речень з однорідними членами й складносурядних, правильно розставляти розділові знаки в таких реченнях, виправляти помилки; виховувати свідоме ставлення до навчання.

Обладнання: схеми простих речень з однорідними членами і складносурядних речень.

ХІД УРОКУ**I. Перевірка домашнього завдання**

1. Лінгвістичне доведення. Доведіть, що подані речення — складносурядні, спишіть, розставляючи розділові знаки.

1. А ніч усе пливе мільярдами вогнів і море Чорнеє десь¹ унизу зітхає. 2. Давно, давно промчали⁵ роки грізні і тільки сниться вся в громах зима²... 3. Я іду до гаю і в блакить безкраю³ серце моє лине й птицею⁵ співає... 4. У піснях ти народ свій любила і тебе не забуде народ (*З тв. В. Сосюри*).

- Виконайте розбір пронумерованих слів: 1 — фонетичний; 2 — лексичний; 3 — морфемний; 4 — морфологічний; 5 — словотвірний.

II. Актуалізація опорних знань

1. Проведіть дослідження: визначте, що споріднює подані речення і чим вони різняться (зверніть увагу на інтонацію, сполучники, розділові знаки). Накресліть схеми речень.

1. А в небі огненні гранати, і мислі зоряно цвітуть... 2. Лиш вітер у полі гуляє, жене золотого коня. 3. Погладжу я огненну гриву — і золотом бризне рука. 4. Вечір упав на коліна, руки простяг золоті... 5. І дивлюсь на воду і тумани, і лечу на зоряні шурфи... 6. Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у полі синіють (*З тв. В. Сосюри*).

2. Чим відрізняються схеми речень?

- 1) [, і ...]; 2) [... ,]; 3) [... , і , і]; 4) [1], [2], [3];
5) [ ], і [ ], і [ ]; 6) [ ], а [ ]; 7) [... , а].

III. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці з позначками «V», «+», «?», «X».

Способи розрізнення складносурядних речень
і речень з однорідними членами

Щоб відрізнити ці речення, треба...	Приклади
Визначити граматичну основу: а) якщо два граматичні центри, — складносурядне речення; б) якщо один підметово-присудковий центр, — просте, ускладнене однорідними членами.	а) А роки <u>йдуть</u> , і <u>все ми-нає</u> (В. Сосюра). б) Місто повите тишею і снами (В. Сосюра).
Якщо в складносурядному реченні поєднуються неповні іменні односкладні речення, треба перевірити, чи є члени речення, що належать до групи присудка (додатки, обставини), у першому випадку — це складносурядне речення; у другому — неповне просте речення з однорідними членами	а) І зелень, і сонце, і вулиця (В. Сосюра). б) І сяє рідний зір на мене з висоти І в мандрів да- лині, і в творчому тумані (В. Сосюра).

2. Робота в парах. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

IV. Практикум

1. Пояснювальний диктант. Обґрунтуйте, чому одні речення треба розглядати як прості з однорідними членами, а інші — як складні. Складіть схеми речень.

1. Скрізь якась покора в тишині розлита, і берізка гола мерзне за вікном. 2. Так шумить же, гаї неозорі, і сади зацвітайте, як дим. 3. Чи в небі зоря малинова, чи хустка весела твоя? 4. Падають тепло і глухо яблука в нашій саду. 5. Пісню калинову я складаю знову, і з людьми розмову серцем я веду... 6. Зоря упала на коліна і руки простягла в блакить... І кожна гілка і стеблина передчуттям весни тремтить (З тв. В. Сосюри).

2. Утворіть з поданих простих речень з однорідними членами складносурядні, запишіть парами. Поясніть, що їх споріднює, а що розрізняє.

1. Вчення в щасті украшає, а в нещасті утішає. 2. Світить місяць, та не гріє. 3. Не кайся рано встати, а кайся довго спати (Нар. творчість). 4. Вітри налітали то з півдня, то з заходу (М. Стельмах). 5. Мати дивиться на тебе зі співчуттям, але мовчить (І. Цюпа). 6. Червоним поясом підперезався світ і піднімає голубі вітрила (І. Хоменко).

3. Доповніть речення так, щоб в одному випадку воно стало складносурядним, а в іншому — простим реченням з однорідними членами. Побудуйте їх схеми.

1. Пахне хлібом.
2. Відпочиваю під вербою.
3. Ринуло з неба ціле море тихого світла.
4. Місяць світить на постать білу.
5. Місто наповнила спека.
6. Над луками холонув синій вечір.
7. І смутно мені.

4. Творча робота. Напишіть твір-опис за темою «Останні тролянди», «Вогні в рідному місті».

5. Розумова гімнастика. Що означає вираз:
Як риба у воді?

V. Підсумки уроку

Складіть сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Виписати з «Кобзаря» Т. Шевченка чотири речення: два простих з однорідними членами і два складносурядних речення з єднальними сполучниками.

УРОК № 18

СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

- Мета:** навчити визначати засоби зв'язку у складному реченні, смислові відношення між частинами складносурядного речення; формувати вміння і навички правильно ставити розділові знаки у складносурядному реченні й обґрунтовувати їх; знаходити й виправляти пунктуаційні помилки на вивчені правила; виховувати цілеспрямованість, наполегливість у навчанні.
- Обладнання:** схеми складносурядних речень, індивідуальні картки.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Робота з картками. Визначити засоби зв'язку частин у складносурядних реченнях (графічно), поставити розділові знаки.

Варіант I. Надворі вогкий осінній ранок і далечінь завезлася туманом (В. Підмогильний)

Варіант II. Плаче природа і туманом повстають її сльози над землею (В. Підмогильний)

Варіант III. Я перегортаю сторінки минулого і на душу мені лється тепла вода (В. Підмогильний)

Варіант IV. Життя не має ціни але воля дорожча за життя (Нар. творчість)

2. Заповніть таблицю «Що я вже знаю про ССР».

Я знаю	Я вмію

II. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання матеріалу на індивідуальних картках.

Смислові відношення між частинами складносурядного речення

Смислові відношення	Засоби їх вираження	Приклади
Єднальні: а) одночасності дій:	Сполучник <i>і (й)</i>	Вже червоніють поміди, і ходить осінь по траві (М. Рильський)
б) послідовності дій:	Сполучники <i>і, а, а там, а потім</i>	Спалахнула блискавка, і загримів грім
в) переліку явищ:	Сполучники <i>і... і, ні... ні, та... та, ані... ані</i>	І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, дивуєшся... (Т. Шевченко)
г) причиново-наслідкові:	Сполучники <i>і, а, тому</i>	Сонце зайшло — і надворі почало темніти (В. Тиха).
Протиставні: а) протиставлення	Сполучники <i>але, та (=але), проте, однак, зате</i>	Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко)
б) зіставлення	Сполучники <i>а, а (=і)</i>	Твоя душа — блискавка ліра, а серце — огнище у млі (Гр. Чупринка)

Смислові відношення	Засоби їх вираження	Приклади
Розділові: а) взаємовиключення	Сполучники <i>або, чи</i>	Або волю здобути, або вдома не бути (<i>Нар. творчість</i>).
б) чергування	Сполучники <i>то... то, чи... чи, або... або</i>	Чи то дим ішов від вогнища, чи то туман піднімався від озера (<i>В. Тиха</i>)
в) несумісності	Сполучники <i>не то... не то, чи то... чи то, а чи</i>	То соловейко розси- пає трелі, То коле- со немазане скрипить (<i>М. Рильський</i>)

III. Практикум

1. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Поясніть смислові відношення між частинами, засоби їх вираження. Чи впливають смислові зв'язки на розділові знаки в складносурядному реченні?

1. На Україну подивлюсь — і любо серце одпочине (*Т. Шевченко*). 2. Достигла нива колосиста, і зріють яблука в саду (*М. Тернавський*). 3. Село лежало в зеленому вибалку, а по горбах чорніли поля (*Є. Гуцало*). 4. Чи то галич чорна налетіла, чи то турки гору вкрили (*Леся Українка*). 5. Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук — і моє серце падає, завмирає (*М. Коцюбинський*).

2. Допишіть прості речення, перетворивши їх на складносурядні з єднальними відношеннями.

1. Небо розчистилось. 2. Раптом заблискотів вогнями весь правий берег. 3. Надворі вітер дув холодний. 4. Тільки невсипу ще море бурхає десь здалеку.

3. Прочитайте. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень. Якими засобами ці зв'язки виражаються (сполучниками, інтонацією)?

1. Поети — це біографи народу, а в нього біографія тяжка (*Л. Костенко*). 2. За вікном розвиднялося, але Письменник і не думав про спочинок (*П. Малєєв*). 3. Є на світі багато теплих озер, та для нас найдорожчі рідні озера (*Т. Тарасенко*). 4. Вітру на морі не було, проте клекотав сильний прибій (*М. Трублаїні*). 5. Хай слово мовлене інакше, та суть в нім наша зостається (*П. Тичина*). 6. Удар забувається, зате слово пам'ятається (*Нар. творчість*). 7. Місяць світив дуже яскраво, однак його світло ледве пробивалось

крізь туман (*В. Катаєв*). 8. По одержі стрічають, а по розуму про- воджають (*Нар. творчість*).

4. Допишіть прислів'я. Поясніть смислові відношення між частинами складносурядних речень. Побудуйте схеми речень.

1. Щастя біжить, а ... . 2. Щастя має ноги, а ... . 3. Скупий складає, а ... . 4. Праця чоловіка годує, а ... . 5. Швидко казка кажеється, та ... . 6. Боже, допоможи, однак і ... .

5. Робота в парах. Складіть діалог за темою «Зелена аптека моєї сім'ї», намагайтеся вживати речення, що відповідають схемам.

1. [ ], і [ ].
2. [ ], але [ ], та [ ].
3. [ ], проте [ ].
4. [ ], однак [ ].
5. [ ], й [ ].
6. Ані [ ], ані [ ].

6. Прочитайте. Визначте відношення між частинами складних речень. Чим вони виражаються? Поясніть пунктограми, накресліть схеми речень.

1. Шпаки — це імітатори веселі; То іволга у пісні їх дзвє- нить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить... (*М. Рильський*).
2. Чи то так сонечку не хотілось вставати, чи день став зовсім куцим (*В. Загороднюк*). 3. Не то прозорі нитки дощукі снуються над полем, не то бабине літо розпустило павутиння (*О. Хоменко*).
4. Або то річечка блищить в долині, або біжить стежинка до ха- ти лісника (*В. Грінчак*).

- Яка роль складносурядних речень з розділовими відношен- нями в художніх текстах?

7. Розумова гімнастика. Що означає вираз:

Собаку з'їсти?

IV. Підсумки уроку

За вивченим матеріалом складіть сенкан.

V. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Написати твір-опис за однією з тем: «Місячна ніч», «Осінній ліс», «Осіннє поле», «Дорога додому», вживайте складносу- рядні речення з різними відношеннями.

УРОК № 19

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Мета: навчити школярів правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядних речень, обґрунтовувати їх; формувати навички знаходити і виправляти пунктуаційні помилки на вивчені правила; виховувати старанність, правописну пильність.

Обладнання: схеми речень, індивідуальні картки з правилами.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Коментоване письмо. Поясніть розділові знаки і графічно покажіть умови їх розстановки.

Зразок. Ні струна не задзвенить, ні пісні не зазвучать (*Ю. Федькович*).

Ні [ ], ні [ ].

ЛОСІ

З чагарників до озера пробиралася сім'я лосів. Попереду, повагом погойдуючи крислатими рогами, поважно виступав великий лось, а за ним ішла лосиха з лосеням. Лось перший підійшов до берега, підняв передні копита і лунко вдарив ними об кригу, та вона навіть не тріснула. Треба було допомогти лосям водички попити, і дідусь, підхопивши клешню, пішов пробивати ополонку. Лосі відійшли від берега і спостерігали за його роботою. А коли ополонка була готова, лосі рушили до неї. Спочатку напився лось, він відвів голову і довго дивився у бік рибалок. Сонце освітлювало його могутню постать, і золоті іскри спалахували в крапельках води на його губах. Потім напилися мати з телям, а тоді всі разом поволі рушили до лісу. Лосі приходили тепер щодня, пили крижану воду і дивилися в бік рибалок, ніби хотіли подякувати їм за допомогу.

Але згодом випав глибокий сніг і лісові гості перестали приходити до озера (*Г. Симакович*).

- ▶ Яка роль складносурядних речень у художніх текстах-розповідях?
- ▶ Чому, на вашу думку, не ставиться кома в останньому реченні?

III. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці з позначками «V», «+», «?», «X».

Розділові знаки в складносурядному реченні

Правила	Приклади
<p>У складносурядному реченні перед усіма сполучниками сурядності, що поєднують частини його, ставиться кома.</p> <p>Якщо частини складносурядного речення далекі за змістом, поширені і мають розділові знаки, то ставиться крапка з комою.</p> <p>Якщо у другій частині складносурядного речення виражається різке протиставлення, наслідок або швидка (раптова) зміна подій, то ставиться тире</p>	<p><u>Рясніє дощ</u>, і <u>падає</u> лункіше м'яких <u>краплин</u> розмірене <u>биття</u> (М. Бажан).</p> <p>Не всі серця дадуться хробаку, не всі шляхи у круг закуто; і проросте зелена рута на жовтому піску (М. Бажан).</p> <p>Ще мить — і Дрогочинська битва загримить (М. Бажан).</p>
<p>Кома не ставиться:</p> <p>Перед єднальними і розділовими одиничними сполучниками, якщо є <i>спільний другорядний член</i> речення (найчастіше обставина).</p> <p>Перед цими ж сполучниками, коли є спільна для обох частин <i>видільна або вказівна частка</i>.</p> <p>Якщо обидві частини складносурядного речення <i>питальні, спонукальні чи називні</i></p>	<p><i>Попереду</i> було село і виднівся ставок (В. Собко).</p> <p><i>Тільки</i> вітер гуде в полі та дівоча пісня дзвенить (В. Собко).</p> <p>Хай наша пісня не вмирає і наша правда хай живе! Весна і молодість! (М. Рильський).</p>

2. Робота в парах. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

IV. Практикум

1. Прочитайте текст. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків у складносурядних реченнях. Яка роль складносурядних речень в описах?

Ми піднялись на вершину горба, і нас вразив чудовий краєвид. Прямо перед нами зеленіли луки і текла звивиста річечка. Вдалині темнів ліс і було видно дахи селянських хат. Сонце світило яскраво, і небо було блакитним і привітним.

Ми спустилися вниз, і стежка повела нас до річки. Та ближче до вечора набігли звідкись хмари і пішов дрібний осінній дощик. Усе відразу потемніло, і стало холодно, похмуро (В. Тиха).

2. Спишіть речення. Знайдіть у кожному з них спільний другорядний член речення або частку, підкресліть. Виконайте розбір позначених цифрою слів.

1. По узліссі³ на галявині зеленіє перший ряст¹ і цвітуть проліски та сон-трава (*Леся Українка*). 2. Вдалині хиталися дерева і синів² задуманий прибій (*В. Сосюра*). 3. Уже над містом вечір лине і мерехтять зорі. 4. А за вікном шумлять машини і чується дівочий сміх. 5. Лише гул од копит степом котився та трави хиталися. 6. Вже одгриміли фронти і кулі зупинили свій жалкий спів.

Розбори: 1 — фонетичний; 2 — морфемний; 3 — морфологічний.

3. Закінчіть речення так, щоб утворилося складносурядне речення зі спільним другорядним членом. Запишіть їх, склавши текст «У бібліотеці», доповніть власними складними реченнями.

У БІБЛІОТЕЦІ

У бібліотеці завжди стоїть тиша і ... . Тут панує особлива наукова атмосфера і ... . За столами, занурившись у книгу, обмірковують зміст лекцій шановні професори або ... . У кожного погляд зосереджений і ... .

Вечорами в бібліотеці особливо багатолюдно і ... . У читальному залі чути лише шелест сторінок та ... . До двадцятої години зал пустіє і ... .

Підказка: ... готуються до іспитів студенти; ... усі столи зайняті; ... горять настільні лампи; ... обличчя задумані; ... іноді покашлюють викладачі похилого віку; ... всі розходяться до наступного дня; пахне старим папером і новою типографською фарбою.

4. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Щастя розум одбирає а нещастя повертає (*Нар. творчість*). 2. Дощик перестав і все навколо запахло, посвіжішало, заблищало (*Гр. Тютюнник*). 3. Старий схилився тихо і нараз на віі чистий затремтів алмаз (*М. Рильський*). 4. Землю сонце красить а людину праця (*Нар. творчість*). 5. Дунув вітер понад ставом і сліду не стало (*Т. Шевченко*). 6. Тут бронза нетлінно ясниться і мармур гордливо застиг (*М. Бажан*).

5. Проаналізуйте речення. Виправте пунктуаційні помилки.

1. Десь кувала зозуля, й лука вторила їй. 2. Довкола у природі все дрімало, і рання мла стелилась по землі. 3. Як солодко

пахнуть квіти, і дзвінко співають птахи! 4. Чому так пахнуть квіти гаю, і повні щастя наші дні?

6. Виконайте синтаксичний розбір речень за схемою, поданою в підручнику.

1. Вогневим і щедрим падолистом осипається осінній календар, і повисли небеса імлісті вруном набубнявілих отар (М. Ткач). 2. Минулася буря — і сонце засяяло (М. Рильський). 3. Всесвіт — не поле, і люд — не глядач, і час — не ворота футбольних моментів, і куля земна — не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів (М. Вінграновський).

7. Розумова гімнастика. Що означає вираз:

Як Пилип з конопель?

V. Підсумки уроку

1. Що нового дізналися на уроці?
2. Які труднощі траплялися?
3. Як ви їх подолали?
4. Брак яких знань ви відчуваєте?

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Написати твір-опис «Дощовий ранок», вживаючи складносурядні речення різних типів зв'язку між частинами.

УРОК № 20

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І СТИЛІСТИКА.

СИНОНІМІКА СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

З РІЗНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ,

А ТАКОЖ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

І ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Мета:

навчити добирати синонімічні складносурядні речення для стилістичного вдосконалення тексту; формувати навички аналізу й оцінювання виражальних можливостей складносурядних речень та синонімічних їм конструкцій, складати речення й мікротексти, використовуючи виражальні можливості складносурядних речень та їхніх синонімів; виховувати самостійність у роботі, старанність.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи**1. Графічний диктант. Запишіть речення графічно, поясніть розділові знаки.**

1. Майнуло золоте весло, І срібний човник плине. 2. Округлі хмари танули на сонці, І нам назустріч юнаки й дівчата. Очима ясно-синіми блищали... 3. Веселка грає у блакиті, А там, внизу, сріблисті, чисті краплі Блищать на деревах, травах. 4. Запахла осінь тютюном, Та яблуками, та тонким туманом, І свіжі айстри над ліском рум'яним Зоріють за одчиненим вікном. 5. Чи то лящик хитрий наживу хапає, чи то малий Дмитрик вудочкою грає (З тв. М. Рильського).

II. Оголошення теми і мети уроку.**Актуалізація опорних знань**

Проведіть лінгвістичне дослідження: замініть у складносурядних реченнях сполучник *і* сполучниками *й, та, та й, як... так і, не тільки... а й*. Поясніть, який відтінок вносить кожен сполучник у речення. Чи будуть ці речення синонімічними?

1. Струмує повітря, і тиша мліє, і ніде нікого (О. Гончар). 2. Бродили вівці в оксамитній паші, І плив розморожено над ними час. 3. Та нараз ворухнулись чутливі вуста — І явилася слова жага золота (Б. Олійник). 4. Книжка тисне на стіл із силою власної ваги, і стіл у свою чергу тисне на книжку (З підручника).

III. Засвоєння нових знань**1. Слово вчителя.**

Характерна ознака складносурядних речень — граматична однорідність складових частин, що виступають як рівноправні.

Особливістю складносурядних речень є ритмічність і плавність, тому вони застосовуються в художньому та публіцистичному стилях, надаючи описам легкості, прозорості та витонченості. Наприклад: *Враз одна хата блимнула очима, розплющила їх, і дві смуги світла лягли впоперек вулиці перед Гаїнкою. Трохи згодом тьмяно, мов позіхаючи до сну, глянула на вулицю друга хата, далі третя... Поки одні ще дрімали в останньому досвітньому сні, інші прокидалися вже, і кожна перегороджувала вулицю пасмами світла...* (Б. Грінченко).

Сурядний зв'язок частин складного речення виражається великою кількістю синонімічних варіантів.

Так, частини складносурядного речення *І там через море лежить золотий міст, а на тому мості різні дерева стоять* можуть бути поєднані ще такими сполучниками: *і на тому..., так на тому..., та й...*

Синонімічними будуть речення зі сполучниками *а, але, та* сполучниками *проте, зате, однак, та* (= *але*), якщо між частинами складносурядного речення не зіставні, а протиставні відношення: *Хвальби повні торби, а в торбах нема нічого. — Хвальби повні торби, та (однак, проте) в торбах нема нічого (Нар. творчість).*

Складносурядні речення зі сполучником *або* будуть синонімічними реченням зі сполучником *чи*: *Часом у блакитній вишині пропливає біла хмарка, або (чи) пролітає пташка... (А. Шиян).*

Складні речення зі сполучниками *не то... не то* позначають непевність, сумнів. Синонімами до них будуть речення зі сполучниками *чи то... чи то, чи... чи, хоч... хоч*: *Не то (чи то, чи) блискавки пронизували небо, не то (чи то, чи) спалахи електро-зварки пронизували обрій (А. Шиян).*

Однорідність складових частин складносурядних речень наближає їх за значенням до простих речень з однорідними членами, тому вони часто вступають у синонімічні відношення. Порівняйте: *І день згасав, і гасла в пальцях сила (Б. Олійник). — І день згасав, і в пальцях сила.*

2. Робота в парах з матеріалом підручника.

- Скласти план розповіді за темою уроку.
- Виписати ключові (опорні) слова теми.

IV. Практикум

1. Прочитайте речення, по черзі підставляючи подані в дужках сполучники. Проведіть спостереження: які відтінки в значення складносурядних речень вносять різні сполучники? Чи можна ці речення вважати синонімічними?

1. На клумбах горіли маки, а (та, але, проте, зате, однак) ранні левкої тільки що розпустилися (*М. Коцюбинський*). 2. Сонце впало за гору, але (та, а, проте, зате, однак) на дворі ще довго стояв тихий світ (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Танцюють грузини, і (та, й, а, та й) всяк собі кум і король (*Б. Олійник*). 4. Чи то (не то, хоч, чи) настане нічка темна, чи то (не то, хоч, чи) веселий день шумить (*Л. Глібов*).

2. Спишіть, поєднавши частини складносурядного речення сполучниками із синонімічного ряду єднальних, розділових чи протиставних, що найбільше підходять за змістом.

1. Нам єднає серця до Вітчизни любов, ... з любові наш труд виростає (В. Сосюра). 2. Ми збирали з сином жолуді дубові, ... про день прийдешній я казав синкові, ... пливли багрові хмари в вишині, ... співала осінь весняні пісні! (М. Рильський). 3. Мене водило в безвісті життя, ... я вертався на свої пороги... (Д. Павличко). 4. Покинута людьми на довгі дні, Дорога помирає в бур'яні, ... шлях живий горить, та не згорає В гулких коліс невтомному вогні (Д. Павличко).

3. Перебудуйте прості речення з однорідними членами на синонімічні складносурядні.

Зразок. Все вище забиралося сонце і обливало гарячим промінням землю. — Все вище забиралося сонце, і гаряче проміння обливало землю.

1. Забував травень зеленню і квітами, і задурманив пахощами медовими. 2. Юрко хотів чогось незбагненного і чекав на велике, крилате, радісне. 3. Ніщо не лякало і не здавалося важким. 4. Надвечір сідало сонце і пурпуром заливало небо. 5. Бриніла в пісні мрія і туга, м'яка, заколисує, сповнена глибокого почуття. 6. Катя співала напівголосом і вкладала в слова щось незвичайне, особливе (За В. Козаченком).

- ▶ Визначте, які члени речення виступають однорідними.
- ▶ Поясніть, як змінилося стилістичне забарвлення висловленої думки. Які речення, на вашу думку, більш виразні.

4. Спишіть. Визначте, яка роль складносурядних речень у тексті. Проведіть стилістичний експеримент: замініть складносурядні речення на прості з однорідними членами (усно); з'ясуйте, як змінився текст. Який текст, на вашу думку, більш виразний?

РІДНА ЗЕМЛЯ

Надвечір сонце сідало за далекі темно-фіолетові горби. Високо над горбами стояло серпнєве сонце. Дурманно пахтіли прив'ялі трави, квіти, верби, і тіло обняла млість, а ночі обважніли.

Юрко зупинився.

Перед ним глибокою балкою пророслась левада, а за нею темною зеленню лисніли картоплі. Перед левадою горби відійшли від річки, і над берегом послався невеликий, густо засвічений білою ромашкою луг. Юрко ніби вперше оце побачив свою землю в зеленому квітучому вінку, і стільки радості давала вона йому, стільки сили (За В. Козаченко).

5. Розумова гімнастика. Що означає вираз:

Душа не з лопуцька?

V. Підсумки уроку

Лінгвістичне повідомлення за складеним планом «Синоніміка складносурядних речень...».

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Написати міні-твір з елементами опису «Нема землі такої, як у нас» (В. Симоненко).

УРОК № 20

ДІЛОВА ГРА. УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗНАНЬ З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

Мета: узагальнити й систематизувати знання учнів з вивченої теми; сформувати вміння розрізняти складносурядні речення серед інших, правильно будувати їх, розставляти розділові знаки, вживати у власному мовленні; виховувати самостійність і активність у навчальній роботі.

Обладнання: таблиці, схеми речень, тексти, карта ССР, малюнки.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Наш урок проходитиме у формі ділової гри-подорожі країною Складносурядного речення. Перед вами карта країни Складносурядного речення, на ній позначені зупинки. Максимальна кількість балів, яку можна набрати на зупинці, — 5. Загальна оцінка вираховуватиметься так: зупинок 10, отже, максимальна кількість балів 50 дорівнює оцінці 12 балів, один бал = 0,24, якщо ви набрали 30 балів, множите їх на 0,24 й отримуєте свою оцінку. Зупинки і завдання оголошую я.

III. Узагальнення й систематизація знань

1. Зупинка «Термінознавча». Запишіть усі лінгвістичні терміни, які стосуються теми «Складносурядне речення».
  2. Зупинка «Мислителів». Дайте відповіді на запитання, наводячи приклади.
- Як відрізнити складносурядне речення від простого, ускладненого однорідними членами?

- За якими ознаками виділяються складносурядні речення?
- Якими засобами поєднуються частини складносурядного речення?
- Які розділові знаки вживаються у складносурядному реченні і за яких умов?
- Коли між частинами складносурядного речення не ставиться кома?

3. Зупинка «Експериментаторів». Перетворіть прості речення з однорідними членами на складносурядні.

Українці споконвіку любили і шанували рідний край, пишали своєю рідною землею. Вона давала здоров'я і оберігала в далекій дорозі. Гарним людям вона радіє і пособляє, а на поганих гнівається. Земля завжди сподівається на працьовиті людські руки, їх допомогу і дбайливий догляд (За Г. Тарасенко).

4. Зупинка «Головоломка». Вставте сполучники, які найбільше відповідають змісту складносурядного речення.

Весь день дівчата і хлопці готувалися до свята... ось воно починається. Парубоцтво тиснеться біля колоди, чекаючи живого вогню... сутінки вже згущаються і згущаються. Аж ось задимілась колода... одразу ж спалахнув вогонь... Він дарує всім силу життя.... купальська ніч має всеперемагаючу силу.

5. Зупинка «Конструкторська». Побудуйте складносурядні речення за схемами.

- 1) [ ], однак [ ].   2) [ ], та й [ ].
3) [ ], зате [ ].   4) Чи [ ], чи [ ].

6. Зупинка «Редакторська». виправте пунктуаційні помилки у складносурядних реченнях.

1. На Україну подивлюсь, і люблю серце одпочине. 2. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів. 3. Мале дитя коло його На сонці куняє — А тим часом старий кобзар Ісуса співає. 4. Чи то місяць впливає з-за лісу, з туману; чи пожари Україну усю освітили (Т. Шевченко).

7. Зупинка «Дослідницька». Дослідіть, яку роль виконують складносурядні речення в тексті.

Гроза надходила. Між землею і небом пролетів вихор, і по-дих розжарених степів полетів до села. За вихором подріботіла над самою землею одірвана од гурту хмара, і з неї пішов лапаний, рідкий дощ. З озера долетів грім і вітер й облизнув горба,

причесавши накосю траву. Зробилося зовсім темно. Враз сховалося не тільки річище — а й більшої частини саду як не було! Грім розколов небо — і вдарила блискавка. Все навколо мінілося. То світили блискавки, то вихор гнав перекотиполе, то ніби падала згори стіна дощу.

8. Зупинка «Вернісаж». Скласти складносурядні речення за картиною чи малюнком.

9. Зупинка «Пошукова». Знайдіть аргументи і доведіть приналежність речення до складносурядних або простих.

1. Похмуро, безрадісно, сумно. 2. І пісні, і радість, й кохання.

10. Зупинка «Політ фантазії». Напишіть міні-твір за однією з тем: «Тихий жовтень», «Найсвятіша ікона моя — Україна».

IV. Підсумки роботи на уроці

1. Підрахунок балів.
2. Оцінювання учнів.

V. Домашнє завдання

Підготуватися до контрольної роботи.

УРОК № 21

КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

Мета: перевірити рівень засвоєння знань і сформованих умінь з вивченої теми; виховувати охайність, відповідальне ставлення до навчання.

Обладнання: тести і завдання.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і завдань уроку

II. Тестування учнів

1. Укажіть правильне твердження...

А у складносурядному реченні використовуються тільки єднальні сполучники;

Б у складносурядному реченні використовуються тільки розділові сполучники;

В у складносурядному реченні використовуються тільки протиставні сполучники;

- Г у складносурядному реченні використовуються тільки єднальні, розділові і протиставні сполучники.
2. Укажіть складне речення:
- А Летить, кипить, іскриться синь груднева.
  - Б Склубочилися хмари угорі, а на гілках — голодні снігурі.
  - В Говорили про хмари і тепло, про ранню весну...
  - Г До болю й до життя я знову звикну, вертаючи з далекої плавби (З тв. Л. Первомайського).
3. Укажіть складносурядне речення, у якому правильно розставлено розділові знаки:
- А Віраж через останню кучугуру, і ось вам море (О. Гончар).
  - Б Вже вечір одсинів, і розкидає ніч свої лампади (В. Сосюра).
  - В Палали села; і дуби палали (М. Петренко).
  - Г Нам єднає серця до Вітчизни любов, і з любові наш труд виростає (В. Сосюра).
4. У якому реченні, незважаючи на спільний член речення, треба поставити кому?
- А У полях диміла місячна курява і бриніли жита (М. Стельмах).
  - Б На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць (М. Стельмах).
  - В У кошику червоніла не тільки молода картопля а й йоршилися білоносі огірочки (М. Стельмах).
  - Г І хай тоді сивіють брови і кров у жилах погаса (В. Сосюра).
5. Чи в усіх реченнях сполучник *а* протиставний?
- А І на землі не стало ще одної жниці, а на небі зажеврила ще одна зірка (М. Стельмах).
  - Б У дуплі знов шеберхнув вітерець, а на шляху стихла пісня (М. Стельмах).
  - В Зараз тихо й спокійно, а хвилину тому по дворах чулася стрілянина (Ю. Яновський).
  - Г Сонце ще не зайшло, а вже вплив місяць (О. Гончар).
6. Укажіть речення з умовно-наслідковими відношеннями:
- А Розкажи мені про поле чисте — Стану я і лагідним, і чистим (М. Чернявський).
  - Б Минуло свято, і Корній одразу в поле (І. Самчук).
  - В Надвечір хуга втихла, а повітря стало прозорим (Гр. Тютюнник).
  - Г Він увійшов у гущавину, і тінь прикрила його (В. Крат).

7. Укажіть (у дужках) тип складного речення:
- А Опівдні вітер спадав, і в морі відбивалися перлові хмаринки (З. Тулуб).
  - Б Пісні тільки й можуть дзвеніти там, де птахи народились (Є. Гуцало).
  - В Чи подалась вона світ за очі, чи змили її хвилі водоспаду в безкрає море (Х. Алчевська).
  - Г Ущухло серце джерела, Криниця тьмяна обміліла (В. Стус).
8. Поставте розділові знаки в реченні.
Ще трохи ще якийсь десяток днів і зими кінець.
9. Уведіть у речення другу частину, приєднану сполучником *але*.
Хлопець здивовано відійшов...
10. Складіть речення за заданими схемами.
- А То [ ], то [ ].
  - Б [ ], зате [ ].
11. Відредагуйте речення.
Хмара на сонце наліне на мить; і похмуріє грозово блакить (В. Сосюра).
12. Накресліть схему складного речення.
В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (В. Сосюра).

III. Підсумки уроку

- Які труднощі вам трапилися під час виконання завдань?
- Як ви їх подолали?

IV. Домашнє завдання

Дібрати текст наукового стилю, підготуватися до його усного переказу.

УРОК № 22

СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ (УСНО) ЗА СКЛАДНИМ ПЛАНОМ

Мета: навчати переказувати стисло науковий текст, підпорядковуючи висловлювання темі та основній меті; формувати навички в ході переказу підпорядковувати мовні засоби меті, дотримуватися композиції,

стильових особливостей тексту; розвивати вміння оцінювати текст з погляду його змісту, форми, мовного оформлення та авторського задуму; виховувати самостійність, ініціативність у навчанні.

Обладнання: тексти переказу.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми та мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота з науковими текстами розвиває логічне мислення, уміння передавати основну думку тексту, оцінювати його щодо змісту, форми, мовного оформлення й авторського задуму.

Ці навички необхідні в житті не тільки у процесі навчання, а й у щоденному спілкуванні.

III. Підготовка до стислого переказу наукового тексту

1. Прочитайте. Розташувавши в логічній послідовності подані відомості, ви одержите план відповіді за темою «Науковий стиль і його особливості». Виділіть нову для себе інформацію.

1. Мовні засоби:

- слова нейтральні і книжні з узагальнювальними й абстрактними значеннями (рослини, тварини, швидкість, рух...);
- наукові терміни (функція, елемент, іменник, методи);
- дієслова у 3 особі теперішнього часу зі значенням постійної дії (цей вид ящірок водиться тільки в пустині);
- поширені розповідні неокличні речення, здебільшого складні, складнопідрядні (Іменник — це самостійна частина мови, що позначає предмет...).

2. Сфера застосування — наукові праці, виступи на наукових конференціях, семінарах (лекції, доповіді, реферати тощо).

3. Особливості мовлення — відсутність емоційності, образності, точність, лаконічність, об'єктивність, доказовість.

4. Цілі — висвітлення наукових проблем, виклад результатів досліджень, узагальнення певних наукових здобутків, формування наукових гіпотез, концепцій тощо.

5. Жанри — монографія (наукове дослідження, представлене у вигляді книги), дисертація, наукова стаття, навчальний посібник, підручник.

6. Завдання — повідомлення (інформація про...), пояснення причин певних явищ.

2. Доповніть речення таким чином, щоб стало ясно, до якої галузі знань відносяться подані слова.

1. Сила струму, опір, прискорення, напруга, інерція, тиск — ... терміни. 2. Омонімі, синоніми, префікс, суфікс, іменник — ... терміни. 3. Нітрати, сульфати, валентність, окиснення, хлоридна кислота — ... терміни. 4. Художній образ, жанр, ямб, повість, римування — ... терміни. 5. Квадратний корінь, арифметична прогресія, рівняння з двома невідомими — ... терміни.

3. Прочитайте і порівняйте тексти. Визначте, який з них науковий, аргументовано доведіть.

Текст № 1

Кавказький улар — *Tetraogallus caucasicus*.

Зовнішній вигляд. Забарвлення буро-сіре з рудими плямами на спині, на грудях і череві чорні й охристі поперечні й V-подібні плями, черево темне, горло і передня частина шиї білі. Дзьоб чорний, лапи оранжево-жовті.

Спосіб життя. Населяє високогір'я від алтайських луків і вище. У цілому нечисленний. Тримається парами або зграями. Гніздиться на кам'янистих схилах. Гніздо на землі під каменем чи скелею. Кладка з кінця квітня, складається з 5–8 сіро-охристих з дрібними бурими плямами яєць. Висиджує яйця самка. Годуються на землі, бігають швидко. Уверх по схилу гори птахи біжать, а вниз летять прямовисно. Голос крикливий — або голосний свист або хрипле квоктання «кок-когок». Живляться травою (В. Є. Флінт).

Текст № 2

На світанку в скелях свистіли улари. Побачивши мене, вони завовтузилися на зсуві, з-під лапок потік, подзвонюючи, дрібний щебінь. Це їх розпізнавальний знак. Я дуже його люблю: раз дзвенять — значить, тут! Бачу трохи вище, за пучками висохлих едельвейсів, — сірі шийки-пляшечки і білі букети підхвістя. Улари хвилюються, притискаються до скелі — і раптом посипалися вниз, як каміння. З шумом понеслися над камінням схилу, тремтячи пружними крилами. Знову знайомий дзвін і тихе цокання щебеню. Лець нижче біжать впоперек зсуву срібні глечички на золотих курячих ногах. Великі, важкі, неспішні. Сірі як скелі їх рідної гори. З візерунками на пір'ї — під колір каміння, покритого лишайниками, як золотими бляшками, з білим горлом і білим підхвістям — під плями нерозтанулого снігу. На міцних ногах кольору жовтих тюльпанів. Діти суворих скель, укритих глухим туманом. І гнізда влаштовують улари на значних

висотах. Це неглибока ямка, так-сяк устелена сухою травою, а то й зовсім без неї. Тоді яйця лежать прямо на голому щербені. Яйця більші за курячі, і сидить на них улариха 28 днів і дуже худне. Але пташенята вилупляються на диво міцні й витривалі. Це їх і рятує, адже навколо гнізда, буває, ще й сніг лежить, і мороз ночами прихоплює... (Н. Сладко).

4. Читання й аналіз на відповідність науковому стилю текстів, дібраних учнями вдома.

5. Прочитайте. Складіть складний план. Стисло перекажіть науково-навчальний текст.

Алгоритм стислого переказу:

- 1) Пригадайте, чим відрізняється стислий переказ від детального.
- 2) Виділіть у тексті головне й другорядне.
- 3) Переказуючи, опускайте другорядне і не забувайте про головне.
- 4) Доберіть мовні засоби, що поєднують виділене вами головне в суцільний текст.

ВСЕСВІТ

Гігантське срібносяйне скупчення зірок, що навпіл перетинає нічний небосхил, — Чумацький Шлях — це наша Галактика — наш рідний стольний «град». Який же вигляд має наше «місто», від одного краю якого до іншого світло лине майже 30 тисяч років? За формою наша Галактика схожа на гігантську лінзу. Якщо дивитися на неї згори, побачимо спіраль, а збоку — веретено. За підрахунками вчених, у нашій Галактиці налічується понад сто мільярдів зірок.

Далі перед нами відкривається ще грандіозніша картина. Астрономи вже давно помітили на небі невеликі, часом ледь помітні, світлі туманні плями. Одна з них, найбільша за розмірами, знаходиться в сузір'ї Андромеди. Її видно навіть неозброєним оком. Учені визначили, що відстань до сузір'я Андромеди становить приблизно мільйон світлових років.

Розгадка таких космічних утворень, як туманність Андромеди, була знайдена не так давно. Виявилося, що це велетенські зоряні системи на зразок нашої галактики. Нині їх налічують мільярди. За формою «зоряні острови» надзвичайно різноманітні. Є галактики, схожі на фантастичних павуків, є крабоподібні галактики, галактики-намиста, галактики-коридори, подвійні галактики... Розташовані одна від одної на запаморочливих відстанях, вони утворюють величезний «зоряний архіпелаг» — бачену нами

частину Всесвіту — Метагалактику. Від багатьох далеких галактик, які ледве-ледве можна розгледіти навіть у найпотужніші телескопи, світло йде до нас мільйони й мільярди років.

Якщо припустити, що світовий простір має десь межу, виникає закономірне запитання: а що знаходиться за тією межею? Яка будова зоряного світу за Метагалактикою, ми поки що не знаємо.

Через терни до зірок. Так говорили древні. Так говоримо і ми сьогодні, проникаючи у незвідані глибини Всесвіту. І що далі людський розум сягає в космічну безодню, то все безмежніші простори відкриваються перед ним; що більше загадок світобудови перестає бути таємницею, то дедалі більше з'являється нових. Вони стають все складнішими, але не менш цікавими (М. Славинський).

IV. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Які ваші успіхи?
- Які найбільші труднощі?
- Що у вас не виходило, а тепер виходить?

V. Домашнє завдання

Дібрати цікавий пізнавальний науковий текст до вибіркового переказу.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

До складних сполучникових речень належать складнопідрядні речення з одною та з кількома підрядними частинами. Специфіка складнопідрядного речення з одною підрядною частиною полягає в тому, що одна з його частин є головною, а друга — підрядною. Уявлення про такі речення з двочленною структурою учні одержали у 5 класі, а сполучники підрядності добре засвоїли у 7 класі, де глибоко вивчали їх групи, функції, правопис. На вивчення складнопідрядних речень програмою відведено 10 год. За цей час дев'ятикласники мають засвоїти низку нових теоретичних положень, зокрема:

- 1) смислові відношення між частинами складнопідрядного речення;
- 2) складнопідрядні речення закритої і відкритої структур;
- 3) засоби зв'язку складнопідрядного речення (не тільки сполучники, а й сполучні слова, а також співвідносні та «контактні» лексеми);
- 4) види сполучників підрядності (семантичні й асемантичні);
- 5) інтонація та пунктуація як відображення своєрідності структури складнопідрядного речення;
- 6) синонімічні відношення складнопідрядних з простими реченнями (що дає можливість створення стилістичних варіантів);
- 7) складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами, їх роль у сучасному мовленні.

Вивчивши тему, учні повинні *знати* будову складнопідрядних речень, смислові зв'язки між частинами і засоби зв'язку їх, правила розстановки розділових знаків, *уміти* знаходити ці речення в тексті, визначати головну й підрядну частини в них, засоби зв'язку їх, конструювати такі речення самостійно, використовувати доцільно у власних текстах (переказах, творах, рефератах, доповідях тощо).

На першому ж уроці вчителю треба виявити залишкові знання учнів з теми. Для цього слід скористатися *методом бесіди*: 1. Які речення називаються складними? 2. Яка особливість поєднання частин у складнопідрядному реченні? 3. Що є показником несамостійності підрядної частини? 4. Які сполучники підрядності ви пам'ятаєте?

Далі учні аналізують речення, записані на дошці: 1. *У кожної людини в житті є **мета**, яка здається їй великою (І. Цюпа).* 2. *Слід нагадати, **що** столицею України тоді було місто Харків (Ю. Мушкетик).* 3. *Пілоти дивились донизу, **туди**, де димом курилась дорога орди (М. Бажан).*

У ході аналізу визначають головну і підрядну частини, засоби зв'язку між ними (сполучники, сполучні слова, співвідносні і «контактні» слова), місце підрядного щодо головного, розділові знаки між реченнями. Ставлячи запитання від головної частини до підрядної, школярі повинні з'ясувати, що пояснює підрядна частина — слово, словосполучення, чи головну частину в цілому.

Після детального аналізу речень під керівництвом учителя дев'ятикласники роблять спробу узагальнити теоретичні відомості про складнопідрядне речення і формулюють визначення складнопідрядного речення, називають основні ознаки його структури і семантики. Потім учні знайомляться з теоретичним матеріалом у підручнику, порівнюють свої висновки з теоретичним матеріалом таблиці, вносять відповідні корективи. У ході наступної роботи з реченнями вправ учні можуть виявити, що між частинами складнопідрядного речення виникають такі ж смислові відношення, як і між частинами складносурядного. Щоб діти не плутали ці речення, треба звернути їхню увагу на відмінності. На прикладі двох речень учитель покаже прийоми розрізнення: 1. *Стемніло, і рушили додому.* 2. *Коли стемніло, рушили додому.*

Відмінність таких структур визначається сполучниками. Дев'ятикласникам треба пояснити, що *таке «контактні» слова*. У реченнях: 1. *Щасливий, хто сні має милі (Леся Українка).* 2. *Війна породила поезію, яка стала грізною зброєю (Я. Баш).* 3. *Лейтенант оголосив, що бійцям надається три дні відпочинку (І. Багмут).* 4. *Настрій був такий, що хотілось обняти цілий світ (О. Десняк).* Виділені слова є «контактними». Якщо «контактне» слово — іменник, то це вказівка на те, що підрядна частина є означальною, якщо займенник — займенниково-означальною, якщо дієслово, прикметник чи категорія стану — з'ясувальною. «Контактні» слова *там, так, тоді, туди* вказують на те, що підрядна частина обставинна (часу, місця, способу дії тощо).

Учитель підводить до висновку — сполучники або сполучні слова у складнопідрядних реченнях є основними факторами для класифікації видів підрядних частин.

Звідси випливає подальша робота: визначення значення сполучника в складнопідрядному реченні.

Асемантичні — це сполучники «широких значень», тобто такі, що можуть виражати різноманітні значення: *що, як, коли*

тощо. *Семантичні* — це сполучники, що виражають «вузькі значення», вказують на конкретні відношення між частинами складного речення. Наприклад, сполучник *бо* є вказівкою на підрядну причинну частину, сполучник *якщо* — на умовну, сполучник *хоч* (хоча) — на допустову, а сполучник *так що* — на наслідкову.

Більшість сполучників в українській мові семантичні (*щоб, наче, мов, ніби, поки, бо, тому що, аби, оскільки, дарма що, так що, якби, хоч, хай, для того щоб*), але є й асемантичні (*що, як, коли*). Сполучних слів небагато: це відносні займенники в усіх відмінкових формах: *хто, що, чий, котрий, який, скільки* і прислівники *де, коли, куди, звідки, як*. Окремі з них омонімічні сполучникам, зокрема, *що, як, коли*. Наприклад: 1. *Головне — пам'ятати, що сполучники сигналізують про відношення між частинами складного речення (що — сполучник)*. 2. *Місто, що розкинулось на пагорбах, потопало в зелені (що — сполучне слово, підмет)*.

Розрізнення сполучників і сполучних слів викликає у школярів значні труднощі, тому вчителів слід навчити їх прийомів, які подані в цьому посібнику. Практичного результату можна досягти тільки шляхом тренінгу, багаторазового повторення обґрунтування — доведення приналежності слова до сполучників чи сполучних слів (займенників, прислівників).

Результатом роботи щодо розрізнення сполучників і сполучних слів у зошитах учнів повинна бути таблиця для вивчення напам'ять:

Підрядні сполучники		Сполучні слова
прості	складені	
що щоб наче мов як коли бо якби якщо хоч хай	тому що як тільки через те що так що для того щоб дарма що незважаючи на те що чим... тим з тих пір як відтоді як	1. Відносні займенники: <i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i> . 2. Прислівники: <i>де, коли, куди, звідки, як</i>

Питання інтонування складнопідрядних речень та пунктуації в них рекомендуємо розглядати паралельно в процесі вивчення всіх видів підрядних.

Вивчення складнопідрядних означальних речень слід розпочинати з аналізу конкретних речень, записаних на дошці, у яких

виділені «контактні» слова та сполучні засоби. Аналіз речень проводиться за системою запитань:

- Де в речення головна частина?
- На яке питання відповідає підрядна?
- До якого слова відноситься підрядна частина? Яка це частина мови?
- Чому підрядна частина відноситься до іменника?
- Чому вона називається означальною? На які питання відповідає означення?
- Чи можна змінити місце підрядної частини щодо головної?
- Яким мовним засобом приєднується підрядна частина до головної?

Далі слід розглянути структурні схеми речень:

- 1) власне означальних [+ вказівне слово + іменник], (сполучне слово);
- 2) займенниково-означальних [займенник *той, такий, все, всі, кожний, всякий*], (сполучне слово).

Звертаємо увагу учнів на вказівне слово (1) перед іменником (±): це означає, що воно може бути (+) і не бути (–), а також його можна вилучити без шкоди для змісту речення, тобто вказівні слова у власне означальних реченнях є факультативними і вводяться в речення для підсилення смислової ролі іменника. Наприклад: *І де в світі тая сила, щоб в бігу його спинила (І. Франко).* — *І де в світі сила, щоб в бігу його спинила.*

У той же час у займенниково-означальних реченнях вказівні слова обов'язкові, бо вони замінюють іменник, і тому вилучити їх із речення — значить порушити його зміст. Наприклад: *Цей мис залишиться в пам'яті кожного, хто хоч раз бачив його (Д. Ткач).*

На прикладах речень учні засвоюють, що місце підрядної означальної завжди після іменника/займенника, тобто після головної частини або в середині її: *Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була (П. Тичина).*

Для розширення знань учнів про складне речення не зайвим буде подати інформацію про те, що підрядні, які пояснюють у головному одне слово, називаються реченнями *нерозчленованої структури*. Це прийменниково-означальні, займенниково-означальні і з'ясувальні речення. Підрядна частина нерозчленованих речень має опорне слово в головній — іменник, займенник, дієслово, прислівник. Складнопідрядні речення *розчленованої структури* підпорядковуються головній частині в цілому. До таких належать складнопідрядні обставинні речення.

Особливо кропіткої роботи вимагає вивчення ролі і значення сполучних слів в означальних реченнях. Треба підкреслити, що сполучні слова — займенники можуть вживатися у різних відмінках, це залежить від форми іменника головної частини: *Степ, який простягся перед нами, був уже пустим. Степом, яким ішли трактори, колись мчали тарпани.*

Складнопідрядні з'ясувальні за структурою нічим не відрізняються від означальних: теж відносяться до одного члена речення в головній частині, теж можуть приєднуватися сполучниками і сполучними словами і теж мають у головній частині «контактне» слово. Відмінність полягає лише в тому, що підрядні з'ясувальні пояснюють у головній частині дієслово-присудок, а не іменник. Дієслова ці семантично неповні, вимагають доповнення — з'ясування. За значенням семантично неповні дієслова поділяють на вісім груп:

- 1) мовлення: говорити, казати, повідомляти, оголошувати тощо;
- 2) мислення: думати, міркувати, розуміти, пам'ятати, збагнути, усвідомити;
- 3) волевиявлення: хотіти, бажати, вимагати, просити, радити, показувати, забороняти;
- 4) сприймання: бачити, чути, стежити, спостерігати, помічати, уявляти, відчувати;
- 5) психічного стану: радіти, сумувати, соромитися, жалкувати, сумніватися, дивуватися;
- 6) сподівання, віри: чекати, ждати, вірити, довіряти, впевнюватися;
- 7) піклування: дбати, турбуватися, клопотатися, старатися;
- 8) буття, виявлення: бувати, траплятися, статися, з'являтися, виявлятися.

Оскільки в ролі іменного складеного присудка можуть виступати прикметники (*радий, певен, переконаний, задоволений*) та іменники (*думка, чутка, звістка, надія, сподівання, повідомлення*), то треба застерегти дітей, що в таких випадках можливе подвійне трактування підрядної частини: *думка* (яка?)... і *думка* (про що?). В обох випадках свою думку треба обґрунтувати, перевірити, чи є ці іменники частиною присудка: *У княжий табір вершник вість приніс, що меч Тевтона над Волинню звис (М. Бажан).*

Підрядна частина приєднується до головної сполучниками: *що, щоб, ніби, як, наче, мов* та сполучними словами: *де, куди, звідки, як, скільки, який, хто, що, коли, чий.*

Окремо слід наголосити на таких конструкціях, у яких у головній частині є співвідносне слово. У ряді речень займенники *той, та, те, такі* є факультативними, тому їх легко вилучити з речення, але в деяких випадках співвідносне слово є обов'язковим і підрядна частина буде з'ясувальною. Ці співвідносні слова входять до нерозкладного словосполучення *зводиться до того, полягати в тому, справа в тому* тощо. Наприклад: *Завдання полягало в тому, щоб дістатися міста ще до настання ранку.*

Звертаємо увагу школярів на те, що складнопідрядними з'ясувальними часто виступають речення з непрямою мовою. Такі заміни учні виконували вже на початку курсу, тому їм варто лише нагадати на кількох прикладах: *Хтось крикнув: «Поїзд рушає!».* — *Хтось крикнув, що поїзд рушає.* Потім радимо дати кілька речень з прямою мовою на самостійне перетворення. Бажано також виконати вправу на конструювання речень за схемами або за поданою головною частиною. Доцільно виконати кілька вправ на спостереження стилістичного призначення з'ясувальних речень, зокрема вказати на такі особливості їх: речення, у яких підрядні частини пояснюють дієслова-присудки, характерні для розмовного і художнього стилів (1. *Ніхто не знав, що робити.* 2. *І снилось, як гаряче дихають дні (А. Малишко)*), а речення, у яких підрядні частини пояснюють прислівники (*відомо, зрозуміло, ясно...*), переважають у науковому та публіцистичному стилях (1. *Відомо, що творча своєрідність письменника найповніше виявляється у його творах.* 2. *Цілком ясно, що політична кар'єра депутата лопнула*). Варто дати дев'ятикласникам завдання виписати з підручників фізики, хімії і з художньої літератури кілька речень, порівняти їх і сформулювати висновки.

Вивчення складнопідрядних обставинних речень можна розпочати з аналізу загальної таблиці.

Види підрядних обставинних речень

Вид	Питання	Сполучники	Сполучні слова	Вказівні слова
1 Місця	Де? куди? звідки?		Де, куди, звідки	Там, туди, звідти, скрізь, усюди
2 Часу	Коли? як довго? з яких пір? до яких пір? скільки?	Коли, поки, як тільки, лиш тільки, ледве, у той час як, перш ніж, доки		Тоді, до тих пір

Вид		Питання	Сполучники	Сполучні слова	Вказівні слова
3	Способу дії, міри й ступеня	Як? яким чином? якою мірою? до якої міри?	Що, щоб, як, ніби, мов, немов	Як, наскільки	Так, таким чином, такий, настільки
4	Порівняння	Як? подібно до чого?	Як, мов, немов, немовбито, подібно до того як, чим... тим		
5	Мети	Навіщо? для чого? з якою метою?	Щоб, для того щоб, аби, з тим щоб		Для того, з тим, затим
6	Умови	За якої умови?	Якщо, коли, якби		У тому випадку, тоді
7	Причини	Чому? через що? з якої причини?	Тому що, від того що, оскільки, через те що, з огляду на те що		Тому, від того, внаслідок того
8	Наслідку	—	Так що		
9	Допустові	Незважаючи на що? всупереч чому?	Хоч, дарма що, хай, нехай, незважаючи на те, що		

Засвоєння складнопідрядних речень місця і часу не викликає в учнів труднощів, оскільки такі речення часто вживаються ними у мовленнєвій практиці.

Для усвідомлення просторових і часових смислових відношень, узагальнення вже набутих знань учителів треба скористатися методом бесіди.

Як підрядні частини можуть відповідати на запитання: а) де? куди? звідки? б) коли? з яких пір? як довго?

- З аналізу речень зробіть висновок, сполучниками чи сполучними словами приєднуються до головної підрядні частини місця? часу?
- Чи можуть бути вказівні слова в головній частині?
- Підпишіть структурні схеми речень (на дошці):

- 1) ... + вказівні слова   сполучні слова
там, туди, скрізь,   де, куди, звідки
- 2) ... обставини   сполучники
тоді, доти   коли, як, поки

Закріплюємо одержані теоретичні знання виконанням вправ на розпізнавання, конструювання, заміну сполучників синонімічними тощо.

Складнопідрядні речення з підрядними ступеня, міри і способу дії та порівняльними: доцільно розглянути на одному уроці теоретичні питання, а на другому закріпити їх і виробляти практичні вміння і навички.

Урок починаємо з аналізу речень та їх схем, пропонуємо за ними і загальною таблицею «Види обставинних речень» розказати про ці речення самим учням, а вже після цього організовуємо аналітичне читання матеріалу в підручнику, ставлячи завдання виділити в ньому нову інформацію. Це спонукає до уважної самостійної роботи, розвиває пізнавальні інтереси школярів.

Труднощі викликає розрізнення порівняльних підрядних частин і підрядних зворотів у простих реченнях. Тому доцільно подати прийоми розрізнення їх і закріпити шляхом тренувальних вправ.

Особливістю складнопідрядних порівняльних речень є те, що в них порівнюється той самий предмет (особа) за різними ознаками, діями або різні предмети за однаковою ознакою, дією. Зазвичай назви предметів або дій, про які говориться в головній частині, у підрядній пропускаються. Тому серед них багато неповних, що й викликає труднощі під час їх визначення. Пропонуємо учням засвоїти таку послідовність міркувань:

- 1) якщо порівняльна конструкція відповідає на питання означення (який? чий? котрий?) — це порівняльний зворот;
- 2) якщо в порівняльній конструкції є порівняльний сполучник і прикметник — це порівняльний зворот;
- 3) якщо в порівняльній конструкції з порівняльним сполучником вживається іменник у непрямому відмінку — це порівняльний зворот;
- 4) якщо в порівняльній конструкції є іменник у називному відмінку з конкретним значенням — це підрядна порівняльна частина;
- 5) якщо в порівняльній конструкції наявний тільки присудок або пов'язані з ним обставина, додаток — це підрядна порівняльна частина.

У процесі виконання вправ слід підкреслювати образну, естетичну функцію складнопідрядних речень, з'ясовувати, які відтінки значень вносять сполучники і як указує на реальні порівняльні предмети (особи), явища; *мов, наче, немов, ніби* указують

на уявлювані явища, що порівнюються: 1. *Чумаки летять у даль серцями, як чайки (М. Рильський).* 2. *Хлопець вився круг дівчини, мов хміль круг тичини (Нар. творчість).*

Складнопідрядні речення з підрядними причини і наслідку доцільно вивчати на одному уроці, оскільки учні практично знайомі з причиново-наслідковими відношеннями. Обидві обставинні частини відносяться до головної в цілому, структурні схеми їх однакові, а різняться вони тільки сполучниками. Ці речення до того ж ще й логічно співвідносні: у причинних реченнях у головній частині міститься наслідок, а в підрядній — його причина; в наслідкових же реченнях, навпаки, головна містить причину, а підрядна — наслідок. Наприклад: 1. *На вулиці намело кучугури снігу, так що ні проїхати ні пройти* — наслідку. 2. *На вулиці намело кучугури снігу, через що ні проїхати ні пройти* — причина.

Вправи на закріплення повинні включати і творчу конструктивну роботу: перетворення причинних речень у наслідкові й, навпаки, утворення синонімічних складносурядних речень: *Зійшов місяць, і стало світліше. — Тому що зійшов місяць, стало світліше. — Зійшов місяць, так що стало світліше.*

При цьому звертаємо увагу на стилістичну функцію всіх видів перетворених речень.

Складнопідрядні речення з підрядними мети, умовними і допустовими не викликають якихось труднощів у дев'ятикласників. Вони мають однакові структурні схеми і розрізняються тільки сполучниками, які мають яскраво виражений характер: *щоб, аби* — сполучники мети; *якщо, якби* — умови; *хоч(-а), хай, нехай* — допустові.

Труднощі можуть викликати речення, у яких підрядні частини приєднуються складеними сполучниками *для того щоб, незважаючи на те що*. Тут необхідно пояснити, що кома ставиться перед усім сполучником, якщо ж його розділити між головною і підрядною частиною, то матимемо інший зміст: *Хлопці прийшли для того, щоб повболівати за свою команду. — Хлопці прийшли, для того щоб повболівати за свою команду.*

Під час вивчення умовних речень необхідно враховувати, що сполучник *коли* може відображати і часові, й умовні відношення, тому слід передбачити вправи на розрізнення цих речень. Закріплюючи теоретичні знання, треба, щоб учні виконували різні завдання:

- скласти схеми речень;
- розставити розділові знаки;

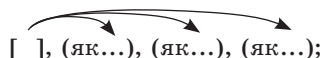
- розгорнути просте речення у складнопідрядне;
- визначити стилістичну роль речень у тексті;
- поповнити лексично схеми речень;
- визначити типи складнопідрядних речень з одним і тим же сполучником;
- а також творчі вправи (міні-твори, діалоги, перекази).

Складнопідрядні речення з кількома підрядними не є для учнів якимось новим типом складних речень. Добре засвоївши типи підрядних частин і засоби приєднання їх до головних, дев'ятикласники мають тепер зосередити увагу на особливостях поєднання підрядних частин між собою, тобто засвоїти види підрядності й супідрядності: послідовну, однорідну, змішану. Їх краще за все вивчати на схемах:

Послідовна підрядність:

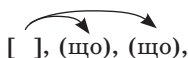
Однорідна супідрядність:

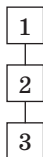
Неоднорідна супідрядність:

При цьому підкреслити, що схеми речень можна зобразити як лінійно:

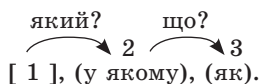

так і рівнево (вертикально):

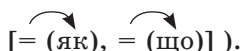

На першому ж уроці слід пояснити різницю між підрядністю і супідрядністю. Підрядність буває тільки ступенева: перша підрядна частина відноситься до головної, друга — до першої підрядної, третя — до другої підрядної і т. ін. Наприклад:

Це той ліс, у якому Сергій часто лежав на траві і слухав, як шумлять дерева (*Д. Ткач*).

Супідрядність передбачає відношення всіх підрядних частин до одного головного, між собою вони рівноправні (сурядні), а по відношенню до головного залежні (підрядні). Розрізняють однорідну супідрядність, яку створюють підрядні одного виду (*Там, де ще недавно залягала пустельна тиша, де чорніли дикі скелі, зводились шлюзи.* — [там, (де), (де),] і неоднорідну супідрядність, яку створюють підрядні різних видів (*Він не знав, як плаває Люда, але гадав, що не дуже добре.*

Пояснюючи особливості однорідної супідрядності, вчителів треба звернути увагу на речення, у яких одне з підрядних приєднується без сполучника. Наприклад: *Потім, коли ми дотягли пораненого до балки і стрілянина врешті вибухла, я полегшено зітхнув* (І. Багмут). — [.., (коли і (...)), ..].

Підрядні частини в такому разі можуть поєднуватися сурядними сполучниками, але кома між ними не ставиться, бо в них спільний сполучник.

У ході виконання практичних вправ звертаємо увагу учнів на стилістичну роль складнопідрядних речень з кількома підрядними на прикладах текстів різних стилів, насамперед художнього та наукового.

УРОК № 23

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

Мета: навчити знаходити складнопідрядні речення в тексті за основними ознаками, визначати головну і підрядну частини; формувати навички знаходити межі головної і підрядної частин, визначати смислові відношення і засоби зв'язку у складнопідрядному реченні, правильно інтонувати їх; виховувати свідоме ставлення до навчання.

Обладнання: схеми, таблиця «Засоби зв'язку у складнопідрядному реченні».

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Дайте повну відповідь на запитання.

- За що ми любимо своїх батьків? (*Ми любимо батьків за те, що...*)
- Чому ми любимо Україну? (*Ми любимо Україну, тому що...*)

2. Слово вчителя.

Чи звернули ви увагу на те, що кожна повна відповідь — це складне речення, у якому одна з частин пояснює, розкриває причину, мету дії першої частини речення.

Такими реченнями ви користуєтеся щодня дуже часто. А хто скаже, як називаються такі складні речення?

Так, вони називаються складнопідрядними. Щоб правильно користуватися ними, треба знати їх будову, особливості інтонації, смислові зв'язки між частинами, засоби їх зв'язку і розділові знаки всередині цих речень.

Вивчення цих питань і є темою нашого сьогоднішнього і наступних уроків.

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Спостереження-аналіз речень, записаних на дошці, за поданим планом.

План спостереження-аналізу:

1. Виділіть головну і залежну частини. Прочитайте вголос. Накресліть схему інтонації.
2. З'ясуйте, у чому різниця між головною і підрядною частинами.
3. Складіть схеми всіх речень, звірте зі схемами на дошці.
4. Спираючись на схеми, розкажіть про місце підрядної частини відносно головної. Чи можна переставити підрядну частину?
5. Зверніть увагу на розділові знаки. Сформулюйте пунктограму.
6. З'ясуйте, що пояснює підрядна частина: одне слово в головній чи всю головну частину?

1. На мене зорять знов улюблені рядки, що серцеві колись відкрили в щастя браму. 2. І все, куди не йду я, холодні трави сняться. 3. Щоб розправить крила соколині ми змогли, кипіла боротьба. 4. Як дим над содовим заводом, моє дитинство пропливло (*З тв. В. Сосюри*).

1. [ ], (що). 2. [... , (куди), ...]. 3. (Щоб), [ ]. 4. (Як), [ ].

2. Прочитайте речення. Підкресліть члени речення в обох частинах. Яку роль відіграє слово *що* в першому й другому реченнях? Чи можна його вважати однією й тою самою частиною мови? Чому?

1. Велике те слово, що дружбою зветься (П. Усенко). 2. Я знаю, що мова мамина свята (Д. Павличко).

- **Проведіть експеримент:** випустіть це слово з речення і прочитайте вслух. У якому реченні без нього втрачається зміст? У якому реченні на слово *що* падає логічний наголос?
- **Сформулюйте висновок:** як розмежувати сполучник і сполучне слово? Які ще засоби зв'язку ви можете назвати у складнопідрядних реченнях (лексичні, лексико-морфологічні)?

3. Робота з таблицею. Прочитайте текст у таблиці. Виділіть нову для себе інформацію. Порівняйте прийоми розрізнення сполучників і сполучних слів, сформульовані вами, з поданими в таблиці. Назвіть теми з морфології, які необхідно повторити для кращого засвоєння теми.

Складнопідрядні речення

Правила	Приклади
Складнопідрядним називається таке складне речення, частини якого поєднані підрядним зв'язком, тобто одна частина (підрядна) підпорядковується іншій (головній)	Люблю слухати, як гудуть бджоли (В. Тиха). Схема: [ ], (як).
Засобами зв'язку головної частини з підрядною є: а) сполучники підрядності: <i>що, щоб, як, де, куди, коли, тому що, так що, хоч, якби, якщо, бо, ніби, мовби</i> ; б) сполучні слова — це значущі частини мови: займенники, прислівники, які є не тільки засобом зв'язку, а й членами підрядної частини: <i>хто, що, який, чий, котрий, коли, скільки, де, куди, як, звідки, стільки</i> ; в) співвідносні вказівні слова (займенники і прислівники): <i>той, та, те, такі, такий, там, туди, звідти</i> ; г) співвідношення дієслів-присудків (вид, час);	1. І снилось, як гаряче дихають дні (А. Малишко). 2. Уклін народові, що скинув рабства пута (М. Рильський). 3. Що посієш, те й пожнеш (Нар. творчість). 4. Бджола летить, де мед пахтить (Нар. творчість).

Правила	Приклади
д) інтонація виражає смислові відношення між частинами і об'єднує їх в єдине ціле; е) порядок частин	5. Як <u>буде</u> <u>артіль</u> <u>робити</u> , так <u>буде</u> й <u>земля</u> <u>родити</u> (Нар. творчість). 6. Вчасно пройшов дощ, так що врожай буде добрий.

Прийоми розрізнення сполучників і сполучних слів

Сполучники	Сполучні слова
Є службовою частиною мови	Самостійні частини мови (відносні займенники і прислівники)
Можна замінити іншими підрядними сполучниками	Можна замінити словами інших самостійних частин мови (іменниками, прикметниками)
Не є членами речення, у деяких випадках їх можна опустити	Є членами речення, їх не можна опустити
Не мають на собі логічного наголосу	Можуть мати на собі логічний наголос
Порівняйте: 1. Ми щасливі, бо (тому що; через те що) живемо на рідній землі (З газети). 2. Який (добрий, поганий) Сава, така й слава (Нар. творчість).	

IV. Закріплення одержаних знань

1. Прочитайте. Знайдіть головну і залежну частини, поставте до підрядної запитання. Визначте засоби зв'язку головної частини з підрядною. Яким членом речення є сполучне слово?

1. Даруй мені, природо, клаптик неба, Де владне слово поселив народ (М. Рильський). 2. Ті, що творять добро, Мусять добрими бути (О. Підсуха). 3. Та я змовчав. Я йшов покірно, бо я любив тебе надмірно. 4. Але мені тоді здалося, що то любов мою безмежну стоптали так необережно (Д. Павличко). 5. Дивлюся на берізоньку в зажурі, Що виросла тендітною на мурі (Д. Павличко). 6. Якщо не можеш бути вічно юним, То змолоду не будь старим бодай! (Д. Павличко).

2. Прочитайте речення. Знайдіть вказівні слова. У якій частині речення вони знаходяться? Яку роль, на вашу думку, вони відіграють у складнопідрядному реченні? Чи можна їх опустити? Чи виступають вони членами речення?

1. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко). 2. Лиш тим людина дорожить усе життя, що далось їй

дорогою ціною (*В. Сухомлинський*). 3. Не перекладай на інших те, що мусиш зробити сам (*В. Сухомлинський*). 4. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути (*М. Коцюбинський*).

3. Спишіть, побудуйте схеми речень. З'ясуйте, у якому реченні підрядна частина пояснює в головній одне слово, словосполучення чи всю головну частину. Проведіть експеримент (усно): не порушуючи будови частин, спробуйте поміняти їх місцями. Місце яких підрядних не можна змінити? Чому, на вашу думку?

1. Лиш той не знає смерті, хто творить сам життя (*В. Сосюра*). 2. Ми не знаємо, які багатства таять океани (*З газети*). 3. Де кров текла козацькая, трава зеленіє (*Т. Шевченко*). 4. Умій прощати, як прощає мати (*М. Луків*). 5. Україна — молода держава, яка ще тільки входить у світове співтовариство (*З газети*).

4. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Додайте кілька відомих вам приказок і прислів'їв, що є складнопідрядними реченнями. З'ясуйте, що вони виражають.

1. Як нема в голові то на базарі не купиш. 2. Як боїшся горобців то не сій проса. 3. Щоб рибу їсти треба в воду лізти. 4. Хто боїться ворогів не матиме й друзів. 5. Кота не треба вчити як мишей ловити. 6. Щоб робота йшла на лад треба вчасно її почати.

- Проаналізуйте частини складнопідрядних речень щодо складу граматичної основи (односкладні чи двоскладні), наявності другорядних членів речення (поширені/непоширені), повноти змісту (повні/неповні). Сформулюйте висновок.

V. Підсумки уроку

Побудуйте сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Дібрати з «Кобзаря» шість складнопідрядних речень.

УРОК № 24

ОСНОВНІ ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

Мета: вчити знаходити складнопідрядні речення, визначати головну й підрядну частини; формувати навички визначати вид підрядної частини за запитанням й іншими ознаками, розрізняти сполучники й сполучні

слова, обґрунтовувати розділові знаки, правильно інтонувати і конструювати складнопідрядні означальні речення; виховувати активність в оволодінні знаннями.

Обладнання: таблиця, схеми.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Випишіть з тексту складнопідрядні речення, сполучники підкресліть одною рискою, а сполучні слова — двома.

Про вербу, скромну нашу вербу, написано чимало. Вона зайняла почесне місце і в фольклорі. Якщо, скажімо, хочуть когось висловити побажання, неодмінно згадають вербу. Кажуть: «Будь високий, як верба, а багатий, як земля».

З п'ятисот видів верб, які ростуть на нашій планеті, тридцять припадає на Україну. Годі знайти річку, біля якої не сторожили б ці незрадливі охоронці. Розлоге гілля оберігає численні джерельця, які поють русло, від замулу та зацвітів. Кому доводилося подорожувати Дніпром, той не міг не помітити численні вербові зарості на його берегах. Іноді дехто вважає, що лоза як будівельний матеріал не заслужила пошанівку. Проте практика показує, що будівлі з верби є теплими і ніколи не сиріють. Там, де росте верба, завжди є вода (За В. Скуратівським).

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нових знань

1. Проведіть дослідження виписаних вами речень (впр. 1):

- У яких реченнях підрядна частина пояснює слово в головній частині й відповідає на питання означення: який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий? котрий?
- У яких реченнях підрядна частина відповідає на питання непрямих відмінків: кого? чого? ким? чим? кого? що? кому? чому?
- У яких реченнях підрядна частина відповідає на питання обставин: де? коли? куди? за якої умови?
- Як би ви назвали ці підрядні частини за аналогією до другорядних членів речення?

2. Аналітичне читання таблиці «Види складнопідрядних речень» (див. додаток).

3. Прочитайте. Поставте запитання від головної частини до підрядної, визначте засіб зв'язку, побудуйте схему речення. Доведіть, що це речення складнопідрядні з підрядними означальними. Перевірте своє доведення, прочитавши у підручнику матеріал «Складнопідрядні речення з підрядними означальними».

1. Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була (*П. Тичина*). 2. Я твій ровесник, що був убитий під Крутами і залишився навечно живим (*В. Крат*). 3. І встають у пам'яті дороги, Ті, що довелося нам пройти (*В. Симоненко*). 4. Пам'ять наша, ніби віти, що вчувають корінь свій (*В. Олійник*).

Увага! І. Підрядні означальні приєднуються до головної частини сполучними словами: *хто, що, котрий, чий, де, коли, звідки*.

1. Ми любимо дім, де люблять нас.

2. Петро поглянув на вулицю, звідки чувся гомін.

ІІ. Займенниково-означальні підрядні частини відносяться до займенників у головній частині *той, такий, все, кожний*, що вжиті в значенні іменника: *Щасливий той, хто має в світі своє гніздо* (*В. Сосюра*).

IV. Закріплення здобутих знань

1. Спишіть, підкресліть слова, до яких відносяться підрядні частини, з'ясуйте вид підрядної частини, засоби зв'язку з головною частиною.

1. Прийшов з вербово-степових країв, де все таке безмежне і зелене (*В. Олійник*). 2. Я заздрю всім, у кого фарби є жагучі (*І. Драч*). 3. Щастя — це діти, котрих вдається виховати добрими (*З газети*). 4. Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні (*В. Сухомлинський*). 5. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей (*В. Сухомлинський*). 6. На станції, де сходились три залізничні колії, було багато пасажирів (*В. Бойко*).

2. Спишіть, поставте розділові знаки. Схарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядними означальними. Визначте, для якого стилю характерні складнопідрядні означальні речення.

Споконвіку люди вважали землю матір'ю, яка завжди зігріє своєю ласкою, нагодує, підтримає і захистить у лиху годину. Все від землі — вважали наші предки. У нашій мові збереглося багато пестливих слів, з якими люди звертались до неї (земелько, землеце, земелько). Люди ставились до землі, як до живої істоти, що відчуває і ласку, і біль. Земля потребує праці, дбайливого догляду. В Україні засуджували нероб, які не докладали

рук до своєї землі, не піклувалися про її силу та красу. Недарма народ говорить: «Хто чисту совість має перед полем, тому воно віддячить чистим зерном» (Г. Тарасенко).

3. Доповніть речення підрядною означальною або займенниково-означальною частиною.

1. Я чую українську пісню ... . 2. На нашому гербі символи ... .
3. Великою вадою людей ... є байдужість. 4. Шануймо працю ... .
5. Те ... ніколи не коментуєш завтра. 6. Подаруй матері те ... .

4. Проаналізуйте речення, визначте їх вид. З'ясуйте, чи можлива заміна сполучних засобів сполучним словом який. Чи зміняться при цьому значення речення, смислові відношення в ньому?

1. Олег Ольжич мріяв про таке майбутнє, коли Україна стане незалежною (*З газети*).
2. Київський університет культури, звідки вийшло чимало естрадних зірок, відзначає свій ювілей.
3. Містечко, де розташувався молодіжний табір, розкинулося на березі озера.

5. Замініть, де можливо, підрядні означальні на відокремлені означення і навпаки. Сформулюйте висновок: про що свідчить?

1. Не поливай бур'ян у надії, що він перетвориться на троянду.
2. Уже видно гори, вкриті густим лісом.
3. Дністер вливався в заокруглений лиман, що заріс очеретом і чагарями.
4. Поверх стін, порослих бадиллям, стриміли високі башти (*В. Тиха*).

6. Конструювання речень. Складіть два речення за поданою схемою так, щоб в одному слово *що* було сполучником, а в іншому — сполучним словом.

7. Творча робота. Напишіть міні-твір у публіцистичному стилі: «Мрія, що може здійснитися», доцільно використайте складно-підрядні речення.

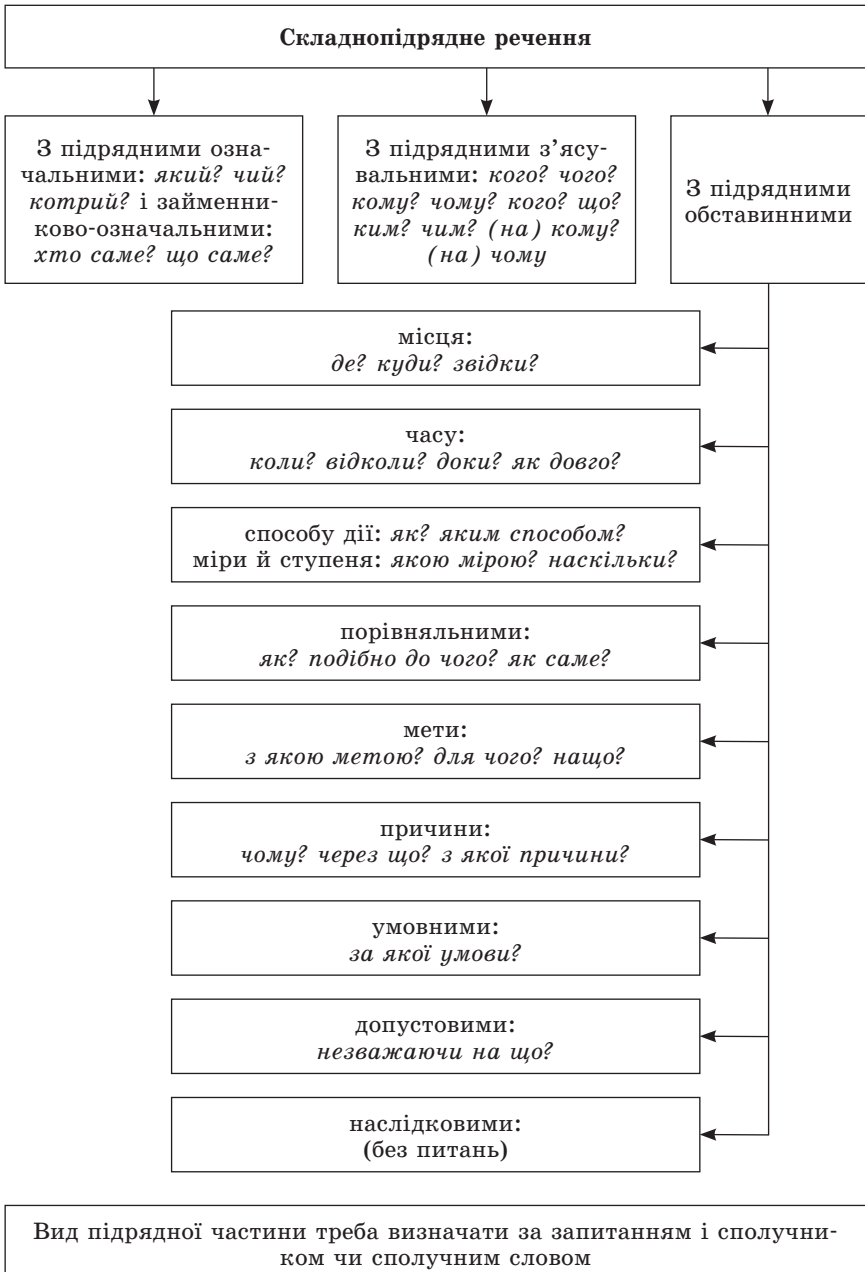
V. Підсумки уроку

- Що вивчалось на уроці?
- Чи одержали ви нові знання?
- Чого навчилися?
- Як ви оцінюєте свою роботу на уроці?
- Над чим, на вашу думку, ще треба попрацювати?

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з газет та журналів п'ять складнопідрядних означальних та займенниково-означальних речень.

Додаток

УРОК № 25

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

Мета: навчити знаходити складносурядні речення з підрядними з'ясувальними в тексті, правильно інтонувати їх; формувати навички визначати підрядну частину, засоби зв'язку її з головною; конструювати СПР з підрядним з'ясувальним, правильно ставити розділові знаки; виправляти пунктуаційні помилки; використовувати СПР з'ясувальні у власних висловлюваннях; виховувати відповідальне ставлення до навчання.

Обладнання: таблиця, схеми речень.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Запишіть визначення синтаксису, словосполучення, простого й складного речень, використовуючи складнопідрядні означальні речення. Складіть схеми цих речень.

2. Використовуючи схему розбору складнопідрядного речення з одним підрядним, що в підручнику, виконайте розбір поданих речень за варіантами.

Варіант I. В споминів далях не тоне те, що люблю я давно (В. Сосюра).

Варіант II. У чепурній хатині, що теж пропахла соняшником, яблуками і вощиною, їх зустріли привітно (М. Стельмах).

Варіант III. Найбільше мене вразив міф про людинолюбця Прометея, який ніби вкрав у богів вогонь для людей (Б. Антоненко-Давидович).

Варіант IV. Тут було повно дикого птаства, яке клекотіло в повітрі і спочивало табунами на воді (О. Гончар).

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Проведіть дослідження-аналіз поданих речень. З'ясуйте, яке значення мають слова, до яких відноситься (чи які пояснює) підрядна частина. На яке питання відповідає підрядна частина? Яким засобом (сполучником чи сполучним словом) поєднується підрядна частина з головною?

1. Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами (П. Загребельний). 2. Здавалось хвилинами, що сонце сховалось

між мереживо гілок і листя яблунь, груш і черешень (О. Турянський). 3. Люблю слухати, як гудуть бджоли (В. Шевчук). 4. Щасливий я, що народився на твоєму березі, Десно (О. Довженко).

2. Аналітичне читання таблиці.

Складнопідрядні з'ясувальні речення

Складнопідрядним з підрядною з'ясувальною частиною називається речення, підрядна частина якого відповідає на питання непрямих відмінків і відноситься до тих членів речення в головній частині, які означають **мовлення, мислення, почуття, волевиявлення, психологічний стан, буття**.

Це здебільшого дієслова *говорити, запитувати, відповідати, думати, боятися, бачити, слухати, бажати, траплятися, радіти, уявляти* та ін., прислівники *видно, відомо, потрібно* та ін., прикметники *радий, щасливий, цікавий, вартий, гідний*, іменники *чутка, звістка, заява, мова, повідомлення, вимога, пропозиція, надія* тощо, словосполучення *дати слово, дати знати, спасти на думку, вилетіти з голови*.

Наприклад: 1. *Я чую, як шумлять комети* (Б.-І. Антонич) 2. *Марійку вколола думка, що це і є прощання зі школою* (О. Донченко). 3. *Степан аж щасливий, що це все скаже* (В. Підмогильний). 4. *Відомо, якою ціною давалися пошуки нових світів* (О. Гончар). 5. *Дівчині спало на думку, що так буває тільки восени* (В. Тиха).

Підрядні з'ясувальні частини поєднуються з головною сполучниками: **що, як, мов, немов, ніби, наче, щоб, аби, якби, поки, коли, доки, чи** та сполучними словами: **хто, що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, чому, скільки**.

У головній частині може бути вказівне слово **те**, яке можна випустити без утрати змісту: *Усі знали про те, що відбудеться зустріч з Олесем Гончаром*.

3. Складіть і запишіть план викладу теоретичного матеріалу.

IV. Практикум

1. Вправа-доведення. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Доведіть правильність вибору.

ПОРАДИ ЛІКАРЯ

Фізичний стан людини має велике значення в її житті. Тому я порадив би, щоб цікавилися здоров'ям кожного громадянина

ще з дитинства. По-перше, треба слідкувати, щоб хронічні захворювання не прогресували. Діти з поганим зором мають пам'ятати, що стрибки й деякі види спорту їм заборонені. Треба знати, що хребет розвивається до двадцяти одного року, і берегти його. Дітей із захворюванням шлунково-кишкового тракту треба застерегти, від якої їжі їм слід утримуватися. І треба також пам'ятати про те, що нервова система повинна відпочивати (В. Берсенев).

2. Прочитайте. З'ясуйте засоби зв'язку підрядної частини з головною. Яким членом речення є сполучні слова?

1. Було чути, як бурчала внизу річка. 2. Не було жодної надії на те, що небо проясниться. 3. Чоловік зміряв очима дорогу і почав розмірковувати про те, скільки йому ще йти до міста. 4. Тепер Юрко хотів тільки одного, щоб мати не помітила розірваної сорочки. 5. Хотів Петро знати, про що шепочуться дівчата, поглядаючи на нього. 6. Марія добре пам'ятатиме, чого не слід кидати у вогонь (І. Нікітченко).

3. Утворіть із простих речень складнопідрядні з'ясувальні, використовуючи різні засоби зв'язку головної частини з підрядною.

1. Прикро. Погано знаємо ми історію і культуру свого народу. 2. Помітно. В останні роки зріс інтерес до духовних надбань українців. 3. Треба. Українознавство вивчалось в школі серед інших наук. 4. Важливо. Гуманітарні дисципліни повинні викладати справжні патріоти.

4. Спишіть, розставте і поясніть розділові знаки. Накресліть схеми речень.

ЩО КАЖЕ ЦИБУЛЯ?

Усі ми чули що цибуля має лікувальні властивості. Але мало хто уявляє якими вони є насправді. Знайомі розповіли що в давні часи хворому на нирково-кам'яну хворобу лікар заборонив гострі страви. А він весь час просив цибулі. Родичі вважали що то примхи хворого, не порушили заборону лікаря. Випадок той закінчився трагічно. Та прохання хворого не виходило з голови. Хтось узяв та й опустив камінець, знайдений у нирках, у сік цибулі. Важко описати потрясіння родичів. Вони побачили що сік цибулі розчинив камінець...

Я поцікавилась звідки така сила в цибулі. І дізналася що вона має фітонциди вітаміни С, В, РР сірку кальцій калій залізо

цинк стронцій й ефірну олію. Ось звідки сила цієї золотоавої кульки (Т. Попова).

5. Замініть висловлювання складнопідрядними реченнями з підрядним з'ясувальним з непрямою мовою. Підкресліть дієслова, які використали для введення цитат у речення за правилами непрямої мови.

1. Мова росте елементарно, разом з душею народу (І. Франко). 2. Мова — голос народу, неповторного тембру й інтонації (Б. Олійник). 3. Мова — духовне багатство народу» (В. Сухомлинський). 4. Мова народу — це найбільший національний скарб (О. Гончар).

6. Конструювання. Складіть речення за схемами за темою «Здоров'я — то багатство».

1. [ ], (що).
2. [ ], (який).
3. [ ], (як).
4. [ ], (для чого).

V. Підсумки уроку

Лінгвістичне повідомлення за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з художньої літератури два складнопідрядних речення з підрядним з'ясувальним, розібрати їх за схемою.

УРОК № 26

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ.

СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ

ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ (УСНО)

Мета: навчити школярів стисло переказувати текст публіцистичного стилю; формувати навички розуміти зміст, тему й основну думку тексту; визначати ознаки публіцистичного стилю; вибирати в тексті головне й переказувати; користуватися виразовими засобами тексту, правильно добирати мовні засоби для поєднання частин тексту; виховувати активне ставлення до навчальної роботи.

Обладнання: тексти, індивідуальні картки.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку**II. Робота з текстом переказу****1. Бесіда.**

- Пригадайте, у яких жанрах використовується публіцистичний стиль.
- Які особливості мови публіцистичного стилю?
- Яка сфера його застосування?

2. Розташуйте матеріал, поданий в індивідуальних картках, у логічному порядку і побудуйте повідомлення за темою «Публіцистичний стиль і його особливості».

1. **Мовні засоби:** суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова і вирази, газетні штампи, речення різної структури.
2. **Сфера застосування:** публіцистичні статті, виступи в газетах, журналах, по радіо, телебаченню, на зборах і мітингах.
3. **Мета:** вплинути на читача або слухача, переконати у правильності висловлених думок.
4. **Жанри:** передова стаття (в газеті), нарис, есе, допис, репортаж, інтерв'ю, замітка.
5. **Мовленнєві ознаки:** політичні гасла, заклики, риторичні запитання, урочисті фрази, засоби гумору та сатири, офіційність, піднесеність, експресивність мовлення.

3. Ознайомлення з текстом.**ЗАГАДКОВА ДОРОГА ІСТОРІЇ**

Чи ти опинявся колись, друже, сам на сам з дорогою? Коли так, то не міг не відчувати той момент, як вона покликала тебе — отак ненастирливо, безгучно, але владно. Можливо, там, у глибині, де вона ховалася, тобі привидівся світ таємниць, який можна й треба побачити.

Історія — це та сама дорога, але особлива. І довкола неї стоять ниви, ліси, села та міста...

Учені пильно вивчають отой дивний світ речей, що збереглися до нашого часу, читають старі рукописи та книги, пишуть історії сіл, міст, землі, краю, держави, людства, історії ремесел і мистецтв, історії господарства, воєн чи будівництва. Так само вивчають минувшину й письменники, за допомогою уяви та знання створюють живі картини зниклого світу. Такі ж картини створюють і кінематографісти. Отож, дивлячись історичний

фільм чи читаючи роман про минулі віки, дістаємо враження, що ми оживили міста й села, котрі тягнуться вздовж нашої історичної дороги.

А вона тече й тече в глибину — загадкова дорога історії. Спочатку біля неї поселень багато, більше й дослідників блукає у пошуках, далі — речей, будівель та книжок-рукописів меншає, згодом зникають і вони, залишаються тільки принагідні речі та кістки. Ще далі — сліди на камені і в камені, а потім — темне й безмежне поле незнання, на якому де-не-де блимне вогник, і той вогник — наші здогади, фантазії та припущення. Чому ж нас увесь час манить у ту дорогу? Бо це — одна з наших найнеобхідніших потреб, адже відчуття історії — це найперша ознака розуму нашого й культури, це те, що різнить людину від тварини. Отож, свою історію мають кожна людина, її рід, село, місто — кожен топче свою стежку, а всі стежки, разом з'єднані, — це і є історичний шлях. Кожен народ прокладає собі таку дорогу, і ці дороги перехрещуються, зливаються, розбігаються, зустрічаються з дорогами інших народів. Не всі вони дотяглися до сьогодення, бо не всі народи знайшли в собі силу прийти у день сьогоднішній — гинули й пропадали, і на це були найрізноманітніші причини. Їх вибивали до ноги, як це сталося з літописними обрами; вони не встигали за часом і розчинялись у народі сильнішому; вони переставали пророкуватися і поступово розтавали, як дим у небі.

Наш народ нізвідки на свої землі не приходив, він був тут завжди. Історія українського народу велика, героїчна, хоч і не завжди його дорога була широка — часом звужувалася, а часом просторіла. Він падав і знову підіймався, він боровся, оборонявся, будував фортеці й міста, орав свої ниви. Він створив дивовижний світ своїх пісень, казок, оповідань і легенд. Він тисячі років уже пише свої книжки, складає вірші, розказує собі й сусідам про своє минуле. Не раз пророкували йому загибель, не раз із нього глумилися, упосліджували і принижували, але він жив, будував, творив, мислив. Він зробив усе для того, щоб зберегти свою землю, мову, історію та культуру.

Не лякайся таємниць, що чекають на тебе, коли рушатимеш по загадковій дорозі його історії, бо вона тече й тече в глибину... (За В. Шевчуком).

4. Бесіда.

- Які ознаки публіцистичного стилю ви виявили?
- Які мовні засоби впливу на читача використав автор?

- Поділіть текст на частини і складіть складний план.
- Яким чином можна стиснути текст?
- Виділіть у кожній частині головне.
- Що можна випустити (у кожній частині) без утрати для змісту?
- Які образні вислови з тексту слід використати? Чому?
- Чи є в тексті риторичні запитання?

5. Мовний аналіз тексту.

- Поясніть значення слів: *принагідний, обри, глумитися*.
- Доберіть синоніми до слів: *дорога, історія, літописи, дивовижний*.
- Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами та в складних реченнях.
- Складіть словничок ключових (опорних) слів до кожного пункту плану.

6. Перекажіть (усно) текст за планом і опорними словами.

III. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- У чому відчували труднощі?
- Чи справились ви з ними?

IV. Домашнє завдання

Написати з пам'яті переказ тексту «Загадкова дорога історії».

УРОК № 27

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОБСТАВИННИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ

Мета: вчити знаходити СПР з підрядними місця в тексті, визначати їх основні ознаки; розрізняти сполучні засоби, що поєднують їх з головною частиною; виробляти навички правильного інтонування СПР, розстановки розділових знаків, конструювання складнопідрядних речень з підрядними місця, вживання в текстах різних стилів; виховувати старанність, правописну пильність.

Обладнання: схеми, таблиця.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Заповніть таблицю на матеріалі вивчених складнопідрядних речень.

Види підрядних речень

Вид	Питання	Сполучники	Сполучні слова	Вказівні слова

2. Схарактеризуйте складнопідрядні речення.

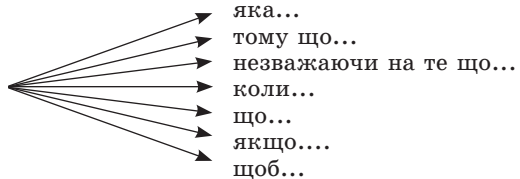
1. Добре сміється той, хто сміється останнім. 2. У кого нічого немає, тому й губити нічого. 3. Кота не треба вчити, як мишей ловити. 4. Кінь, що високо голову піднімає, погано тягне (*Нар. творчість*).

- ▶ Поясніть, як розумієте суть прислів'їв. У яких мовленнєвих ситуаціях доцільно їх використовувати?
- ▶ Розберіть вказівні слова як частину мови.

II. Оголошення теми і мети уроку.**Мотивація навчальної діяльності учнів**

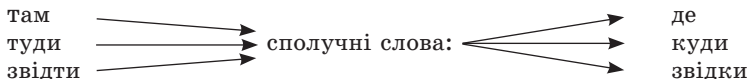
1. Допишіть речення, додавши підрядну частину. Визначте вид підрядного (означальне, з'ясувальне, обставинне).

Класний керівник
запропонував нам поїхати
всім класом на екскурсію
до Почаївської лаври,

2. Пригадайте, які обставини ви знаєте, на які питання вони відповідають.

3. Розшифруйте схему, наведіть приклади.

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Прочитайте речення. Розгляньте і порівняйте їхні схеми. Яка різниця в будові й значенні цих речень.

1. Хлопці зупинилися там, де тільки що стояла косуля.

2. Хлопці зупинилися на тій галявині, де тільки що стояла косуля.

[... тій + імен.], (спол. сл. *де...*).
 який?

2. Аналітичне читання таблиці.

Складнопідрядним реченням з підрядним місця називається речення, у якому підрядна частина вказує на місце чи напрям дії головної частини. Підрядна частина місця відповідає на питання *де? куди? звідки?*, приєднується до головної сполучними словами *де, куди, звідки*. У головній частині їм можуть відповідати вказівні слова *там, скрізь, туди, звідти*. Підрядна частина місця від головної відокремлюється комою.

Підрядна частина по відношенню до головної може займати будь-яке місце.

Схема речення така: [... дієсл. *звідти*], (спол. сл. *звідки...*).

- Розкажіть про підрядні місця за матеріалом таблиці.

III. Практикум

1. Прочитайте речення. Доведіть, що це складнопідрядні з підрядною частиною місця. Складіть схеми речень.

1. Ми жили там, де, здавалося, були ближчими до природи, до трав, до неба і сонця (*О. Гончар*). 2. І лелеки щоразу верталися туди, де були гнізда їх народження, найкращі, найрідніші (*П. Загребельний*). 3. А там далі за річкою, де земля зіходить з небом, розіслалися лани широкими килимами (*Панас Мирний*). 4. Звідки вітер, звідти й дощ (*Нар. творчість*).

2. Спишіть прислів'я, розставляючи розділові знаки.

1. Де тонко там і рветься. 2. Де вода там і верба. 3. Де труд там і щастя. 4. Звідки дим звідти і вогонь. 5. Куди вітер дме туди й хмари біжать. 6. Сміливий там знайде де боязливий загубить.

3. Дайте відповідь на запитання складнопідрядними реченнями з підрядним місця. Простежте, як інтонуються речення. Чи пов'язана інтонація з розділовими знаками?

- Де ви любите відпочивати на зимових канікулах?
- Де найкраще місце у вашому місті (селі, селищі)?
- Де розташована ваша школа?
- Куди ви мандруєте у мріях?
- Звідки найкраще видно ваше місто (село, селище)?

4. Використайте прості речення в ролі головних, доповніть їх підрядною частиною місця і запишіть.

1. Там рідна земля моя. 2. Пам'ятник буде споруджено. 3. Звідти було видно ліс. 4. Батьки вирішили поїхати туди.

5. Розкрийте значення фразеологізмів, увівши їх у складнопідрядні речення.

1. Куди ноги несуть. 2. Де козам роги правлять. 3. Там, де на вербі груші ростуть. 4. Куди Макар телят не ганяв.

6. Визначте, які підрядні частини приєднує слово *де*. Сформулюйте висновок. Спишіть, розставляючи розділові знаки, побудуйте схеми речень.

1. Де степ лежав рудою пусткою там поверхів орлиний змах (Н. Гнатюк). 2. Я опускаюсь у шлюзи Запорізької греблі, де стоїть у камері корабель «Григорій Сковорода» (Г. Дем'ян). 3. Заглядаю у неглибоку криничку, де плавають грушки (Г. Тютюнник). 4. Як я любив химери вулиць, Де в темнім камені церков кричать галчата жовтороті (М. Рильський). 5. Пам'ятають люди, де колись, до війни, було їхнє село (Т. Масенко).

7. Виконайте синтаксичний розбір речень.

1. Ходім туди, де хвилями гуляє Зелено-срібна ковила. (О. Олесь)	2. Там, за порогами, в степах, де землі щедрі і родючі, сидять лелеки на стовпах і ріллі дихають вологі. (Л. Костенко)

IV. Підсумки уроку

Складіть діалог «Що вивчалось на уроці?».

V. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Скласти міні-твір «Мандрівка маршрутом зеленого туризму».

УРОК № 28

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ ЧАСУ

Мета: допомогти учням засвоїти ознаки речення з підрядною часу, навчити розрізняти його серед інших складних речень; формувати навички аналізу СПР з підрядною частиною часу, розстановки розділових знаків, побудови СПР з підрядною часу, визначення

їх виражальних можливостей; доцільного вживання у власному мовленні; виховувати активність у здобутті знань.

Обладнання: таблиця, схеми.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи

1. Аналіз двох-трьох написаних учнями міні-творів.

2. Поясніть смислові, морфологічні, синтаксичні й орфографічні відмінності двох речень.

1. Тоді Микола кинувся бігти в далеч, де над степом висіла лахмата чорна хмара. 2. Тоді Микола кинувся бігти вдалеч, де над степом висіла лахмата чорна хмара.

3. Перебудуйте прості речення у складнопідрядні, замінюючи виділені другорядні члени підрядними місця.

1. Місто Миколаїв знаходиться біля впадіння Дніпра в Чорне море. 2. Човен ткнувся в піщаний берег біля стрімкого повороту річки.

III. Оголошення теми і мети уроку

IV. Актуалізація опорних знань

1. Придумайте (усно) речення, які відповідають синтаксичній моделі.

коли ...		поки ...
тоді	сполучники:	як тільки ...
з тих пір		ледве ...
		як ...

- Які синтаксичні ознаки об'єднують ці речення?
- Чим вони відрізняються?
- Чи з усіма сполучниками співвідносяться вказівні слова?
- Сформулюйте висновок.

2. Аналітичне читання таблиці (*див. додаток*)

- Робота в парах: перекажіть текст таблиці одне одному.

V. Практикум

1. Допишіть прислів'я і приказки, проаналізуйте утворені речення. Складіть схеми речень.

1. Збудеться ... . 2. Прийде ... . 3. Козак на волі ... . 4. Доки не помучишся ... . 5. Поки не упріти ... . 6. ... роса очі виїсть. 7. Не кажи «гоп» ... . 8. Не тоді собак годують ... .

Довідка для вчителя: як (коли) рак свисне; як хан до Криму долізе; коли він у полі; доти й не навчишся; доти й не уміти; доки сонце зійде; поки не перескочиш; як на полювання йдуть.

2. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з підрядною частиною часу, з'ясуйте семантико-синтаксичні відношення між головною і підрядною частинами і засоби вираження їх. Поясність розділові знаки.

СОБОР

Коли стара церква на Запорозькій Січі стала зовсім ветхою, козаки вирішили поставити новий храм. Недільного дня, як закінчилася служба Божа, зібралися козаки на раду і запросили майстра Якима Погребняка. Як же побачили непоказного чоловічка, то більшість козаків засумнівалися. Та згодом, після того як майстер намалював на стежці обриси церкви, вони повірили в його досвідченість та вправність. Щойно вирішили будувати храм на дев'ять бань, уклали з майстром угоду. Але, як тільки розпочали будівництво, Яким утік. Він переховувався у шелюгах до тих пір, поки не з'явився йому уві сні Микола Чудотворець і не показав, як слід будувати. Так з'явився прекрасний собор Спасителя без жодного цвяха (*Д. Яворницький*).

3. Поясність значення фразеологізмів, уведіть їх у речення з підрядною частиною часу. За яких ситуацій їх доцільно використовувати?

1. Доки ноги носять. 2. Коли п'явка заспіває.

4. Конструювання. Складіть складнопідрядні речення з підрядною частиною часу за поданими схемами, об'єднавши їх темою «Гетьмани України».

1. [   ], (коли).
2. (Поки...), [то...].
3. (Ледве...), [   ].
4. (Перед тим як), [   ].
5. (У той час як), [   ].
6. [   ], (відтоді як).
7. [... доти], (поки).

5. Спишіть текст, вставляючи букви і розставляючи розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір складнопідрядних речень з підрядною частиною часу.

АНДРІЙВСЬКА ЦЕРКВА

Коли див..шся на ле..кий стрімкий с...луєт Андріївс..кої церк-ви дивуєшся задуму майстра. Ледве ст..мніє і засвітят..ся біля

підніж..я ліхтарі вона ніби пл..ве над Дніпром. Церква стрімко пор..ваєт..ся з в..сокої кручі в небо, в той час як масивний фундамент міцно з..єднує її з з..млею. Це храм-палац пам..ятник століт..я, коли баро..ові барви вславили Україну по світах (З журналу).

6. Перебудуйте речення, замінивши виділені другорядні члени підрядними часу. Запишіть речення, розставляючи розділові знаки і підкреслюючи сполучники.

1. *З настанням ночі* рух на мосту завмирає. 2. Після концерту, *уже розстеливши постелі*, ми ще довго обговорювали його. 3. Водій зупинив автобус, *побачивши червоне світло світлофора*. 4. *З наближенням ранку* просиналось співоче птаство нашого парку.

VI. Підсумки уроку

Робота в парах. Ділова гра «Навчаючи — учусь» за вивченою темою.

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Скласти діалог «Народні прикмети і погода» із використанням СПР часу.

Додаток

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною часу називається складне речення, підрядна частина якого вказує на час дії (стану, ознаки), про яку повідомляється в головній частині. Вона відповідає на питання *коли? як довго? відколи? доки? на який час?*

Підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучників: *коли, як, якже, доки, поки, тільки, ледве, як тільки, лиш(е), скоро, щойно, в той час як, в міру того як, перед тим як, з того часу коли, з тих пір як*. Наприклад: 1. *Коли копають картоплю, тихо співають дівчата* (М. Рильський). 2. *І лечу на зоряні шурфи, доки місяць в небі не розтане* (В. Сосюра).

У головній частині можуть бути співвідносні слова *тоді, до-ти, відтоді*.

Підрядна частина часу може займати будь-яке місце щодо головної (перед нею, після, всередині)

УРОКИ № 29–30**ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ
НАУКОВОГО СТИЛЮ (УСНИЙ І ПИСЬМОВИЙ)**

Мета: вчити вибірково переказувати текст наукового стилю; виробляти навички переказувати текст, дотримуючись композиції, стильових особливостей, добирати відповідні темі і меті висловлювання мовні засоби, самостійно складати план, оцінювати текст з погляду змісту, форми, мовного оформлення; виховувати самостійність, наполегливість у навчальній роботі.

Обладнання: тексти, словничок на дошці.

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Актуалізація опорних знань**

1. Пригадайте ознаки наукового стилю. Доведіть, що один з текстів — наукового стилю.

БУРЯ

Чорні хмари росли на крайнебі. Надворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгорялася, жевріла, ставала сліпучо-білою. Раптом — гар-р-р. Налетів вітер і поніс хмари пилюки, солами і листя...

БУРЯ

Буря — це шквальний вітер з дощем, грозою, а взимку — зі снігом.

2. Бесіда.

- Як ви розумієте: «вибірковий переказ»?
- Які види вибіркового переказування ви використовуєте на уроках з інших предметів?
- Чим корисний вибірковий переказ? Чого він учить?

III. Робота над текстом вибіркового переказу**1. Слово вчителя.**

Вибірковий переказ — це детальний, логічно послідовний виклад змісту одного з питань переказуваного тексту. Переказати вибірково — значить вибрати з тексту ті його місця, які відповідають вузькому питанню, вузькій темі.

Вибірковий переказ дуже корисний, бо він учить тематично добирати матеріал, виділяти ті частини, які стосуються певної теми, систематизувати їх і зв'язно викладати усно чи письмово.

2. Ознайомлення учнів з текстом і завданнями до нього.

3. Тренувальна вправа. Прослухайте текст. Визначте його стиль. Виберіть з нього матеріал про друкарські чи редакторські помилки, які засмічують нашу мову, і перекажіть (усно). (Копії тексту на кожній парті.)

ЗА ЧИСТОТУ МОВИ

Питання мови — це питання майстерності. Стало аксіомою, що у видатних художників мова багата, добірна, барвиста. Це не тому, що письменник дуже добре знає мову, — лінгвісти і викладачі мови могли б знати її краще, — а тому, що письменник, намагаючись відтворити півтони й нюанси, дошукується найточнішого слова, ворухить усю лексику, піднімає всі мовні скарби. В канцеляриста такої потреби нема, нема такої потреби і в того письменника, який, не завдаючи собі клопоту всякими тонкощами, абияк викладає зміст свого задуму. Хай хоч як він знає словник — лексикон його буде убогий, сірий, — де нема живопису, там нема й палітри. Краса мови визначається призначенням мови — точно передавати думку, тон, настрій. Точність художнього слова означає його емоціональну ефективність, його високий коефіцієнт корисної дії, а це в мистецтві і є краса.

З цих засад доводиться розглядати й такі огріхи в мові, як незаконні фразеологічні й лексичні росіянізми. Вони можуть траплятися на всякому рівні художньої майстерності, і в Олеса Гончара чи Ірини Вільде їх не менше, ніж у всіх інших авторів «Бібліотеки». Читач сприймає їх як прикрі друкарські помилки що, проте, не знімають багатства палітри.

Які-небудь «чорт забирай», чи «осунувся» (змарнів), чи «гребішок», «чекай плакати» псують звучання, а не внутрішню суть абзаца. Головне лихо засміченості в тому, що росіянізми часто фігурують в інших значеннях і, як неточне слово, затемнюють зміст або й порушують художню правду. Хлопець не скаже, обнявши дівчину: «Славна росте комусь невісточка» (сноха), бо чого б йому ставати в роль свекра. Дехто вживає по-російському часточку «ж» — в значенні протиставлення (он ушел, я же остался), і ця часточка заплутує фразу, бо звучить як «ведь» (*Л. Костенко*).

4. Бесіда.

- Про що говориться в тексті? Яка його тема?
- Назвіть ознаки наукового стилю.
- Які частини тексту слід відібрати для переказу?
- Яким реченням слід почати переказ?

- Що в тексті не стосується завдання «вибрати...» і його можна випустити?
- Як пов'язати вступне слово переказу із тою частиною, де говориться про помилки?
- Самостійно сформулюйте висновок до тексту.

5. Робота над текстом навчального вибіркового переказу.

1. Зачитування тексту вчителем.

ПЕРВІСТОК НАШОГО МОВОЗНАВСТВА

Є книги, яким судилося відіграти величезну роль у житті цілих поколінь і епох, у суспільному та культурно-освітньому розвитку народу. До них завше ставляться з належною пошаною, їх періодично перевидають, щоразу знаходячи в них корисне, цікаве, нетлінне. Крім найкращих взірців красного письменства до таких цінних надбань належать «Тлумачний словник живої великоруської мови» Володимира Даля, «Словарь української мови» Бориса Грінченка та «Граматика» Мелетія Смотрицького. Останньому твору минає триста вісімдесят п'ять років. Час достатній, щоб перевірити вартість будь-якого видання. Про цю книгу багато написано, але досі ще не до кінця пізнано її роль та значення у вітчизняній науці, культурі, освіті. Тим-то виникла потреба ще раз опублікувати текст видатної пам'ятки XVII ст. фотомеханічним способом. Це зробило недавно видавництво «Наукова думка». Підготував факсимільне видання «Граматики» та старанно дослідив його науковець Василь Німчук.

Повна назва книги — «Грамматики Славенскія правильное синтагма». Побачила вона світ 1619 року. Видрукувана в маєтку князя Богдана Огіньського в Єв'ї неподалік од Вільна. Багато років та праці віддав головному своєму творові його автор. Він був широко освічений, адже слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах, добре знав кілька мов. Успішній науковій роботі сприяло те, що Мелетій Смотрицький викладав церковнослов'янську мову в школах Вільна, Острога, Києва. Дослідники його життя й творчої діяльності вважають, що переважну частину тексту «Граматики» учений написав у Києві в 1614–1617 рр.

Мелетій Смотрицький у «Граматичі» узагальнив набутий досвід тодішньої європейської та вітчизняної граматичної науки і зробив новий крок уперед. Учені одностайно оцінили його працю як один із найвидатніших творів слов'янського мовознавства. Майже півтора століття книга була єдиним підручником граматики в Україні, в Росії та Білорусії. За свідченням геніального російського вченого Михайла Ломоносова, то було одне

з духовних джерел, завдяки якому перед ним відчинились «врата» у світ ученості.

Хоч книга нині є бібліографічною рідкістю, все ж кілька її прирників зберігається в різних містах нашої країни та за рубежом. Так, чотири таких томи можна побачити в Державній бібліотеці в Москві, один — у Центральній науковій бібліотеці АН України у Києві, один — у бібліотеці АН у Санкт-Петербурзі, один — у Національній бібліотеці в Празі.

«Грамати́ка» М. Смотрицького чимала за обсягом — 502 сторінки, на титульній виділено ім'я та прізвище автора. Задумано було книгу як посібник для викладачів. У ній чимало визначень, різноманітних прикладів, пояснень, винятків з правил, приміток. На творі відчутно позначився вплив грецької та латинської граматики, а також львівської «Граматики доброглаголивого еллинословенского языка» 1591 року та «Граматики словенской» Лаврентія Зизанія. Проте, маючи глибшу, ніж його попередники, лінгвістичну підготовку, М. Смотрицький збагнув ряд специфічних особливостей слов'янської граматичної системи, розрізнив і теоретично витлумачив притаманні їй риси, намагався відділити живу й літературну українську мову від церковнослов'янської.

Автор книги перший у нашому мовознавстві виклав повний курс граматики в її тодішньому обсязі (*За Д. Солодким*).

2. Визначення основних рис наукового стилю в тексті.
3. Осмислення завдання: вибрати інформацію, що розповідає про «Граматику» Мелетія Смотрицького.
4. Підготовка складного плану переказу за схемою:

План	Опорні слова	Коментар, цитата
Вступ		
1 ...		
2 ...		
Основна частина		
1 ...		
2 ...		
3 ...		
Висновки		
1 ...		

5. Добір мовних засобів для поєднання частин тексту.
6. Пояснення правопису окремих слів: *церковнослов'янська; м. Вільно, Острог, м. Єв'ю, Віттенберзький університет, Державна бібліотека, Центральна наукова бібліотека, Національна бібліотека, притаманні риси.*

7. Усний вибірковий переказ тексту одним із учнів.
8. Написання переказу на чернетках. Редагування тексту. Переписування тексту вибіркового переказу в зошит.

IV. Підсумки уроку

- Чого навчились на уроці?
- Які труднощі траплялися? Чому?
- Як ви їх подолали?
- Брак яких знань відчували?

V. Домашнє завдання

1. Повторити «Обставини, їх види» за підручником «Українська мова. 8 клас».
2. Виконати синтаксичний розбір речення *Коли зацвітає липа, усе місто пахне липовим медом (В. Тиха)*.

УРОК № 32

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ СПОСОБУ ДІЇ, МІРИ І СТУПЕНЯ

Мета: навчити учнів знаходити такі речення в тексті, правильно інтонувати, ставити запитання до підрядної частини; сформувати навички розрізнення сполучників і сполучних слів у цих реченнях, їх конструювання й аналізу їх виражальних можливостей; розвивати пам'ять, увагу; виховувати старанність, активне ставлення до навчання.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Прочитайте речення. Визначте підрядну частину. Поставте питання. З'ясуйте, з яким членом речення співвідноситься підрядна частина. Які засоби зв'язку її з головною?

1. Земле рідна, скільки буду жити, Стільки і любитиму тебе (М. Луків). 2. Так будемо землю орати, щоб урожай добрий мати (Нар. творчість). 3. Море так бадьоро хлюпає, що аж слухати любо (М. Коцюбинський). 4. Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (М. Коцюбинський).

III. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці.

Складнопідрядні речення способу дії, міри і ступеня

Складнопідрядним способом дії називається складне речення, підрядна частина якого вказує на спосіб перебігу дії або стану головної частини речення і відповідає на питання *як? яким чином? у який спосіб?*

Наприклад: *Робіть так, як вважаєте потрібним і кращим (М. Коцюбинський).*

З головною частиною підрядна поєднується сполучниками: *як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, ніж.*

У головній частині можуть бути співвідносні слова *так (отак)*. Підрядна частина може стояти у будь-якій позиції щодо головної (перед нею, в середині, після неї)

Складнопідрядним реченням міри або ступеня називається складне речення, у якому підрядна частина вказує на міру чи ступінь вияву дії головної частини або на ступінь вияву ознаки, стану, вираженої прислівником головної частини, і відповідає на питання *наскільки? якою мірою? до якої міри?* Наприклад: *Тихо і тепло, наче й справді весна (Леся Українка).*

Підрядні міри і ступеня приєднуються сполучниками *щоб, як, наче, неначе, мов, немов, немовби, начебто* і сполучними словами *скільки, наскільки*, яким у головній частині відповідають співвідносні слова: *так, настільки, стільки, до того, такий, такою мірою*, парним сполучником *чим... тим*. Наприклад: *Чим вище дерево, тим корінь глибше (Нар. творчість)*

2. Робота в парах. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

IV. Практикум

1. Прочитайте. Визначте семантико-синтаксичні відношення між частинами речення, засоби зв'язку їх, вид складнопідрядного речення. Накресліть схеми речень.

1. Як дбаєш, так і маєш. 2. Чим вищий тин, тим миліші сусіди. 3. Йде так, що і яйце з голови не впаде. 4. Чим темніша ніч, тим ясніші зорі (*Нар. творчість*).

2. «Згоден? — Не згоден? — Обґрунтуй!»

Ці складнопідрядні речення мають різні підрядні частини.

1. Рот такий, що й четвериком не об'їдеш (*Нар. творчість*).
2. Як працював, так і заробив (*Нар. творчість*).

3. Закінчіть речення, утворивши складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня.

1. Вітер дув так сильно, що ... . 2. Хмара насунулась на небо, аж ... . 3. Опадів було стільки, що ... . 4. Ми їхали так швидко, наче ... . 5. Як ..., так буде й земля родити. 6. Чим ..., тим ясніша блискавка.

4. Складіть складнопідрядні речення способу дії, міри і ступеня, включивши в них подані сполучення слів.

Цікавіше, ніж. Блищить так. Так голосно, що. Одягайся так, щоб. Дивилася так лагідно, ніби. Його вчинок здивував так, наче.

5. Використовуючи світлину картини Т. Шевченка «Катерина» і поданий початок, напишіть міні-твір, уживаючи складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня та інші вивчені вами.

Тарас Шевченко малював свої картини так, щоб світло лилося «нізвідки». Повітря на них настільки прозоре, що в ньому купається кожен листочок, кожна рисочка обличчя.

6. Графічний диктант. Запишіть речення графічно, тобто подавши їх схеми.

1. Як воювали колись, так і працюємо (*Д. Бедзик*). 2. Треба жити тут і працювати, як належить чесним людям (*Ю. Яновський*). 3. Тихо, наче її відчиняв вітер, скрипнула хвіртка (*М. Стельмах*). 4. І зараз же за блискавицею так ударило, аж хата завищала (*Панас Мирний*). 5. Чим більша радість, тим більше горе (*Нар. творчість*).

7. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір одного з речень.

1. Я б побажав тобі когось отак любити як я тебе люблю.
2. Там у степу схрестилися дороги немов у герці дикому мечі.
3. На дні повільно хмари так повзуть немов підводні кораблі пливуть.
4. І все ж прожити певне так годиться Щоб старість не промовила була Ти був козаچه щедрим на дурниці І на красиві та пусті слова!.. (З тв. *В. Симоненка*).

8. Творча робота в парах.

Використовуючи складнопідрядні речення з підрядними способом дії, міри та ступеня, напишіть коротку інструкцію, як вирощувати картоплю (кімнатні квіти, декоративні рослини тощо) або доглядати за тваринами. Сформулюйте висновок про роль

складнопідрядних речень способу дії, міри і ступеня в діловому стилі.

Зразок. Картоплю треба садити так, щоб між кущами залишався простір на одну сапу.

V. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Яких умінь ви набули?
- Що викликало труднощі? Чому?
- Як ви оцінюєте свою роботу на уроці?

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Дібрати з художньої літератури вірш або уривок прози зі складнопідрядними реченнями способу дії, міри і ступеня. Визначити їх стилістичну роль.

УРОК № 33

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

З ПІДРЯДНОЮ ПОРІВНЯЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ.

РОЗРІЗНЕННЯ НЕПОВНИХ ПІДРЯДНИХ

ПОРІВНЯЛЬНИХ ЧАСТИН РЕЧЕННЯ

І ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТІВ

Мета: учити правильно визначати підрядні порівняльні частини речень, розрізняти порівняльні частини речення і порівняльні звороти; формувати навички правильного інтонування і розстановки розділових знаків у порівняльних реченнях, уміння конструювати їх і визначати їх образну й естетичну функції, доцільно використовувати у власному мовленні; виховувати постійний інтерес до усної народної творчості.

Обладнання: таблиця, схеми, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Синтаксичний розбір речень (біля дошки двоє учнів).

1. Сонце пекло так, що й уночі степ пашів (*Ю. Яновський*).
2. Чим навальніше бійці йшли з боями вперед, тим швидше, здавалось, настає весна (*О. Гончар*).

2. Завдання групам. Об'єднайтеся в групи по три — п'ять чоловік. Гра «Хто більше». Використайте прості речення в ролі головних частин і доповніть їх усіма можливими видами обставинних підрядних речень. Схарактеризуйте смислові зв'язки і засоби зв'язку частин.

1. Тарас Шевченко — геніальний художник слова. 2. Збереження природи — справа всіх людей. 3. Праця звеличує людину. 4. Любів до Батьківщини починається з любові до місця народження.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Мотивація навчальної діяльності

1. Прочитайте речення. З'ясуйте, які засоби порівняння в них використано.

1. У грудях соловейком співала радість. 2. Спритний, як ведмідь до горобців (*Нар. творчість*). 3. Мирон глянув по-вовчи. 4. Правда дорожча за золото (*Нар. творчість*). 5. Дівчина була гарна, як писанка. 6. Стало гарно на душі, ніби дитинство моє вернулось (*М. Пришвін*).

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Отже, щоб порівняти чи зіставити одне явище з другим, ми у своєму мовленні користуємося різними конструкціями, які допомагають виразити значення порівняння і відповідають на питання *як? як саме?*:

- орудним відмінком іменника;
- прислівником;
- сполученням прикметника вищого ступеня й іменника;
- порівняльним зворотом;
- складнопідрядним реченням з підрядною порівняльною частиною (повною (6) чи неповною (2)).

Порівняльні звороти і складнопідрядні порівняльні речення широко використовуються в усіх стилях мовлення. Складнопідрядні порівняльні речення більш повно і яскравіше, виразніше виражають схожість предметів і явищ.

2. Аналітичне читання таблиці (див. додаток 1).

3. Взаємоперевірка правил «Навчаючи — учусь».

4. Читання таблиці Прийоми розрізнення неповних порівняльних частин у складнопідрядних реченнях і порівняльних зворотів».

Міркування	Висновок
Якщо порівняльна конструкція відповідає на питання означення (який? чий? котрий?)	Це порівняльний зворот: <i>У покосах горіли зорі (які?), як червоні суніці (С. Васильченко)</i>
Якщо в конструкції є порівняльний сполучник і прикметник	Це порівняльний зворот: <i>Гарна, як намальована</i>
Якщо в порівняльній конструкції є іменник у непрямому відмінку з порівняльним сполучником	Це зворот: <i>Забив, як ведмедя (Нар. творчість)</i>
Якщо в конструкції є іменник (або займенник) у називному відмінку з конкретним значенням	Це неповна підрядна порівняльна частина СПР: 1. <i>Ти така ж втомлена, земле, як і я (М. Коцюбинський).</i> 2. <i>Сива паморозь блищала на зелені, як сіль (Г. Тютюнник)</i>
Якщо в конструкції наявний тільки присудок або пов'язані з ним обставина, додаток	Це неповна порівняльна частина СПР: <i>Зорі мигтіли, як перед дощем (О. Гончар)</i>

V. Практикум

1. Прочитайте вірш. Визначте, чим виступають у реченнях конструкції з порівняльним сполучником. Правильність своєї думки обґрунтуйте.

РАНОК

Ще котить вітер листя *по соші*,
 Як обруча палаючого диво.
 А вже *сльота* з'їдає дні *жадливо*,
 Немов іржа забуті *лемеші*.
 Я слухаю, як свищать, ніби *реї*,
 Антени на дахах у ніч *бліду*,
 Як днина йде, подібна до *лілеї*.
 Сивіючу, але ще *молоду*,
 В долоні сонця голову *кладу*,
 Неначе в руки матері *своїї*.

(Д. Павличко)

- Поясніть значення виділених слів.
- Поясніть, яка роль порівняльних конструкцій у художньому тексті.

2. Замініть, де можливо, порівняльні звороти орудним відмінком порівняння. Поясніть, чому в деяких реченнях така заміна неможлива.

1. Проміння сонця грало на воді, як золоте мереживо. 2. Нависла над людьми небезпека, як чорна хмара. 3. Очі в нього

блищали, як у вовчєняти. 4. Вода стікала з листя дерев, як по ринвах.

3. Складіть речення так, щоб в одних подані словосполучення були порівняльними підрядними частинами складнопідрядних речень, а в інших — другорядними членами простих речень. Поясніть розділові знаки. Накресліть схеми складних речень.

1. ... як хміль біля тичини. 2. ... як окунь проти води. 3. ... як дві краплі води. 4. ... як зоря ясна. 5. ... як муха в сметану. 6. ... мов у саду вишня.

4. Пояснювальний диктант. Поставте і поясніть розділові знаки. Підкресліть відомі вам орфограми.

1. Припливайте до колиски, лебеді, як мрії опустіться, тихі зорі, синові під вії (*В. Симоненко*). 2. Там зорі в небі чисті, як ромен. 3. А в тій калюжі плавають проз ружі роменські гуси, наче лебеді. 4. Нічим не журися, Грицю, усе, як я, промине. 5. Таке обличчя, зразу і не звикнеш, — різке, як меч, тонке, як тятива. 6. Бо то вже так, вже як пішло на горе, то так уже і піде, як у гори. 7. Ішла крізь очі, мов крізь колючину, обдерта до кривавої роси (*З тв. Л. Костенко*).

5. Знайдіть у творах П. Куліша уривок, де використовуються порівняльні конструкції. Чим пояснюються, на вашу думку, часте вживання їх у творі?

6. Напишіть міні-твір за поданим початком, вживаючи порівняльні конструкції. Доберіть заголовок.

Безліч слів української мови самі випромінюють поезію, подібно до того як дорогоцінні камінці випромінюють таємничий блиск.

7. Творча робота. Працюйте в парах. Складіть і запишіть опис снігової бурі (місячної, зоряної ночі, нічного міста взимку тощо), вживаючи різні порівняльні конструкції.

VI. Підсумки уроку

Які прийоми розрізнення порівняльних конструкцій ви запам'ятали?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з художніх текстів п'ять-шість речень зі складнопідрядними порівняльними частинами. Обґрунтувати доцільність їх уживання.

Додаток**Складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною**

Визначення	Засоби зв'язку частин	Питання	Приклад
Складнопідрядним реченням з підрядною порівняльною частиною називається складне речення, підрядна частина якого пояснює головну шляхом порівняння, зіставлення на основі будь-яких асоціацій. Підрядна частина може займати будь-яке місце щодо головної	Сполучники: як, що, прямо як, просто як, так само як, подібно до того як	Як, як саме? подібно до чого (кого)?	1. <i>Осінь одяглася поволі, як весною квітка в полі (О. Гончар).</i> 2. <i>За всіх не розповісти, так само як усіх зірок на небі не перелічити (Є. Гуцало)</i>

УРОК № 34**ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ.****ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ (ПИСЬМОВО)**

Мета: вчити переказувати текст, дотримуючись стилю, теми, мети та основної думки тексту; формувати вміння і навички дотримуватися композиції, мовних та стильових особливостей тексту, самостійно складати складний план його; оцінювати текст щодо змісту, художніх засобів, задуму; розвивати логічне мислення, пам'ять; виховувати уважне ставлення до навчальної роботи, старанність.

Обладнання: тексти, схема складного плану, газети.

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Актуалізація опорних знань****1. Бесіда.**

- Де ви найчастіше зустрічаєтеся з публіцистичним стилем? Які його ознаки?
- Які газети ви передплачуєте, купуєте?

- Про що любите в них читати?
- Чи однакові, на вашу думку, матеріали за стилем мовлення?
- Які жанри журналістики вам відомі?
- Що спільного і відмінного між заміткою і статтею?
- У газетах, що перед вами, знайдіть приклади статті і замітки. Обґрунтуйте свій вибір.

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Стаття — це твір, у якому в розгорнутій формі аналізуються події, явища соціальної практики. За допомогою аргументованих суджень у ній досліджуються явища й проблеми суспільного життя.

2. Ознайомлення з планом аналізу статті.

План аналізу статті

- 1) Чи відповідає обрана автором тема жанрові та обсягові тексту статті?
- 2) Чи актуальна обрана автором тема? Чи цікава вона читачам?
- 3) У статті висвітлюються тенденції певного явища в суспільстві чи поодинокий випадок?
- 4) Наскільки аргументована автором оцінка явищ суспільного життя?
- 5) Чи зроблені автором узагальнення, висновки?
- 6) Чи спонукає стаття читачів до роздумів, учинків?
- 7) Наскільки текст відповідає вимогам публіцистичного стилю?
- 8) Чи вдалий заголовок статті?

3. Читання й аналіз однієї зі статей (розданих газет) за поданим планом. Усний переказ її.

IV. Робота над переказом статті «Уроки Чорнобиля»

Спершу, за біблійною легендою, було слово.

І все ж спершу було не слово, а сплеск емоцій, думка, а вже тоді — слово. Але древніх можна зрозуміти. Раніше слово було в більшій ціні. Сьогодні можна з прикрістю говорити про деяку девальвацію його. Ми читаємо, чуємо, вимовляємо стільки слів, що тонемо і задихаємося в словесній повені. Ми звикли з прикрою легкістю жонглювати словами, ніби циркач кульками. Раніше слово вважалось міцним, навіть вічним, якщо воно забезпечувалося золотим запасом життя, долі.

Один з багатьох уроків Чорнобиля — відповідальність за слово. Тепер ми любимо казати: з атомом треба бути «ви». А що, до сі цього ніхто не знав? Знали. Багато хто з учених попереджав: атом вимагає обережності, розсудливості та й тої ж таки чесності. Бо без чесності, совісності не може бути ні державної мудрості, ні державної стратегії. Але чесні, попереджальні слова тонули в потоці слів гучних, порожніх і безвідповідальних. Скажемо відверто хоч би сьогодні: ми, письменники, не просто помилялися, ми помилялися разом із більшістю, разом із частиною безвідповідальних, але впливових керівників, ми говорили ті слова, яких від нас чекали, як мовить герой моєї повісті Йосип Сластьон, у «верхніх сферах». Ми помилялися, бо помилятися було вигідніше для нас, аніж казати правду. Сьогодні вигідно казати й писати правду, не забуваймо про це і не маймо зайвих ілюзій щодо себе, ілюзії шкідливі для морального здоров'я. Ми дружно, з творчим натхненням творили вірші, есе, романи, драми про будівництво атомної станції у верхів'ї Дніпровського басейну, вздовж якого живуть десятки мільйонів людей. Хіба ми вже у ті роки не відчували тривоги, хіба були такі недалекоглядні, і гіркі слова Бориса Олійника в «Літературній газеті» стали для нас відкриттям? Знали, відчували, мусили принаймні знати і тривожитись, і не один з нас, надивавши в статті Бориса Олійника слова про недоцільність будівництва атомної станції в Чорнобилі, подумки вигукнув: «Я давно це знав, я давно це думав!..». Знав, думав, але — мовчав. Утім, мовчав до сьогоднішніх подій і сам Борис Олійник. Знали ми, бо письменнику злочинно такого не знати. Єдиного не знали, не припускали: нашими захопленими словами торуємо дорогу великій біді, великому людському горю.

Молоді хлопці, які героїчно, справді-таки — героїчно і самозабутньо, але — голіруч ішли на атом, були вимушені закривати власними грудьми дзот, крізь амбразуру якого атом безжально строчив. Смерть цих героїв і на нашій з вами совісті, а не лише на совісті генерала з п'єси «Саркофаг» Губарева.

Чорнобиль сьогодні — своєрідний дозиметр нашої совісті.

Насамперед, звичайно, щодо проблем екологічних.

Шукаймо винних не десь. Спершу шукаймо винних у самих собі. Лише за цієї умови може відбутися духовний катарсис, до якого закликає нас сьогодні Чорнобиль (За В. Дроздом).

1. Бесіда за змістом статті.

- Яка тема статті? основна думка?
- Які проблему порушує автор?

- Чому з атомом треба бути на «ви»?
- Яке завдання письменників, художників слова, на думку автора?
- Яка авторська позиція?
- Що ви думаєте про уроки Чорнобиля?
- Чи є ще якісь уроки, крім відповідальності за слово?

2. Проаналізуйте статтю за планом.

3. Поясніть за словником іншомовних слів значення слів *девальвація, катарсис*.

Довідка. Девальвація — зниження вартості.

Катарсис — очищення духу за допомогою «страху і співпереживання».

4. Складіть технологічну картку переказу.

Зразок:

План (складний)	Опорні слова, словосполучення	Сформульовані думки, цитати
Вступ 1. ... Основна частина 1. 2. 3. Висновки 1.	Біблія; ціна слова; жонглювати словами; відповідальність за слово; учені попереджали; державна мудрість, чесність; безповідальні керівники; письменники помилялися; вірші, есе, романи; недалекоглядні; Борис Олійник, «Саркофаг»	Слово забезпечувалося золотим запасом життя. Письменнику злочинно не знати. Атом безжально строчив. Чорнобиль — дозиметр совісті. Шукаймо винних у собі

5. Усний переказ тексту за технологічною картою.

6. Обговорення творчого завдання: доповнити текст власними роздумами щодо уроків Чорнобиля для нашого народу.

7. Запис переказу на чернетках. Редагування. Переписування в зошит.

V. Підсумки уроку

- У чому відчували труднощі?
- Як їх подолали?

VI. Домашнє завдання

Повторити тему «Обставини».

УРОК № 35

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ ПРИЧИНИ, НАСЛІДКОВИМИ

Мета: навчити розпізнавати речення цих видів у тексті, відрізняти від інших складнопідрядних; сформувати навички визначення характерних особливостей цих речень, будувати схеми їх, конструювати за схемами і без них, добирати і складати синонімічні ряди речень; розвивати спостережливість; виховувати граматичну пильність.

Обладнання: схеми речень, таблиця.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Поясніть різницю в лексичному значенні слів *причина, наслідок*. Складіть речення з цими словами, уживши їх як терміни.

2. Скориставшись таблицею «Види підрядних обставинних речень», назвіть сполучники підрядності:

а) причини; б) наслідкові.

3. Дайте повну відповідь на поставлені запитання.

- Чому в коренях слів *село, весна* пишеться буква *е*?
- Чому ви запізналися на урок?
- Чому Біблія вважається Книгою Книг?

III. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці.

Складнопідрядні речення
з підрядними частинами причини і наслідку

Значення	Питання	Засоби зв'язку	Приклади
Підрядна частина причини вказує на причину або містить обґрунтування того, про що говориться в головній частині	Чому? через що? з якої причини	Бо, щоб, тому що, оскільки, позаяк, а що... то; завдяки тому що; у зв'язку з тим що; в силу того що; через те що; внаслідок того що; від того що; зважаючи на те що	1. Я вас люблю великою любов'ю, бо добре знаю вашу міць (Д. Павличко). 2. Видно, він чаклун, тому що бачить усі підземні ріки й озера (О. Гончар)

Значення	Питання	Засоби зв'язку	Приклади
Підрядні наслідкові частини вказують на наслідок того, про що говориться в головній частині. Вони пояснюють головну частину в цілому і не відповідають на питання	Не відповідають	Так що, отож, тим-то	З моря насувала темна хмара, так що скоро майже спочіло (О. Донченко)

2. Ділова гра «Зрозумів сам — поясни другові».

IV. Практикум

1. Прочитайте. Визначте вид підрядної частини і засоби її зв'язку з головною.

1. Ми щасливі люди, бо можемо не просто працювати, а й обирати труд до душі (З газети). 2. У зв'язку з тим що біосфера Землі перенасичена живими організмами, вона сама намагається повернути рівновагу (В. Дольник). 3. Іван Смола був не з лякливих. Усього набачився, отож і тут не губився. 4. Певне, недолі хильнув, тим-то й присмирнів (З тв. Є. Гуцало).

► Поясніть орфограми в префіксах і коренях.

2. Перетворіть складносурядні речення в складнопідрядні причини і наслідкові. Які відношення між частинами складносурядного речення повинні бути, щоб таке перетворення стало можливим?

1. Після обіду піднявся дужий вітер, і тонкі стовбури осик тривожно застогнали. 2. Трудівниця-бджілка сіла на квітку, і вона тихенько забриніла. 3. Проміння сонця пронизало увесь ліс, і кожний листочок наче вирізьбився. 4. Перші краплі дощу впали на тротуар, і ми поспішили сховатися у під'їзді будинку.

► Накресліть схеми утворених речень.

4. «Згоден? — Не згоден? — Обґрунтуй!»

Це складнопідрядне речення з різними підрядними частинами.

1. А Данило устроить у жар негнучку дротинку, розпече так, що вона аж біла зробиться, і клепає молотком до обуха. 2. Іскри летять на всі боки, як джмелики, так що Однокрил ледве встигав за ними очима (Гр. Тютюнник).

3. До поданих головних частин доберіть підрядні причини або наслідкові. Поясніть розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. Ті пісні вчили мене любити рідний край ... . 2. Український хліб тому такий смачний ... . 3. Тримаймося землі ... . 4. ... рано встають люди на селі. 5. Голос почувся несподівано ... . 6. Ози-мина зійшла густа ... . 7. Літо було гаряче ... .

5. Спишіть, розкриваючи дужки. Поставте потрібні букви і розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір кожного речення.

У сонному повітрі чулися які(сь) звуки ніби хто(сь) зітхав чи ш...птався. З..мля і небо потонули в гл...бокому мороці так що за кілька кроків (не)видно було (ні)чого. Ми спустилися в долину. Темно як у пеклі так що лобом у дер...во вткнувся. Злість мене бере тому що тупцюємось на міс...і. Бур...ян густішає та трава як очерет вище голови так що не прод...решся. Лазимо спот...каємось. Потім набр...ли на ковбаню. Вода плющ...ть-дзюркотить аж в горлі залоскотало... (*За І. Багряним*).

- Придумайте початок і кінець розповіді. Доберіть заголовок. Вживайте складнопідрядні причинові і наслідкові речення.

6. Працюйте в парах. Проведіть лінгвістичне дослідження: знайдіть у підручниках історії, біології, хімії, фізики тексти, у яких є складнопідрядні речення з підрядними частинами причини та наслідковими. З'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують? Для якого стилю вони найбільш характерні?

7. Наповніть схеми речень лексично. Визначте їх вид.

- 1) [   ], (бо).
- 2) [   ], (тому що).
- 3) [   ], (так що).
- 4) [Так], (що).
- 5) (Щоб), [   ].

8. Складіть діалог за поданою ситуацією. Вживайте вивчені типи складнопідрядних речень. У діалозі виразіть два різні, бажано протилежні, погляди на проблему.

Ситуація. Яких учителів хочуть мої ровесники? Справедливих, принципових, розумних? Нічого подібного!

По-справжньому не потрібні нам такі вчителі, тому що вони вимогливі, з ними важко і неспокійно. Справжні вчителі не мияються з лінню, підлістю, хамством. Не підкоряються вимогам учителів, а самим вимагати — ось наш девіз. І щоб нас не чіпали, дали жити весело і легко — ось що нам треба.

V. Підсумки уроку

- Чи сподобався вам урок? Чому?
- Чи напружено ви працювали?
- Які якості характеру вам заважають упевнено здобувати знання?
- Як ви працюєте над собою? Чи є успіхи?

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати із шкільних підручників п'ять-шість складнопідрядних речень причини і наслідкових.

УРОК № 36**СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МЕТИ,
УМОВНИМИ І ДОПУСТОВИМИ**

Мета: навчити визначати ці речення в тексті за характерними ознаками, правильно інтонувати їх; сформулювати навички розрізняти семантичні сполучники, якими приєднуються підрядні частини, правильно розставляти розділові знаки, конструювати СПР цих видів, будувати їх схеми; виконувати синтаксичний аналіз, доцільно вживати у власному мовленні; розвивати увагу, пам'ять.

Обладнання: таблиці, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ**I. Перевірка домашньої роботи**

1. Прочитайте на дошці речення. Розгляньте їх схеми. Поясніть, чим вони відрізняються? У якому реченні значення причини виражено більш чітко? Чи можна ці речення вважати синонімічними?

1. Я не здивувався його вчинку, тому що добре знав його характер. [ ], (тому що).
2. Добре знаючи його характер, я не здивувався його вчинку. [,].

2. Пояснювальний диктант «Повторимо орфографію». Підкресліть і поясніть усі орфограми.

Письменника Миколу Хвильового тривожили проблеми соціального і національного відродження України, виходу української

культури на європейський рівень. Він був за вільний розвиток української літератури, бо інакше вона не зможе вирватися з пут рабського повторення. Хвильовий ненавидів рабську психологію багатьох українців, тому він так безжально розвінчує свою рідну до болю в серці, вистраждану і виборену Україну, називаючи її «країною гаркун-задунайства, позадництва». Уже тоді він закликав «геть від Москви у психологічну Європу» (М. Жулинський).

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

1. Прочитайте речення (на дошці). Розгляньте їх схеми. Чи відрізняються вони за будовою? за значенням? У якому з них значення виражене більш виразно? Яке з речень має два значення (способу і мети)? А яке має одне значення (мети)?

- 1) Якщо не знаєш гіркого, не знатимеш і солодкого (Нар. творчість). (якщо), [ ].
- 2) Не знаючи гіркого, не знатимеш і солодкого. [,].
- 3) Я так розрахував час, щоб встигнути на урок. [так], (щоб).
- 4) Я точно розрахував час, щоб встигнути на урок. [ ], (щоб).

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналітичне читання таблиці.

2. Робота в парах. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

IV. Практикум

1. Прочитайте. Обґрунтовано визначте вид підрядної частини, поясніть розділові знаки.

1. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладаєш у неї душу (В. Сухомлинський). 2. Щоб перетравити знання, треба поглинати їх з апетитом (А. Франс). 3. Що багатша думка, то багатша мова (М. Рильський). 4. Полетіла б я до хмари, коли б крильця мала (Нар. творчість). 5. Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жить і я (М. Сингаївський). 6. Хоч нашу правду не здолають нікому, за неї стій грудьми, на повен зріст (П. Ребро).

2. Запишіть речення, вставляючи потрібні букви і розставляючи розділові знаки. Розкрийте дужки, поясніть орфограми.

1. (Не) лізь на дерево коли хоч..ш рибу піймати. 2. Як (не) має вовкові чого вкрасти то й пастухові (ні) чого кр..чати. 3. Коли (не) має пш..ничного хліба то й житній до смаку. 4. Хоч сорочка одна але біла (що) дня. 5. Хоч (ні) чого (не) виходить а ти Марку грай! 6. Щоб рибку з..істи треба в воду лізти. 7. Щоб робота йшла (на) лад треба вчасно її почати (Нар. творчість).

- Наведіть власні приклади правопису *не* і *ні* з дієсловами, прислівниками і займенниками.

3. З'ясуйте, які види підрядних частин приєднує до головних слово коли. Визначте, у яких реченнях воно є сполучником, а в яких — прислівником (сполучним словом). Сформулюйте висновок. Побудуйте схеми речень.

1. Коли ж Вітчизни щирий гнів тебе послав на ворогів, здолати їх зумій (*Л. Первомайський*). 2. Тепер, коли згадую матір, уявляю її здебільшого на городі (*Є. Гуцало*). 3. Коли нема свого коня, на чужому не поїдеш (*Нар. творчість*). 4. Тоді, коли небо грозиться грозою, Порох той треба розвести сльозою (*І. Драч*). 5. Гаманець не потрібен, коли грошей нема (*Нар. творчість*). 6. Я піднімаюсь і чекаю, коли підуть гості. 7. Ми з нетерпінням чекали хвилини, коли зійде сонце (*В. Тиха*).

4. Доповніть речення підрядною або головною частиною, визначте вид складнопідрядного речення, поясніть розділові знаки, накресліть схеми речень.

1. Треба добре працювати ... . 2. ... треба багато читати. 3. Для того щоб тебе поважали ... . 4. Більшість українців сповідують православ'я ... . 5. ... , Гоголь душею й натурою українець. 6. Вродить рясно ... . 7. Як доля когось карає ... .

5. Проведіть стилістичний експеримент: замініть у поданому реченні підрядну частину на запропоновані нижче варіанти. З'ясуйте, що змінюється в реченні через таку заміну. Сформулюйте висновки. Поясніть, як ви розумієте вислів.

Письменник може користуватися не кожним словом, хоч би воно й здавалося дуже вдалим (*О. Гончар*).

Варіанти заміни:

- 1) ... коли він працює над книгою.
  - 2) ... щоб точніше виразити думку.
  - 3) ... яке приходить в голову в процесі написання твору.
  - 4) ... тому що він повинен старанно добирати мовні засоби.
  - 5) ... якщо він прагне якомога точніше передати свої думки і почуття.
- Виконайте синтаксичний розбір поданого речення.

6. Творча робота. Розкрийте кулінарні секрети вашої мами (бабусі). Запишіть кілька складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною або мети.

Зразок. Якщо мама пече яблучний пиріг, то...

7. Складіть три речення за схемами, наповнивши їх лексично.

1. (Якби), [то].
2. [ ], (дарма що).
3. (Для того щоб), [ ].

8. Складіть діалог за темою «Моє улюблене заняття». Використовуйте складнопідрядні речення з різними видами підрядних.

V. Підсумки уроку

Складіть сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Дати письмову відповідь на питання «Чому треба багато й уважно читати?», використовуючи прямі докази і докази від супротивного. Доберіть для цього відповідні складнопідрядні речення.

Додаток

Складнопідрядні речення з підрядними мети, умовними, допустовими

Значення	Питання	Сполучники	Приклади
Підрядні частини мети вказують на мету того, про що говориться в головній частині. Вони залежать від усієї головної частини	Для чого? нащо? з якою метою?	Щоб, для того щоб, з тим щоб, аби, аби тільки	1. Щоб добре жити, треба гуртом робити (<i>Нар. творчість</i>). 2. Для того, щоб краще знати історію, треба багато читати
	Схема: [ ], (щоб, аби, для того щоб)		
Підрядні умовні частини вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися те, про що говориться в головній частині. Ці підрядні залежать від усієї головної частини	За якої умови?	Якби, якщо, коли, коли б, як же, як, раз	1. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила (<i>Нар. творчість</i>). 2. Коли весело живеться, до роботи серце рветься (<i>Нар. творчість</i>). 3. Як увечері співає півень, на другий день буде дощ (<i>Нар. творчість</i>)
	Схема: [ ], (якщо, якби, коли, як).		

Значення	Питання	Сполучники	Приклади
Підрядні допустові частини вказують на факти, що суперечать тому, чого слід очікувати зі змісту головної частини. Підрядні цього виду залежать від усієї головної частини	Незважаючи на що?	Хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що; хай, нехай, нащо, хоч... але	1. Хоч була рання весна, але надворі вже було гаряче (<i>Панас Мирний</i>). 2. Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене (<i>О. Гончар</i>)
	Схема: [ ], (хоч, хай, дарма що)		

УРОК № 37**КУЛЬТУРА МОВИ І СТИЛІСТИКА.****СИНОНІМІКА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ І ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ**

Мета: вчити розпізнавати складнопідрядні речення і прості з відокремленими членами, аналізувати й порівнювати виражальні можливості синонімічних конструкцій у текстах; формувати вміння виконувати синонімічну заміну, доцільно використовувати синоніми у власних текстах; виховувати свідоме ставлення до навчання.

Обладнання: тести, схеми речень.

ХІД УРОКУ**I. Перевірка домашнього завдання**

1. Лінгвістичне доведення. Доведіть, що подані речення мають різні підрядні частини. Розставте розділові знаки.

1. Дощі розмили дорогу так що далі довелося йти пішки.
2. Світло було таке яскраве що довелося надягти темні окуляри.
3. Стало так темно що ми увесь час збивалися з дороги.
4. Я дуже стомився так що не міг йти далі.

2. Коментоване письмо. Прокоментуйте всі орфограми і пунктограми.

СКІФСЬКІ ЗНАХІДКИ

У 1937 році українські археологи підняли з дна річки Буг стародавній човен, який виявився посланцем скіфської епохи. Ця знахідка поклала початок новій галузі української науки —

гідроархеології, засновником якої став професор Орбелі. Він вів дослідження на Дніпрі, морі поблизу Херсонеса, Керчі, Ольвії, Феодосії. Професор довів, що в Київській Русі були свої водолази. Цікаву знахідку виявили його учні на березі невідомої затоки, де було розкопано гробницю невідомої скіфської цариці. Вона тримала в руках янтарну вазу з барельєфом — шеренгою скіфських воїнів. Ця ваза збереглася до наших днів і зажила світової слави, бо засвідчила високу майстерність наших далеких предків (За А. Денисенко).

II. Оголошення теми та мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Поясніть, чим відрізняються речення?

1. Читаючи книгу, стався до неї бережливо. 2. Коли читаєш книгу, стався до неї бережливо.

- Чи можна їх назвати синонімічними? Чому?
- На вашу думку, чи завжди така взаємозаміна речень можлива?
- Які підрядні частини не можливо замінити зворотом?

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Проведіть лінгвістичне дослідження. Визначте тип речення за будовою. З'ясуйте відмінності між конструкціями. Чому в одних реченнях стоять коми, а в інших — ні? Обґрунтуйте свою думку.

1. Над зарослим травною озером літали табуни качок.
  - Над озером, зарослим травною, літали табуни качок.
  - Над озером, яке заросло травною, літали табуни качок.
2. Для успішного виконання атестаційних завдань потрібно систематично повторювати матеріал.

Систематично повторюючи матеріал, успішно виконаємо атестаційні завдання.

Щоб успішно виконати атестаційні завдання, потрібно систематично повторювати матеріал.

- Сформулюйте висновок: які конструкції будуть синонімічними?

2. Робота з підручником.

- Прочитайте матеріал у підручнику, порівняйте з власним висновком.
- Що нового ви дізналися з підручника?

- ▶ До яких складнопідрядних речень будуть синонімічними відокремлені означення? відокремлені обставини?
- ▶ До яких конструкцій будуть синонімічними складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними?
- ▶ Чи можна дібрати синонімічні конструкції до складнопідрядних речень з підрядними наслідковими?

V. Тренувальні вправи

1. Виділені поширені означення замініть підрядними означальними, запишіть, розставте і поясніть розділові знаки.

1. На пагорбах, оточених високою, міцною стіною від нападу ворогів, височів Львів. 2. Це столиця Червоної Русі, місто, збудоване Данилом Галицьким для сина Лева ще у XIII столітті. 3. Львів — велике і багате місто, славнозвісне своєю торгівлею з різними країнами, монастирями і церквами. У лютому 1574 року тут вийшла перша друкована книжка, художньо майстерно оформлена.

- ▶ Порівняйте тексти. Який з них емоційніший, експресивніший?

2. Прочитайте. З'ясуйте, чи правильно побудовані речення. Виправте стилістичні помилки, замінюючи одну з підрядних частин відокремленим означенням.

Тут справді було царство природи. Ясно сяяло молодесеньке листя, яке просвічувало проміння, яке лилося зверху крізь листя. Звідусюди линув пташиний щебет, який розтинав повітря, яке було насичене їх щасливими голосами. Над глинистим курвищем цвів абрикос, чорне безлисте гілля якого було обнизане білими пуп'янками цвіту, який уже розпускався. Підбадьорлива свіжість квітневого повітря, яка відкривалася перед юнаком, який ішов лісом, зовсім по-новому, не втрачала своєї споконвічної загадки.

- ▶ Чи скрізь можлива заміна? Чому?
- ▶ Який текст звучить краще? Чому? Свою думку обґрунтуйте.

3. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Перетворіть речення з прямою мовою у складнопідрядні з непрямою мовою (з підрядною з'ясувальною частиною). Запишіть, розставляючи розділові знаки. Прочитайте, правильно інтонуючи. Які речення більш виразні?

1. Скільки часу залишилось до відправлення поїзда? — запитав майор у чергового по вокзалу. 2. Він розповів (П, п)оїзд

відправляється через десять хвилин. 3. Майор наказав (П, п)ідготуватися до посадки.

4. Перебудуйте прості речення у складнопідрядні, замінюючи виділені другорядні члени речення підрядними частинами місця. Запишіть, поясніть доцільність такої заміни і розділові знаки.

1. Село Круглик заховалося в хащах збоку від головного шляху на Білу Церкву. 2. Ми просиджували під квітучими черешнями аж до синіх світанків. 3. Асканія-Нова розкинулась тут, у цілинному південноукраїнському степу, ще в першій половині XIX століття.

5. Перебудуйте речення, замінюючи виділені другорядні члени речення підрядними частинами часу з різними сполучниками. Запишіть речення, поясніть розділові знаки. У яких стилях мовлення доцільно використовувати подані речення, а в яких — новоутворені?

1. З приходом осені небо стає сірим і похмурим. 2. З настанням холоду й морозу людей на вулицях міста поменшало. 3. До повного з'ясування обставин дорожньо-транспортної пригоди вам краще залишатися на місці.

6. Перебудуйте речення, замінюючи виділені звороти підрядними допустовими частинами. Якому стилю властиві подані речення, а якому — новоутворені?

1. Незважаючи на ретельність проведення експеримент не дав точних результатів. 2. Не дивлячись на осінні затяжні дощі будівництво мосту продовжувалось згідно з графіком. 3. Ще не все устаткування було завезене, а робота розпочалась. 4. За всього бажання я нічим не можу вам допомогти. 5. Не дивлячись на оже-ледь усі автобуси вийшли на лінію.

7. Спишіть текст, замінюючи, де можливо, дієприслівникові звороти підрядними частинами. Порівняйте тексти, обґрунтуйте доцільність вживання тих чи інших речень.

НА КРУЧАХ ДНІПРА

Помітивши на рудо-жовтавих кручах шипшинові кущі, я зістрибнув з човна й подався по плюскотливій мережці прибережних хвилюк. Чайки тужливо кигикали, літаючи понад річкою чи сідаючи на її теплі, лагідні груди й безтурботно погойдуючись.

Обриваючи на колючому гіллі коралові блискучі ягоди шипшини, я сходив кручею все вище. Опинившись, врешті на верху кручі, я побачив річку в непередаваній величі. Я завмер у захопленні, милуючись нею (За Є. Гуцалом).

8. Розумова гімнастика. Поясніть фразеологізм і введіть у речення:

Передати куті меду.

VI. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Які завдання ставите перед собою?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Підготуватися до брейн-рингу з теми «Складнопідрядне речення».

УРОК № 38
СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ
З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Мета: повторити види складнопідрядних речень, засоби зв'язку їх частин; дати поняття про підрядність, сурядність і їх види; розвивати навички аналізу структурних схем складнопідрядних з кількома підрядними, уміння розрізняти підрядність і супідрядність, види супідрядності, правильно розставляти розділові знаки, обґрунтовано пояснювати їх; виховувати самостійність, активне ставлення до навчальної роботи.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти, картки.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань

1. Визначте види підрядних частин і мовні засоби їх поєднання з головними у складнопідрядних реченнях.

1. Пильнуйте єдності й любові,
Простягнем руки брат до брата,
Щоби окріпла наша хата.

2. Моя молитва лине у сині небеса,
Щоб рідну Україну
Матір Божа зберегла.

3. Молюсь за полонини,
За річки і поля,
Молюсь за Україну,
Бо це — моя земля.

(Т. Савчинська-Латик)

- Побудуйте схеми речень.
- Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Дайте відповідь на запитання складнопідрядним реченням, у якому кілька (два-три) підрядних.

Зразок. Для чого ми вчимося в школі? — Ми вчимося в школі, щоб стати інтелектуально розвиненими, щоб здобути знання, потрібні для оволодіння певною професією.

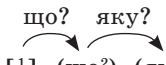
1. Навіщо ви вивчаєте рідну мову?
2. Що треба пам'ятати, пишучи твір?
3. Коли ставиться кома між однорідними членами речення?

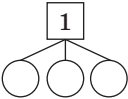

2. Слово вчителя.

Отже, у мовленні часто використовуються складнопідрядні речення, до складу яких входять дві й більше підрядних частин.

3. Аналіз таблиці.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

Види підрядності	Приклад речення	Схема
Складнопідрядні речення з последовною підрядністю : перша підрядна залежить від головної, друга підрядна — від першої і т. д. Відповідно їх називають підрядна I ступеня, II ступеня і т. д.	Пам'ятайте, що любов — це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє (В. Сухомлинський)	<div style="text-align: center;"> що? яку? [¹], (що²), (яку³) <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px 5px;">1</div> I ет. II ет. </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px 5px; margin: 5px auto; width: 20px; text-align: center;">2</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px 5px; margin: 5px auto; width: 20px; text-align: center;">3</div> </div>

Види підрядності	Приклад речення	Схема
<p>Складнопідрядні речення із супідрядністю.</p> <p>Супідрядність — такий вид підрядного зв'язку, коли всі підрядні частини залежать від головної.</p> <p>Однорідна супідрядність — підрядні частини одного виду відносяться до одного й того ж слова в головній або до всієї головної частини.</p> <p>Увага!!! Сурядні ці підрядні між собою частини, тобто рівноправні, незалежні, а по відношенню до головної — підрядні (залежні), отже супідрядні</p>	<p>Я сьогодні не знаю Хто там ходить в саду, Як я щастя впізнаю, Де кохання знайду (Є. Летюк)</p>	<p>що?</p> <p>[¹], (хто²), (як³), (де⁴)</p>
<p>Неоднорідна супідрядність:</p> <p>а) кілька однакового виду підрядних відносяться до різних членів головної частини</p>	<p>а) Над світом, що став загадковим, Я чую подихи, що Залишив співець (В. Швець)</p>	<p>яким? які?</p> <p>[¹, (що²), ... (що³)]</p>
<p>б) кілька підрядних різного виду пояснюють у головній різні слова або одна підрядна частина пояснює всю головну частину, а друга підрядна — один із її членів</p>	<p>б) Ті, хто займається наукою, повинні дивитися на знання, як на довірену скарбницю (К. Тімірязєв)</p>	<p>хто ті? як?</p> <p>[Ті¹ ..., (хто²), ..., (як³)]</p>

Види підрядності	Приклад речення	Схема
Складнопідрядні речення із <i>супідрядністю</i>	а) Коли Василь дивився на годинник, він був так схвилюваний, що бачив стрілки на циферблаті, але не міг зрозуміти, котра година	<p>коли? як? що?</p> <p>(Коли¹), [²], (що³), (котра⁴)</p>
	б) Я був певен, що моїх учителів турбувало одне питання, чи витримаю я іспит і чи добре я його витримаю (В. Тиха)	<p>у чому? яке?</p> <p>[¹], (що²), (чи³) і (чи⁴)</p>

4. «Перевір сам себе»: запишіть нові для вас терміни.

5. Прочитайте текст на картці. Працюючи в парах, проведіть взаємоперевірку правил.

Розділові знаки у складнопідрядному реченні з кількома підрядними

- Між однорідними підрядними частинами, не з'єднаними сполучниками, ставиться кома: *Чутно було, як з дерев падали на землю краплі, як тріщали в багатті дрова* (В. Тиха).
- Між однорідними підрядними, поєднаними єднальними чи розділовими сполучниками, що не повторюються, кома не ставиться: *Я не бачив, як сів літак і як з нього почали виходити люди.*
- Якщо єднальні чи розділові сполучники повторюються, між супідрядними частинами ставиться кома: *Пам'ятаю, як нестерпно пекло липнєве сонце, і як грало воно на дзеркалі ставка, і як билася під його берегом риба*

► Яку нову інформацію ви одержали з картки?

6. Спишіть речення. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. І скрізь де генія сіє слава де світ новий підвівся із руїн Франкові нашому — земний уклін! (М. Рильський). 2. І де в світі

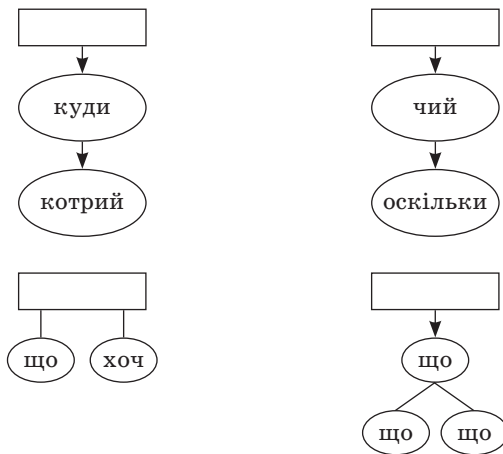
тая сила щоб в бігу її спинила. Щоб згасила мов огонь розвидняючийся день! (*І. Франко*). 3. О ціна що платить довелося щоб всміхалася нині дитина щоб на сонці іскрилося колосся не журилася в лузі калина (*Р. Братунь*). 4. Як тільки займався світанок і як тільки птаство здійсмає свій різноголосий концерт дідусі уже сиділи за столом і пили каву (*М. Гоголь*). 5. Було чутно і як не спокійно хлюпає поряд Десна і як десь під стріхами турботливо дзвенять ластівки (*В. Тиха*).

7. Визначте, який вид підрядного зв'язку в поданих реченнях, накресліть їх схеми.

1. Вічна слава братам, що упали в бою, щоб життя розцвітало й шуміло (*В. Сосюра*). 2. Якщо ти людина, не називай людиною того, хто не дбає про народ (*Нар. творчість*). 3. Як добре тій людині жити, яка в житті не знала суму, в якій серце не болить від сонця й весняного шуму (*М. Рильський*). 4. Хліб любіть, щоб його шанували, щоб не розкидались ним (*Г. Кривда*).

► Поясніть пунктограми.

8. Складіть і запишіть речення, які відповідали б поданим схемам. Визначте вид підрядності чи супідрядності.

9. Складіть складнопідрядні речення з однорідною підрядністю.

1. Сонце сховалося в червонясті хмари... 2. Місяць блідим серпиком виглянув із-за хмари... 3. Говорять про весну завжди радісно... 4. Зранку світило сонце так лагідно... 5. Усе прекрасне на землі створене працею... 6. Ми з цікавістю розглядали маленьку тварину.

► Побудуйте схеми речень, поясніть розділові знаки.

10. Спишіть речення, вставляючи між підрядними єднальні сполучники й опускаючи, де це потрібно, сполучники підрядності. Розставте і поясніть розділові знаки.

1. Коли ремонт трамвайної лінії було закінчено коли дорогу залили асфальтом рух транспорту відновився. 2. Я задумався так що не помітив як сіло сонце як стало смеркати. 3. Альпіністи підійшли до табору де було призначено збір усіх груп звідки повинні були почати сходження на Говерлу. 4. Буває така музика яка хвилює душу яка надихає її яка піднімає її над земним, буденним.

► Поясніть усі відомі вам орфограми.

11. Творча робота. За поданим початком напишіть твір, вживаючи складнопідрядні речення з кількома підрядними. Доберіть заголовок.

Початок. Рідна земля стає безкінечно дорогою, коли радість буття зливається з почуттям обов'язку перед людьми, які цю країну відстояли (*В. Сухомлинський*).

12. Розумова гімнастика. Поясніть значення фразеологізму: Спалити мости за собою.

V. Підсумки уроку

Скласти план вивченого на уроці.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила.
2. Виписати з підручників фізики, хімії шість речень з кількома підрядними, побудувати їх схеми.

УРОК № 39

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗНАТЬ З ТЕМИ «СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

Мета: узагальнити, систематизувати й закріпити вивчене з теми «Складнопідрядне речення»; сформувати навички правильного визначення підрядних частин усіх видів, уміння конструювати всі види складнопідрядних речень, правильно, обґрунтовано розставляти розділові знаки; розвивати пам'ять, увагу; виховувати самостійність, відповідальність.

Обладнання: таблиці, схеми речень, тексти, картки із завданнями, транспаранти.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети і завдання уроку**1. Прочитайте епіграф.**

*Над усі багатства й примхи мод
Шануймо мову серцем і вустами.
Народ без мови — це вже не народ,
Без мови всі ми сиротами стали.
Ідуть гріхи за нами і борги.
Від них зріктися — не шукаймо броду,
Шануймо мову над усі боги,
Якщо ми хочем зватися народом.*

II. Узагальнення і систематизація знань**1. Розминка команд. Дайте відповідь на запитання (на картках).**

Картка № 1	Картка № 2
1. Яка роль головної і підрядної частин у складнопідрядному реченні?	1. Якими засобами виражаються смислові відношення між частинами складнопідрядного речення?
2. Яку роль відіграє порядок частин у складнопідрядному реченні?	2. Яка роль сполучних слів у складнопідрядному реченні?
3. Коли у складнопідрядному реченні не ставиться кома?	3. Які розділові знаки можуть стояти у складнопідрядному реченні?

2. Конкурс «Аргумент». Навести переконливі докази на користь наведеної тези.

Теза. Для вираження думки сучасній молоді найбільш потрібні...

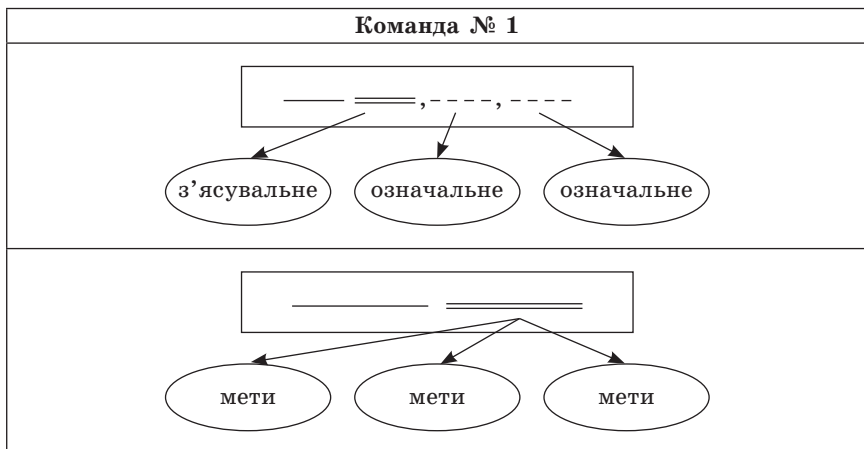
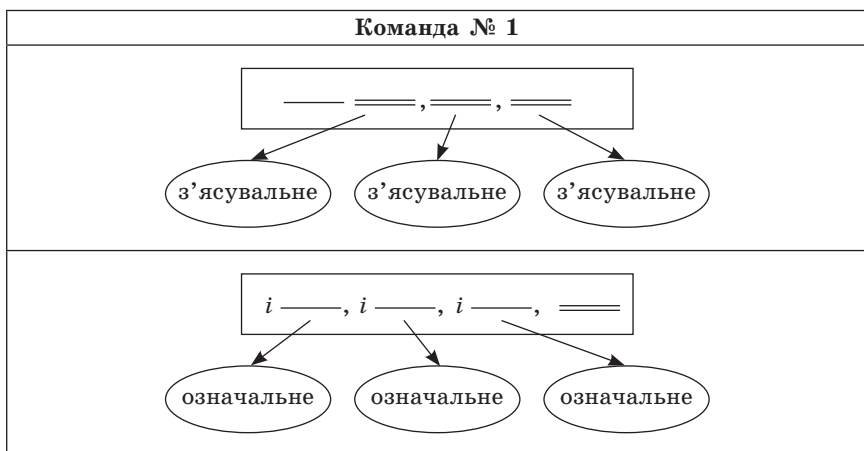
Команда № 1	Команда № 2
Складносурядні речення	Складнопідрядні речення

3. Бліцопитування. Яка команда дасть більше правильних відповідей, та одержує більше балів. Кожне питання-завдання оцінюється в один бал.

1. Синтаксис — розділ граматики?
2. Складносурядне речення без сполучників?
3. Складнопідрядне речення складається тільки зі сполучників?
4. Чи може в складному реченні стояти п'ять ком?
5. Чи може в складному реченні стояти тире?

6. Підрядна з'ясувальна частина відповідає на питання *чому*?
7. Чи бувають підрядні частини допустові?
8. Підрядна займенниково-співвідносна частина відповідає на питання *хто*?
9. Є підрядна частина, що не відповідає на питання?
10. Підрядна частина може бути односкладною?
11. Чи може засіб зв'язку підрядної частини з головною бути членом речення?
12. Ваша команда перемогла?

4. Конкурс «Ви нам схему — ми вам речення». Скласти речення за схемами (на картках)

5. Конкурс «Виправи помилку».

1. Опівдні на березі річки можна спостерігати цікаву картину, яка протікає вздовж луки. 2. Корови чекають своїх доярок, які пасуться на лузі. 3. Знявши шапку, гість протягнув хазяїнові руку, що була вже добряче зношена і брудна. 4. На зупинці, яка біля нашої школи, я зустрів знайомого, якого давно не бачив.

6. Конкурс «Творчий». Перетворіть дане вам речення на:

- 1) просте речення з додатком;
- 2) речення з прямою мовою;
- 3) речення зі вставною чи вставленою конструкцією;
- 4) безсполучникове речення.

Мишко переконував мене, що в Криму буває дві весни.
Коля подумав, що це слід лисиці.

7. Конкурс. «Слухаєш вас — не наслухаєшся». Скласти й різно прочитати текст, вживаючи складнопідрядні речення за однією з тем.

1. Я люблю тебе, рідне місто (село)». 2. «Якби я був модельєром». 3. «Національні традиції й символи в українському одязі».

8. «Цікава перерва».

1. Доберіть антонім до фразеологізму *кров з молоком*.
2. Чи взаємозамінні слова *освітлений* і *освічений*?

III. Підсумки конкурсу

1. Підрахунок балів.
2. Оцінювання учнів.

IV. Домашнє завдання

Підготуватися до тестування з теми «Складнопідрядне речення».

УРОК № 40**КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ТЕМИ****«СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»**

Мета: перевірити рівень засвоєння знань з теми і вироблених умінь і навичок; розвивати логічне мислення, пам'ять; виховувати акуратність, правописну пильність.

Обладнання: текст диктанту, тести.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення мети і завдань уроку

II. Ознайомлення з текстом диктанта

БЕРЕЖІМО ПРИРОДУ!

Внесення рослин до Червоної книги природної флори — це своєрідний діагноз «хворому» виду, після чого необхідно братися за його «лікування».

Найкраще зберігається природна рослинність у заповідниках, де не порушується біоценоз — історично складена сукупність рослин і тварин.

Проте не скрізь є можливість створити заповідники. Буває, що окремі види надто розсіяні, деякі з них займають незначні площі або ростуть у зручних для створення заповідників районах. Охорона таких видів має провадитись у державних заказниках, заповідних урочищах, парках.

А що робити, коли місце проживання виду різко погіршується і це може призвести до його зникнення? У таких випадках слід посилити перенесення окремих видів у місцевості, де вони раніше не жили, але можуть жити. Як правило, такими місцями стають ботанічні сади.

Великі справи може творити людина. Людство може і повинно зробити все, щоб зберегти природу.

Боротьба за чисте повітря, за рослинний світ, без якого не існувало б життя на планеті, така ж актуальна, як піклування людей про збереження миру, відвернення руйнівних воєн.

Згадаймо слова письменника Джеральда Даррелла: «Пам'ятайте, що у рослин і тварин немає депутатів, за них нікому заступитись, крім нас, людей, які разом з ними заселяють цю планету». Хіба не так? (За А. Давидовим).

III. Запис диктанта учнями в зошити

IV. Робота з тестами

1. Сполучники підрядності — у рядку:

А коли, як, й, чи, через те що;

Б якби, якщо, а, або, бо;

В так що, тому що, щоб, хоч, що;

Г дарма що, але, з тих пір як, то... то, де.

2. Складнопідрядне речення з підрядною частиною часу — в рядку:

- А Полетіла б я до хмари, коли б крильця мала (*Нар. творчість*).
- Б Коли зіткнулись два світи, судилось нам перемогти (*М. Подолян*).
- В Людина може стати тобі другом, коли твоє горе стане її особистим горем (*Нар. творчість*).
- Г Гаманець не потрібен, коли грошей нема (*Нар. творчість*).

3. Слово *що* виступає сполучником у реченні:

- А Що за розкіш цей гай, що синіє далеко-далеко (*І. Кочерга*).
- Б Здавна знаємо, що село думає про хліб (*М. Подолян*).
- В Що минуло, то вже не повернеться (*Леся Українка*).
- Г Мамі Ігор не сказав, що веде Василя на завод (*Д. Бедзик*).

4. Укажіть речення, в якому *як* приєднує підрядну порівняльну частину до головної:

- А Будь ласка, скажіть, як потрапити на майдан Незалежності (*Розмовне*).
- Б Ніколи не забуду, як тихого ранку ми спостерігали схід сонця (*В. Сухомлинський*).
- В Як минав село, зайшов Марко до крайньої хати (*Д. Ткач*).
- Г Як до раннього світання день не піде по полях, так без шкільного навчання до наук закритий шлях (*П. Воронько*).

5. Визначте, яке з речень відповідає поданій схемі:

за якої умови?

(як¹) , [²]

- А По тому, як ми будемо оберігати свої кращі традиції минулого, наступні покоління оцінять нас (*В. Скуратівський*).
  - Б Вертаємося до свого дитинства, як до райської пристані (*Я. Гоян*).
  - В Як парость виноградної лози, плекайте мову (*М. Рильський*).
  - Г Як хочеш світити, потрібно згорять (*І. Жиленко*).
6. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку:
- А Ми ті, що в вічність ідемо (*П. Усенко*).
  - Б Сосни, немов розпустилися і обгорнули галявину, свіжу, похмуру (*М. Коцюбинський*).
  - В Білі яблуні брели в цвіту рядами, наче лебеді на голубих вітрах (*К. Герасименко*).
  - Г Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги (*М. Коцюбинський*).

V. Підсумки уроку

- Як справилися з роботою?
- Що викликало труднощі? Чому?
- Визначте для себе, що необхідно повторити.

VI. Домашнє завдання

Дібрати науково-пізнавальну чи публіцистичну статтю для конспектування.

УРОКИ № 41–42

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ТЕЗИ ПРОЧИТАНОГО (ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ЧИ НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ СТАТЕЙ). КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПОЧУТОГО

Мета: вчити складати тези і конспект прочитаного чи почутого, враховуючи смислові особливості текстів; формувати вміння і навички правильно складати план, тези, конспект, дотримуючись теми, головної думки, абзаців тексту; розвивати увагу, аудіативні навички; виховувати критичне ставлення до своєї роботи.

Обладнання: тексти публіцистичних і науково-пізнавальних статей.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- Що лежить в основі поділу мовлення на стилі?
- За якими ознаками виділяється розмовне і книжне мовлення?
- Що лежить в основі поділу книжного мовлення на чотири стилі?
- Які риси властиві публіцистичному стилю?
- Які ознаки наукового стилю?

2. Заповніть таблицю.

Стилi мовлення	Мовлена ситуація			Риси стилю
	де?	з ким?	навіщо?	
Науковий				
Публіцистичний				

3. Визначте стиль кожного тексту, обґрунтовано доведіть.

КОНВАЛІЯ

Ця квітка має цілющі речовини, які знімають неврози, регулюють діяльність серця. Насамперед це два ціпні глюкозиди: конвалотоксин і конваломарин. Крім них конвалія містить також алкалоїди, крохмальні олії, ефір, яблучну та лимонну кислоти. Живі квіти конвалії виділяють леткі речовини — фітонциди, які тонізують увесь організм. Збирати конвалію слід на початку цвітіння, коли квітки тільки розпустилися, стали білі й ще не пожовкли (*М. Приходько*)

КОНВАЛІЯ

У народі ці чудові квіти ще називають маївка. Зацвітає конвалія на початку травня, коли зелений розмай впевнено продовжує свій триумфальний наступ. Чудові лісові рослини не можуть не зачаровувати. Угору стримлять стрункі витончені стрілки, а на них серед зеленого листа звисають сріблясті дзвіночки, випромінюючи неповторні пахощі. Конвалії і дзвонять, як помітили поети. Милуючись розкішним раннім цвітом, вкорочуючи їй і без того коротку пору цвітіння, ми рідко задумуємося про всесильний час, що не щадить і нас, про скороминущість молодості і самого людського життя (*А. Кондратюк*)

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналітичне читання статті підручника.

2. Опрацювання ключових слів.

Тези — це стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту, які передають його суть.

Види тезування:

- 1) відбір авторських думок з тексту;
- 2) самостійне формулювання основних положень статті.

Конспект — це стислий, зв'язний і послідовний переказ змісту статті чи розділу книги, лекції тощо.

Види конспектів:

- 1) текстуальний — послідовний виклад основних думок статті словами автора;
- 2) вільний — виклад своїми словами;
- 3) змішаний — цитування поєднується з вільним викладом.

Вибір виду конспекту залежить від поставленої мети.

3. Коментоване читання карток-інструкцій.

Картка № 1. Як складати тези статті

1. Уважно прочитайте статтю. Подумайте, чи відповідає її зміст меті, завданню, яке стоїть перед вами.
2. Поділіть статтю на смислові частини, складіть план.
3. Прочитайте статтю вдруге, визначаючи важливі для вас думки.
4. Запишіть проти кожного пункту плану відповідні їм думки цитатами або своїми словами.
5. Звірте написане з авторським варіантом

Картка № 2. Як складати конспект

1. Прочитайте статтю. Визначте тему та основну думку.
2. Поділіть текст на завершені смислові частини, виділіть ключові слова.
3. Озаглавьте частини і запишіть у вигляді цитат.
4. Кожен пункт конспекту відділяйте інтервалом.
5. Ключові слова в конспекті підкресліть різними кольорами або зробіть такі позначки:
  - важлива думка — підкресліть прямою лінією;
  - додаткова інформація — хвилястою;
  - «не забути» — вертикальною;
  - «?» — сумнівно;
  - «!!» — цікаво;
  - «>» — більше;
  - «<» — менше;
  - «=» — рівнозначно;
  - «V» — вставка;
  - «+» — доповнення.
6. Прочитайте ще раз статтю, зіставте з конспектом, внесіть доповнення

IV. Практикум

1. Ознайомлення зі зразками тез та конспекту в підручнику.
2. Складання тез і конспектування статей, дібраних учнями з підручників історії, літератури, фізики, хімії тощо.

V. Підсумки уроку

Що нового ви дізналися на уроці? Для чого це вам потрібно?

VI. Домашнє завдання

Вивчити (повторити) таблицю «Складне речення».

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Безсполучникові складні речення характеризуються тим, що частини їх поєднуються між собою без сполучників і сполучних слів, лише за допомогою інтонації. З цим видом речень учні познайомилися на першому уроці, коли мова йшла про поділ речень на типи за структурно-семантичними ознаками. Але про різноманітні смислові відношення між їх частинами, співвідносність їх із складносурядними та складнопідрядними реченнями школярі здебільшого не мають уявлення.

Тому вчителеві й треба під час вивчення теми зосередити увагу саме на цьому.

Теоретичні відомості про безсполучникові речення можна подати шляхом **спостереження** над складним реченням у тексті-описі. Провівши (усний) експеримент (поділити складні речення на прості), учні переконуються в тому, що безсполучникові складні речення в тексті створюють цілісну картину, дають можливість уявити інтер'єр чи пейзаж у цілому. Отже, ці речення багатші за змістом, дозволяють передати досить складну семантику меншою кількістю мовних засобів. Наприклад: *Минають літа. Влітку тридцять сьомого ми з Савою Божком їдемо з Херсона в славетні Олешки — на батьківщину драматурга Миколи Куліша. Чудова річка Конка з обох боків заросла височенним комишем, біленький катер насилу протискується між двома зеленими стінами... На пристані ціла гора велетенських, породистих херсонських кавунів: їх мають перевезти на баржах у великі міста. Начальник пристані, молодий і дотепний чоловік, вибирає найбільший: переконайтеся, мовляв, усі спілі і смачні (Т. Масенко).*

Важливе значення має тут і слово вчителя, тобто пояснення. Треба звернути увагу дев'ятикласників на смислові зв'язки між частинами безсполучникового речення уже на першому уроці. У першому безсполучниковому — зв'язок одночасності дій, у другому — пояснення, у третьому — мети.

На цьому ж уроці даємо загальне поняття про значення безсполучникового складного речення та інтонацію, з якою слід читати речення з різним значенням частин. Даємо завдання учням

скласти схеми речень, що подані в таблиці, зіставити інтонацію й розділові знаки в реченнях, сформулювати висновки.

На наступних уроках ці знання поглиблюємо та закріплюємо, оскільки в багатьох безсполучникових реченнях ці відношення між частинами дітям зрозуміти важко: немає сполучників, які указували б на певний вид смислових зв'язків. Якщо в реченні *Світило сонце, парувала земля (П. Панч)* легко встановити, що між частинами однорідний зв'язок, то в реченні *Прийде весна, обмете Катря півники та барвінок навколо хати — суму того як і не було (С. Васильченко)* можливі кілька варіантів відношень: між першою і другою частинами як сурядні (і), так і підрядні (коли...); між другою і третьою частинами — наслідкові (так що...) і пояснювальні або приєднувальні.

Труднощі в учнів викликає і розстановка розділових знаків у безсполучниковому реченні. Одної інтонації тут недостатньо, обов'язково треба визначити й смислові відношення між частинами, бо одна й та сама інтонація може виражати відношення умовні, допустові, наслідкові, протиставно-зіставні.

К. Ф. Шульжук рекомендує співвідносити безсполучникові складні речення зі сполучниковими, щоб легше було визначити смислові зв'язки. Але не в усіх реченнях цей прийом можна застосовувати. Наприклад: 1. *Біля греблі почулися голоси — то йшли робітники — вантажники (Ю. Збанацький)* 2. *І мало не всюди сходило на одне: надії відцвітали, мов сади (М. Стельмах)*. Ці речення неможливо перетворити на сполучникові, інтонація в них однакова — пояснювальна, а розділові знаки різні.

Аналіз цих прикладів на дошці дасть можливість учням переконатися в тому, що покладатися тільки на інтонацію під час розстановки розділових знаків не доцільно, треба з'ясовувати зв'язки, керуватися правилами.

Вивчаючи безсполучникові речення зі значенням перелічення, треба рекомендувати школярам користуватися прийомом підстановки сполучників сурядності. Наприклад: 1. *Гримлять бубни, виспівують сопілки. — Гримлять бубни, і виспівують сопілки.* 2. *Вітер затих, небо прояснилося. — Вітер затих, і небо прояснилося.* Пояснити, у якому з речень смислові зв'язки виражені чіткіше, конкретніше. Сформулювати власні висновки.

Рекомендуємо смислові відношення, інтонацію й розділові знаки вивчати одночасно, щоб учні краще засвоїли необхідність поєднувати в одне ціле.

Тренувальні вправи типу: перебудувати синтаксичну конструкцію, сконструювати речення, скласти схему, виконати

синтаксичний аналіз, доповнити речення тощо — дозволять сформувати вміння конструювати безсполучникові складні речення зі значенням перелічення, завершувати думку за певною структурою, використовувати безсполучникові складні речення у власних висловлюваннях, сприятимуть підвищенню культури мовлення.

На наступних уроках опрацьовуємо безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами. Ці конструкції значною мірою співвідносні зі складнопідрядними реченнями, хоч і не завжди їх можна перетворити на складнопідрядні. Найпоширенішими між частинами цих структур є змістовні відношення причиново-наслідкового, умовного, допустового, умовно-часового і пояснювального характерів. Речення, у яких друга частина пояснює першу, різноманітні, оскільки друга частина може пояснювати як усю першу частину, так і певний член речення: підмет, додаток, обставину, присудок. Наприклад: 1. *Мені снилося: червоні ружі пломеніли в промені золотистім (Леся Українка).* 2. *Жителів Прикарпаття знову спіткало лихо: повінь затопила села (З газ.).*

Аналітичне читання поданої в уроках таблиці дозволить дев'ятикласникам засвоїти знання про інтонацію, смислові відношення і розділовий знак — двокрапку — у безсполучникових реченнях зі значеннями причини, пояснення, доповнення. Словничок ключових слів дасть можливість запам'ятати, які смислові відношення поєднуються з розділовим знаком «двокрапка». У таблиці наведено приклади співвідносних складнопідрядних речень, треба нагадати школярам, що ці зв'язки вже аналізувалися під час вивчення складнопідрядних речень.

У ході виконання тренувальних вправ учні повинні зіставляти, порівнювати безсполучникові речення із синонімічними складнопідрядними, визначати доцільність їх у тексті, переваги тих чи інших у текстах певного стилю.

Складні безсполучникові речення зі смисловими відношеннями протиставлення, часу, умови, наслідку, у яких на письмі ставиться тире, рекомендуємо вивчати шляхом спостереження й структурно-семантичного аналізу речень у таблиці, де пропонуються схеми інтонації і сполучники, які можна підставити, перебудовуючи речення. Таблиця дає можливість узагальнити відоме учням, доповнити їх теоретичні знання. Пропоноване під таблицею завдання «Доповніть схему...» вимагає напружити пам'ять, відновити знання, а значить, — краще запам'ятати правила постановки тире.

Виконання практичних вправ з побудови схем, розстановки розділових знаків у реченнях, написання творів-мініатюр, аналізу

картин-описів у художніх творах, складання синонімічних складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових речень, синтаксичного аналізу безсполучникових речень, написання пояснювальних диктантів — буде сприяти свідомому засвоєнню теоретичного матеріалу, виробленню практичних умінь і навичок з'ясовувати основні ознаки вивчених складних речень, розмежовувати їх типи, виокремлювати певні компоненти речення, будувати логічно завершені висловлювання, з'ясовувати роль безсполучникових складних речень у тексті.

Разом з тим учитель не повинен забувати про орфографічний аналіз речень, зв'язок із лексикологією, морфологією. Адже уроки синтаксису розкривають мову як систему систем. Більшість мовних понять і явищ можна зрозуміти тільки на синтаксичному рівні. Окрім того, знання синтаксичної теорії відбивається на якості комунікативних умінь і навичок.

УРОК № 43

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПОНЯТТЯ ПРО БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ІНТОНАЦІЇ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Мета: дати поняття про безсполучникове складне речення, вчити знаходити безсполучникові складні речення в тексті, визначати їх основні ознаки; формувати вміння і навички правильного інтонування цих речень, розстановки розділових знаків у них, їх побудови, використання безсполучникових складних речень у власному мовленні; виховувати любов до рідної природи.

Обладнання: таблиця, схеми, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

1. Прочитайте. Визначте стиль і тип мовлення. Назвіть, які складні речення є в тексті. Як пов'язані їх частини? Яка роль складних безсполучникових речень у цьому описі? Як ви уявляєте собі кімнату — цілісно чи кожную річ окремо?

У кімнаті було тихо, кожна річ жила своїм життям, сміялася до вікон, купалася в сонячних променях. І картини та фото

на стінах золотились, ніби живі, стіл сліпучо виблискував поліровкою, стільці, збившись до столу, радились про щось. Виблискував посуд у шафі — і тарілки, і келихи, і графини, чашки й чайники — все жило своїм життям, усе разом і кожне зокрема віталось до Лани і раділо її появі (Ю. Збанацький).

- Поділіть текст на прості речення і прочитайте. Як ви тепер уявляєте ту ж саму кімнату? Що насамперед бачите — окремий предмет чи кімнату в цілому?
- Сформулюйте висновок: яка роль безсполучникових складних речень у тексті.

III. Засвоєння нових знань

Аналітичне читання таблиці.

Безсполучникове складне речення

Значення	Кількість частин	Інтонація	Приклади
Безсполучникові речення різноманітні за значенням:			
а) перелічення	не обмежена	переліку	В печі палає полум'я, кипить вечеря (І. Н. Левицький).
б) причини	дві	пояснення	Вітер війнув — листя полетіло (П. Тичина).
в) пояснення	дві	доповнення	Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі (Леся Українка).
г) доповнення	дві	пояснення	Я прислухався: буря не втихала (В. Тиха).
д) протиставлення	дві	зіставлення	Не русалонька блукає — то дівчина ходить. (Т. Шевченко)
е) часу	дві	зіставлення	Вернувся він — уже смеркало (Панас Мирний).
є) умови	дві	зіставлення	Куц зачешиш плечем — на обличчя сипне роса (І. Нікітченко).

Значення	Кількість частин	Інтонація	Приклади
ж) наслідку		висновку	Річка жовте листя принесла — значить, в горах уже осінь (<i>В. Тиха</i>).
В одному реченні можуть суміщатися різні значення	три	переліку і причини; зіставлення і доповнення тощо	Ворона каркнула: сир випав — з ним лисичка й утекла (<i>Л. Глібов</i>).

- Складіть схеми речень, поданих у стовпчику «Приклади».
- Які розділові знаки ставляться в безсполучниковому складному реченні?
- З якою інтонацією в усному мовленні вони пов'язуються?
- Сформулюйте визначення безсполучникового складного речення.

IV. Практикум

1. Прочитайте. Випишіть безсполучникові речення. Поясніть, за якими ознаками ви відрізнали їх від складносурядних та складнопідрядних речень.

РОСЬ

Іноді тихо, а іноді стрімко несе Рось по своєму кам'янистому руслу чисті ясні води. То тут, то там над нею здіймаються високі кручі, темніють густі діброви, шумлять бори. У дібровах та борах бродять ведри, тури, олені, козулі, вовки, гніздяться птахи, у дуплах старезних дерев мирно гудуть бджолині рої. У водах річки аж кипить риба: плітка, щука, лящ, сазан, окунь, судак... А в тихих заводях, у глибині темних, аж синіх, ям, хлюпочуться русалки, що в місячні ночі виходять на зелені берегові галявини водити свої ігрища. Далі Рось проривається між скелями і мчить у темні вири.

Тут завжди стоїть безугавний шум, а в сонячні години у дрібних водяних бризках грає барвіста веселка (*В. Малик*).

- Поясніть усі пунктограми й орфограми.

2. З простих речень утворіть усі можливі типи складних речень. Складіть з утворених речень текст, доберіть заголовок. Визначте тип мовлення.

Весна дихала могуттю своїх грудей. Швидко пробуджувалися до життя ліси й річки, поля й озера. Буйно пішли в ріст трави і листя. Лосиха йшла, шукаючи собі притулку й затишку. Поряд

брело дуже виснажене лосенятко. Для лосихи тепер їжі вистачало вдосталь. Виповнилися у неї запалі боки. Лосенятко почало наливатися силою і здоров'ям. Воно стало таке гарненьке та грайливе. Стільки щастя принесло молодій матері. Вона забула про важкі мандри. Весна пролетіла, мов чудовий сон. Минуло гаряче літо (Ю. Заболоцький).

- ▶ Дайте оцінку обом текстам. Який з них більше відповідає типу мовлення?

3. Прочитайте безсполучникові складні речення, правильно інтонуючи. Які смислові зв'язки між частинами, як вони пов'язані з інтонацією, розділовими знаками? Побудуйте схеми речень.

Лосиха жила зі своїм лосеням, не знаючи горя: це були чудові, багаті на пашу ліси і галявини, тихі, безлюдні. Минула дощова осінь, настала сніжна зима. Біда з'явилася негадано: нагло прив'язалася стара вовчиця з незграбним волохатим вовчуком. З того дня лосиха втратила спокій, вона не могла спокійно спати, спокійно жити. Непокоїла її доля доньки, малої лосички. Вона на весну помітно охляла, закошлатіла, дивилася сумними очима. Саме на неї чекали вовчі зуби, саме на неї дивилися вовки хижо і ласо. Час від часу лосиха наближалася до лісничкової сторожки — її відлякували пси. Лосиха була змушена вести своє знесилене лосеня все далі і далі в хащі (Ю. Збанацький).

4. Творча робота. Напишіть міні-твір-опис або розповідь про життя тварин чи птахів на основі власних спостережень, використовуючи безсполучникові складні речення.

5. Розумова гімнастика.

1. У різних мовах — різна кількість звуків. Наприклад, в абхазькій мові 70 приголосних, у гавайців усього 7 приголосних, а в адигейців аж 66 приголосних. Чим пояснюється мелодійність української мови?
2. Прочитайте. Пригадайте, з якого твору цей уривок. Поміркуйте: які речення в нашій мові з'явилися раніше — сполучникові чи безсполучникові?

Другого дня вельми рано кривавії зорі
світ провіщають: чорнії тучі з моря
ідуть, хочуть прикрити чотири сонця...
Отут списам поломитись, отут шаблям
Пощербитись об шоломи половецькії,
На ріці Каялі, біля Дону великого!

(«Слово о полку Ігоревім»)

V. Підсумки уроку

Складіть сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з художньої літератури текст із безсполучниковими складними реченнями.

УРОК № 44**СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ
БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ.
БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЕЛІЧЕННЯ. КОМА І КРАПКА
З КОМОЮ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ**

Мета: вчити визначати безсполучникові складні речення за основними ознаками, смислові відношення між його частинами; формувати вміння і навички правильно інтонувати безсполучникові складні речення, розставляти розділові знаки, конструювати й аналізувати такі речення, оцінювати їх виражальні можливості; виховувати естетичні смаки.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ**I. Актуалізація опорних знань****1. Бесіда.**

- Які речення називаються складними безсполучниковими?
- Як поєднуються їх частини?
- Які розділові знаки можуть стояти між частинами складного безсполучникового речення?
- Від чого це залежить?

2. Покажіть на схемах, чим відрізняються складні речення різних типів.

3. Проаналізуйте речення, виявіть і назвіть основні ознаки безсполучникового складного речення.

1. Були віки Трояна, минули літа Ярослава; були походи Олегові, Олега Святославича. 2. Горе розмилось по Руській землі, печаль буйна пішла серед землі Руської («Слово о полку Ігоревім»).

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Прочитайте текст. Поміркуйте: у яких смислових відношеннях знаходяться частини безсполучникових складних речень. Які розділові знаки ви поставили б між ними? Чому? Підставте в речення сполучники сурядності. У яких реченнях смислові зв'язки виражені чіткіше? Спишіть, розставляючи розділові знаки.

Вітер затих небо прояснилося заспівали пташки. Над річкою ще висів туман повітря було вологе і свіже. Дорога промочка, на ній блищали калюжі.

Загавкали собаки замукали корови вибігла на вулицю дітвора. Ніжно запахли квіти в садках яскраво зазеленіло листя дерев і кущів (*В. Тиха*).

2. Аналітичне читання таблиці.

Безсполучникові складні речення

Смислові відношення	Розділові знаки	Приклади
Одночасність дій, явищ. Часова послідовність дій, явищ	Кома, крапка з комою; кома, крапка з комою	Гримлять бубни, виспівують сопілки (<i>В. Тиха</i>). Лягло сонце за горою, зірки засіяли (<i>Т. Шевченко</i>).
Зіставлення або протиставлення дій, явищ	Тире	Поети йдуть за горизонт — поезія залишається віч-на-віч з вічністю (<i>Ю. Збанацький</i>).
Причини, пояснення, доповнення	Двокрапка	Я подумав: усі ми одягнені в книжкову мудрість (<i>В. Шевчук</i>).
Умовні, порівняльні, часові	Тире	Повна хата людей — світла радість для мами (<i>Г. Чубач</i>).

Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні залежать від смислових відношень між частинами.

3. Робота з матеріалом підручника.

4. Дайте відповідь.

- За яких умов у безсполучниковому складному реченні ставиться кома?
- Які відношення повинні бути між частинами, щоб у безсполучниковому реченні ставилася крапка з комою?
- Які додаткові умови сприяють цьому?

IV. Практикум

1. Прочитайте, правильно інтонуючи. Поясніть розділові знаки, аргументуючи правилом. Замініть (усно) перше речення на складносурядне. Яке речення більш доцільне в тексті «Слова...»?

1. З рання до вечора, з вечора до світа летять стріли гартовані, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи харалужнії у полі незнаємім, серед землі Половецької. 2. І половці небитими дорогами побігли до Дону великого; кричать вози їх опівночі, мов лебеді сполохані. 3. Тут два брати розлучилися на березі бистрої Каяли; тут кривавого вина не достало; тут пир закінчили хоробрі русичі: сватів напоїли і самі полягли за землю Руськую («Слово о полку Ігоревім»).

2. Прочитайте, правильно інтонуючи. Що описується в тексті? Які речення використовує письменник? Якими засобами досягається образність опису? Замініть (усно) безсполучникові речення на складносурядні. Які відношення між частинами обох типів речень? У яких реченнях смислові зв'язки чіткіші, конкретніші?

САД

Дрімав у передсвітанковій тиші молодий сад. Розлогі гілки яблунь важко висіли аж до самої трави, сріблястої від густих рос. Їхні плоди, тугі й зелені, завбільшки з куряче яйце, притягували віти донизу; сизолисті груші, вилаштовані рівенькими пірамідами, цнотливо ховали округлі грушки в густому листі; дрібненькі сливи, невисокі, кругленькі, теж уміло маскували зелені кульки серед гілля. Ще не наступив час садові відверто й зухвало хизуватися своїми щирими дарами (Ю. Збанацький).

- ▶ Поясніть розділові знаки.
- ▶ Побудуйте схеми речень.
- ▶ Поясніть орфограми в суфіксах.

3. Спишіть, вставляючи пропущені букви, розставляючи розділові знаки. Яку функцію виконує в цих реченнях інтонація переліку? Підкресліть граматичні основи. Схарактеризуйте безсполучникові складні речення за схемою синтаксичного розбору в підручнику.

Думає сонце житом-пш..ницею
 Думає туча рясними дощ..ми
 Думає скеля ж..вою кр..ницею,
 Що ж..бонить ручаєм між кущ..ми

Думає осінь кл..новим золотом
Думають в..рби в..рбовим пухом
Думає кузня к..вадлом і молотом
Думає кол..со вічним рухом...

(М. Руденко)

4. Прочитайте виразно фрагмент із поеми Т. Шевченка «Сон». Якому типу речень поет надає перевагу? Чим, на вашу думку, можна пояснити такий вибір?

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає.
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем...

5. Доповніть речення кількома частинами, утворивши безполучникове складне речення з перелічувальними відношеннями. Розділові знаки й орфограми обґрунтуйте.

1. Шуміло і хлюпало море... 2. Було жарко... 3. Набігла темна хмара... 4. Вітер подужчав... 5. Море заклекотіло глухо і сердито... 6. Тривожно зашелестіли дерева...

6. Творча робота. Складіть міні-твір з описом людини чи тварини, використовуючи безполучникові складні речення.

7. Розумова гімнастика. Поясніть значення фразеологізмів:
Хліб насущний, тридцять срібляків, сіль землі.

V. Підсумки уроку

Складіть сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з творів Т. Шевченка шість безполучникових складних речень з перелічувальними відношеннями.

УРОК № 45
БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРИЧИНИ, ПОЯСНЕННЯ,
ДОПОВНЕННЯ. ДВОКРАПКА У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ
СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Мета: навчити правильно визначати відношення між частинами безсполучникового речення; формувати вміння і навички правильно інтонувати їх, розставляти розділові знаки в них, конструювати такі речення, доцільно вживати у власних висловлюваннях; виховувати естетичні смаки засобами художнього слова.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

Пояснювальний диктант. Поставте і поясніть розділові знаки.

1) Кричать сови спить діброва,
Зірочки сіяють
Понад шляхом щирцею
Ховрашки гуляють.

2) Реве стогне хуртовина
Котить верне полем
Стоїть Катря серед поля
Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха
Де-де позіхає
Ще б плакала Катерина
Та сліз більш не має.
Подивилась на дитину
Уमितе сльозою
Червоніє як квіточка
Вранці під росою.

(Т. Шевченко)

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

- У яких смислових відношеннях частини останнього речення в диктанті?
- Яким розділовим знаком це позначено на письмі?

IV. Засвоєння нового матеріалу

Аналітичне читання таблиці.

Безсполучникові речення
зі значенням причини, пояснення, доповнення

Смислові відношення	Приклади	Співвіднесеність з іншими складними реченнями
Причини: одна з частин указує на причину дії в другій частині	Справжні таланти на критику не сердяться: їм вона не зашкодить (<i>І. Крилов</i>). [ ]: [причина]	Співвідноситься зі складнопідрядним реченням причини : Справжні таланти на критику не сердяться, тому що їм вона не зашкодить. чому? [ ], (тому що)
Пояснення: одна з частин пояснює другу	На другому березі щось відбувалося незрозуміле: час від часу шаруділо сухе листя, хтось фиркав і хлюпався у воді (<i>В. Тиха</i>). [ ]: [пояснення]	Можна вставити а саме: На другому березі щось відбувалося незрозуміле, а саме: час від часу шаруділо сухе листя, хтось фиркав і хлюпався у воді. [...а саме]: [ ]
Доповнення: друга частина доповнює першу в цілому або її присудок	Я вірив: він повернеться. [ ]: [доповнення]	Співвідноситься зі складнопідрядним з'ясувальним реченням: Я вірив, що він повернеться. [ ], (що)

Інтонація: перша частина вимовляється з інтонацією попередження, з пониженням голосу, а друга — з інтонацією кінця. Основний розділовий знак на письмі — двокрапка.

2. Складіть словничок ключових слів.

V. Практикум

1. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації. З'ясуйте, які смислові відношення між частинами безсполучникових речень: причини, пояснення, доповнення. У яких із них двокрапку можна замінити сполучником? Яким?

1. Степ весело рясніє квітами: яскраво жовтіє звіробій, скромно біліє ромашка, заячий горошок горить рожевими плямами.
2. Земля наша щедра і багата: луки, гори, ліси, степи дарують людям різноманітні лікарські рослини.
3. Я оглядівся: переді

мною розстилався великий баштан. 4. Море не освіжало: через хвилину вода ставала теплою, аж гарячою.

- Складіть схеми речень.
- Випишіть слова з орфограмами в коренях.
- Позначте корені, доберіть спільнокореневі слова.

2. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте смислові відношення між частинами безсполучникових речень. Аргументовано поясніть розділові знаки.

1. Так скрізь воно на світі: що сторона — то звичай (*Леся Українка*). 2. Билися день, билися другий: третього дня під полудень упали стяги Ігореві (*Лімонис*). 3. Ігор полки завертає: жаль-бо йому милого брата Всеволода. 4. На ріці Каялі тьма світ покрила: по Руській землі простерлися половці, наче пардуже гніздо. 5. Темно-бо було в третій день: два сонця затемнились, оба багрянії стовпи погасились і з ними молоді два місяці, Олег і Святослав... (*«Слово о полку Ігоревім»*).

- До якого стилю належать речення? Знайдіть їх у тексті «Слова...», поясніть, чому автор надає їм перевагу?

3. Складіть із двох простих речень безсполучникове речення з відношеннями причини і пояснення, а потім синонімічні їм — складнопідрядні з підрядною частиною з'ясувальною і причинною.

1. Пасажири поспішали. До відправлення поїзда залишалось п'ять хвилин. 2. Я розумію. Встигнути на автобус практично неможливо. 3. Вийти в море рибалки не наважились. Шторм досяг восьми балів. 4. Дмитро поглянув на годинник. Стрілка наближалась до дванадцяти.

4. Спишіть, опускаючи виділені слова і розставляючи розділові знаки.

1. Він знає, що серцю легше сповідатись при щирості людського співчуття. 2. Можна сміливо стверджувати, що ліс дає людині саме життя. 3. Буває часто, що якась мелодія нагадає щось давно забуте, хороше. 4. Коли ми піднялись на пагорб, то побачили дивну картину, а саме: на березі озера стояли лосі. 5. Мені сподобалася виставка, тому що я познайомився з цікавими, талановитими картинами молодих художників.

5. Виконайте синтаксичний розбір речень.

1. Одне знаємо: Павло Загребельний — письменник дивовижної працездатності (*В. Земляк*). 2. Значний письменник складається не відразу: він складається поступово і нелегко (*В. Земляк*).

6. Творча робота. Напишіть міні-твір. Розкажіть про вченого-фізика, -хіміка чи письменника в науковому стилі. Вживайте безсполучникові складні речення з відношеннями причини, пояснення, доповнення.

7. Розумова гімнастика. Поясніть значення фразеологізмів:

Святе сімейство; вавилонське стовпотворіння.

VI. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Які труднощі виникли?
- Як ви їх подолали?
- Що для вас було цікавим? потрібним? важким?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Дописати розповідь про вченого або письменника.

УРОК № 46

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРОТИСТАВЛЕННЯ, ЧАСУ, УМОВИ І НАСЛІДКУ. ТИРЕ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Мета: навчити відрізняти безсполучникові складні речення зі значенням протиставлення, часу, умови, наслідку від інших складних речень; сформувати навички правильного інтонування та розстановки розділових знаків у них; розвивати вміння конструювати речення з указаним значенням, оцінювати їх виражальні можливості, використовувати у власному мовленні; виховувати інтерес до фольклору, його дослідження.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи

1. Закінчіть речення.

1. Безсполучниковим складним реченням називається...
2. У безсполучниковому реченні між частинами встановлюються такі смислові відношення...
3. Розділові знаки в безсполучниковому реченні ставляться такі...
4. Крапка з комою ставиться...
5. Двокрапка ставиться...

2. Доповніть таблицю прикладами.

Двокрапка ставиться	Приклади
Після слів автора перед прямою мовою	
Після узагальнювального слова перед однорідними членами	
Між частинами складного безсполучникового речення	

3. Орфографічна хвилинка. Розкрийте дужки, запишіть і поясніть орфограми.

1. Що(сь) (жовто) гаряче мелькнуло в кущах. 2. Де (не) де з'явилися проліски. 3. Було заорано лише (пів) городу. 4. Ми пішки обійшли, мабуть, (пів) Києва.

II. Засвоєння нових знань

1. Робота з підручником. Аналітичне читання теоретичного матеріалу.

2. Прокоментуйте таблицю.

Приклади	Смислові зв'язки	Можливі сполучники	Схема речення
Рани гояться — рубці лишаються (Нар. творчість).	Протиставні	А	
Багато грому — мало дощу (Нар. творчість).	Умовні	Якщо	
Прийшло літо — не ходи в луг по калину (Нар. творчість).	Часові	Коли	
Гаї шумлять — я слухаю... (П. Тичина).	Причино-наслідкові	Тому, бо, так що	

III. Практикум

1. Прочитайте речення, дотримуючись інтонаційної схеми. Визначте смислові відношення між частинами.

1. Грім не гріє — ледачий не встане. 2. Багато снігу в році — багато хліба в тоці. 3. Хочеш дружби — будь сам другом.

4. Не знайшов у собі — не шукай і в інших. 5. Вода пливе — роки йдуть. 6. З'явилися опеньки — скінчилося літо. 7. Ліс рубають — тріски летять. 8. Снігу надме — хліба прибуде, вода розіллється — сіна набереться (*Нар. творчість*).

► Поясніть орфограми й пунктограми.

2. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Запишіть поряд відповідний варіант складнопідрядного чи складносурядного речення. Чи є різниця в розділових знаках?

1. Зімне красу байдужий черевик
Земля говорять не жива а мертва.
  2. Благаю люди землю не гнівить
Вона уміє кликати до розплати.
  3. За плечима у нього не злидні,
Не повчання нудні, неживі
Блискавиці горять кулевидні...
  4. Не відповість на жодне з питань
Просто весна, та й годі.
- (З тв. М. Руденка)

3. Замініть подані речення безсполучниковими, поясніть розділові знаки.

1. Якщо зранку вітер з півдня, а по обіді з півночі, то початок зими буде теплим. 2. Якщо до Покрови не опадє листя з вишень, зима буде теплою. 3. Коли на Єфросинії тепла погода, то це тепло триватиме три тижні. 4. Якщо лютий лід підгриз, кидай сани, бери віз. 5. Січню морози, а лютому хуртовини. 6. Коли зацвітає ліщина, час виставляти вулики на пасіку (*Нар. творчість*).

► Виконайте синтаксичний розбір четвертого речення (поданого і перетвореного).

4. Пояснювальний диктант. Поясніть усі орфограми і пунктограми.

Іван Франко сидів на березі Черемоша і думав: скільки інформації несе вода! Зараз літо — плывуть у його хвилях пелюстки гірських квітів. Прийде в гори осінь — попливуть зверху жовті, багряні листки. Обміліє річка, посвітліє, похолодніє — на гірських луках зима. А підніметься, забурлить, потемніє — прийшла весна.

Можна дізнатися про розмаїття квітів у горах: усе літо Черемош несе пелюстки ромашки, маку, лісових дзвіночків... А потім він повідомить: достигли й осипаються в горах черешні, грушки,

яблука. Ялини й сосни висипають насіння — у воді повно пустих шишок.

Не зможу підніматися в гори — сяду вниз біля Черемоша. Він розкаже все, що відбувається там, на вершинах, за хмарами (*В. Тиха*).

► Побудуйте схеми безсполучникових речень.

5. Творча робота. З простих речень побудуйте складні (безсполучникові, складносурядні, складнопідрядні). Запишіть складений вами текст. Порівняйте обидва тексти (даний і новий), оцініть виразальні можливості складених речень.

Падав сніг. Ні в чому не відчувалося зими. Повітря не стало колючим. Воно залишалося по-осінньому м'яким. Навіть потеплішало. Сніг не холодив. Він здавався борошном, щойно змеленим, запашним і ніжним.

Те борошно за короткий час укрило городи, хати. Воно омолодило дерева, познімало з них апатію, тоскний настрій. Воно пробудило в них живу, бадьору вдачу. Тепер дерева виглядали енергійніше, жвавіше.

Усе навколо стало наче аж стрункішим. Усе начебто набрало певного смислу. Цей смисл було забрала осінь.

Відпливли снігові хмари. Сонце із золотого лука стрельнуло донизу веселими стрілами. Сонце пригріває. Сніг тане. Як пишно, як незвичайно красиво навкруги! (*За Є. Гуцалом*).

6. Робота в парах. Виправте пунктуаційні помилки.

1. Грає море зелене — Тихий день догора (*А. Малишко*). 2. Одчинились двері, Горобина ніч (*П. Тичина*). 3. Ще пам'ятаю, на воді дрижачі іскри ранок сіє (*Б.-І. Антонич*). 4. Пахнуть росю гаї попелясті — Лячно шипшина достигла тремтить (*М. Лазарчук*).

7. Розумова гімнастика. Доберіть другу назву.

- Книга книг — ...
- Т. Шевченко — ...
- І. Франко — ...

IV. Підсумки уроку

1. Складіть сенкан за темою уроку.
2. Побудуйте діалог: «Що ви вивчили на уроці?».

V. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Дібрати приклади на всі правила пунктограми «Тире в простому і складному реченнях».

УРОКИ № 47–48**ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ТВІР-РОЗДУМ
(УСНИЙ І ПИСЬМОВИЙ) У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ
СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ**

Мета: вчити складати усні й письмові твори, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, складати складний план; формувати навички й уміння добирати мовні засоби відповідно до задуму висловлювання, стилю і жанру мовлення, робити необхідні узагальнення і висновки, знаходити й виправляти недоліки в змісті, побудові і мовному оформленні тексту; виховувати критичне ставлення до своєї роботи.

Обладнання: тексти, таблиця «Публіцистичний стиль».

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Актуалізація опорних знань**

1. Пригадайте, що таке твір-роздум.
2. Які ознаки публіцистичного стилю?
3. Які особливості творів-роздумів на морально-етичні теми?
4. Що таке мораль? етика?
5. Запропонуйте кілька тем, які, на вашу думку, стосуються моралі, етики.

III. Засвоєння нових знань**1. Слово вчителя.**

Твір-роздум може бути кількох видів: роздум-доведення, роздум-пояснення, роздум-міркування.

Роздум-доведення складається з таких частин: теза, докази, висновок. Цей твір відповідає на питання *чому?*

Роздум-пояснення. Теза сприймається як правильна. Головне завдання — витлумачити (пояснити) зміст тези. Твір відповідає на питання *що це таке?*

Твір-міркування будується за схемою:

- 1) експозиція (що спонукало до роздумів);
- 2) теза;
- 3) ланцюжок доведень та пояснень;
- 4) висновки.

Для мовного оформлення творів-роздумів характерна наявність риторичних запитань, складнопідрядних причинно-наслідкових речень.

IV. Практична підготовка до твору

1. Прочитайте замітки в газеті. З'ясуйте, які проблеми етики і моралі вони порушують? До якого виду творів їх можна віднести? Чому?

НЕ БУДЬТЕ ЖОРСТОКИМИ ДО ДРУЗІВ НАШИХ МЕНШИХ

Лінда вірила людям...

Звертаюся до вашої газети за порадою, та й хочеться комусь висповідатися. Біль і образа каменем лежать на душі й не дають спокою.

П'ять років тому моєму молодшому синові на день народження подарували собаку Лінду породи колі. Радість хлопця була безмежною. Не можна навіть перелічити всього, що вона уміла робити: «рахувала» до десяти, виконувала всі команди, відпасала череди корів, завертаючи їх. Лінда стала королевою нашого великого села для дітвори й дорослих, а для нас — членом родини: довірлива, немов дитина, слухняна. Ми з нею розмовляли, як з людиною, і Лінда розуміла нас з півслова. Ніколи її не прив'язували, на неї ніхто не скаржився. Собака була зі мною на городі, на кухні, проводжала на ферму (я працюю дояркою). Вона так вивчила за ці роки графік роботи, що на годинник дивитися не треба: якщо Лінда сидить біля хвіртки — треба йти на роботу.

Одного дня, повернувшись додому з ферми, стала я поратися по господарству, потім винесла Лінді їсти, погукала... Вона не прийшла. Я знову подалася на роботу, на денне доїння, а там хлопці кажуть: «Біжи, подивись у прибудові, туди, кажуть, волік Лінду наш завфермою. Вона пручалася, скаржилася». Доярки пішли зі мною, ніхто не хотів вірити в це, але негідник убив собаку.

Коли я прибігла до нього, він утік, як тікають усі злочинці. Як піднялася в нього рука затягти пасок їй на шиї, адже собака сиділа і довірливо дивилася на нього своїми добрими очима? Я знаю це напевно, бо Лінда вірила людям і була впевнена, що ніхто не скривдить її.

Ніколи Лінда не вибіжить нам назустріч і не махне привітно своїм пухнастим хвостом, не буде дивитися віддано і з любов'ю в очі...

Відчуття таке, ніби разом із твариною з нашого життя вирвали щось звичне, але вкрай важливе. Може, це віра в людську доброту?.. І закипає гнівом серце: хіба не має відповісти негідник за ганебний злочин?

Вінницька обл.

Р. С. Редакція не надрукувала прізвища завідуючого фермою та назви села. Працівники «Порадниці» зателефонували до голови сільської ради й звернулися до нього з проханням допомогти владнати конфлікт.

Хоча... Про яке порозуміння можна говорити після вбивства? Так, саме вбивства тварини. Все на світі має початок. Якщо заплющити очі на один випадок, то чи не буде марним наше втручання наступного разу?

Щодо останнього запитання, то стаття 207 Кримінального кодексу України карає за жорстоке поводження з тваринами, що спричинило їх каліцтво або загибель, а також знущання над ними, вчинені особою, на котру протягом року було накладено адміністративне стягнення, виправними роботами строком до 6 місяців або штрафом до 40 мінімальних зарплат.

А згідно зі статтею 89 Адміністративного кодексу України жорстоке поводження з тваринами або вчинення інших дій, що призвели до їх каліцтва чи загибелі, тягнуть за собою штраф від 3 до 7 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

НЕ БУДЬТЕ ЖОРСТОКИМИ

Цієї осені ми втратили дуже дорогого нам друга — собаку Чару породи шнауцер, яка померла після важкої операції.

Ось я й хочу спитати: як ми, люди, можемо бути такими жорстокими, коли кидаємо кошенят і цуценят напризволяще?

Чару ми знайшли у холодній електричці, голодну, худу й хвору. Як і кожній живій істоті, тваринам теж хочеться добра, ласки, тепла, домашнього затишку. Тому й звертаюся до читачів «Порадниці»: перш ніж узяти в руки маленьке тепле тільце тваринки, сто разів подумайте, чи не викинете ви її потім на смітник (П. Іванова, с. Анютине, Харківської обл.).

2. Бесіда.

- Знайдіть у замітках ознаки публіцистичного стилю.
- Чи є у творі експозиція?
- Яку тезу висуває кожний автор?
- Знайдіть доведення, пояснення до тези.
- Який висновок пропонують автори?

- Вкажіть мовні особливості статті, що вказують на приналежність її до публіцистичного твору?

Словничок

Мораль — сукупність норм і принципів поведінки людей; одна з норм суспільної свідомості.

Етика — норми поведінки, сукупність моральних правил певної соціальної групи.

3. Прочитайте статтю «Квіти для жебрака». Визначте тему, основну думку, стиль та тип мовлення. Поділіть на частини і мікрочастини, складіть складний план (колективно).

КВІТИ ДЛЯ ЖЕБРАКА

Після Великодня раптово потепліло, і до Львова прийшла весна. Сонце так щедро ogrівало землю, що прохолодний вітер, який час від часу зривався з полтв'янського пониззя, вже був безсилий остудити її. На південному схилі Високого Замку гривастилися зелені пагінці трави, на кущах вистрілювали клейкуваті гостродзьобі бруньки і невгамовно вицвірінькували горобці, а на вершках дерев гніздилося вороняччя. Переповнена напливами річок Сороки та Пасіки Полтва вийшла з берегів і, розлившись озером, текла собі далі, омиваючи місто з трьох сторін: полудня, заходу й півночі.

Коли з-за Лисої гори вигулькнуло сонце, Юрко Рогатинець, що мешкав на Галицькому передмісті, покvapно подався на Руську вулицю.

На той час вулиця вже була заповнена пішаницями. Всі були веселі, усміхнені, в очах кожного віддзеркалювалося весняне сонце. Юрко не помітив жодного похмурого обличчя, не почув ні одного недоброго слова. Навіть безногий Гілько, який щодень зранку до вечора понуро сидів на своєму дерев'яному, з чотирма коліщатками візочку при вході на церковне подвір'я і монотонно випрошував милостиню, нині дзвінко підкрикував, сипав жартами і батяркувато підморгував жінкам і дівчатам. І до його солом'яного, від давності почорнілого бриля щедро летіли, ніжно піддзвонюючи, дрібні монети. Дехто дарував каліці окрайці паски, крашанки, шмати ковбаси та м'яса — усього, що залишилося від Великоднього столу. А якась русява, з небесними очима вродливиця простягнула жебракові пучок таких синіх, як її очі, пролісків. Це було так зворушливо, що всі, хто йшов поблизу, з дива оніміли. Через хвилину біля Гілька вже тлумилося стільки людей, що годі було до нього досягнути. А молоді

парубки, що не могли зрушити з місця, ревниво дивилися услід прудконогій дівчині, що, наче фея, причарувала їх своєю грацією і вродою. Каменотеси теж, забувши про сокири та каміння, сторопіло зиркали на дівочу постать доти, поки вона не завернула на Ринковій площі за ріг будинку.

А Гілько, притуливши до обличчя квіти, сидів тихо й припинило. З його вицвілих очей кривулькуватими струмочками стікали, гублячись у густій бороді, сльози. І він їх не витирив, сидів незворушно, випромінюючи обличчям свою внутрішню упокорену втіху. Даруючи квіти Гількові, дівчина, мабуть, і не замислювалася, що зогріє серце немічного каліки, який уже давно втратив інтерес до життя і чекав смерті як Божого змилювання. І раптом диво — на якийсь момент він відчув себе людиною, можливо, й забув, що безногий каліка, що у нього ні роду, ні племені, що він немічний жебрак...

Коли натовп розійшовся, а тесальники спом'янули про кам'яні брили, Юрко побачив, що над Гільковим капелюхом виріс горб мідяків, але той на них не зважав. Сидів далі, мов скам'янілий, з незгасною усмішкою на устах, тулячи до обличчя пучок квітів (За Р. Коритком).

► Спробуйте висвітлити проблему жебрацтва в нашій країні з погляду:

- 1) моралі й етики;
- 2) політики (усно).

IV. Обговорення (колективне) можливих тем творів-роздумів у публіцистичному стилі

Поради «Як вибрати тему?»

1. Подумай, з якої теми в тебе більше знань.
2. Яка з тем тобі цікавіша?
3. Яка з тем найбільш зрозуміла?
4. Чи є в тебе досвід з теми?
5. Чи маєш ти додаткові джерела для твору (література, газети, журнали, довідники)?
6. Визнач ключове слово в темі.
7. Спробуй обґрунтувати свій вибір: «Я обрав би цю тему, тому що...».

Можливі теми

1. «Мое ставлення до літніх людей».
2. «Все менше рук, що вміють сіяти хліб».

3. «Чому люди подають милостиню?»
4. «Що вище: істина чи дружба?»

V. Робота учнів над твором-роздумом за обраною темою

- Формулювання тези; визначення структури твору.
- Складання робочого плану.
- Виклад на чернетці робочого логічного ланцюжка твору.
- Добір до нього коментарів, цитат.
- Добір мовного матеріалу до частин твору.
- Формулювання узагальнень, висновків.

VI. Запис твору-роздуму в чернетці

VII. Редагування твору

VIII. Переписування в зошит

IX. Підсумки уроку

- Що, на вашу думку, вдалося?
- Які труднощі трапилися?
- Як ви їх подолали?

X. Домашнє завдання

Повторити тему «Безсполучникове складне речення».

УРОК № 49

КУЛЬТУРА МОВИ І СТИЛІСТИКА.

СИНОНІМІКА СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СПОЛУЧНИКАМИ, БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ І ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Мета: навчити відрізняти безсполучникове речення від інших складних, визначати його основні ознаки; формувати навички та вміння перетворювати безсполучникові складні речення на синонімічні прості і складні речення, правильно будувати безсполучникове речення з різними смисловими відношеннями, аналізувати, порівнювати й оцінювати виражальні можливості синонімічних складних речень, доцільно використовувати їх у власних текстах різних стилів; виховувати критичне ставлення до власних висловлювань; розвивати самокритику і критику в класі.

Обладнання: таблиця, схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Аналіз творчих робіт**II. Оголошення теми і мети уроку****III. Актуалізація опорних знань****1. Доповніть таблицю.**

Смислові відношення між частинами безсполучникового речення	Можна ввести сполучник	Синонімічне з реченням
Протиставлення	А, але	.....
Причинно-наслідкові	Тому, так що	.....
Швидка зміна подій	І	.....
Умови	Якщо	.....
Часу	Коли	.....
Порівняння	Як, ніби	.....

IV. Засвоєння нового матеріалу

Як ви вже переконалися на минулих уроках, безсполучникові складні речення є синонімічними до простих речень і складних сполучникових. Їх можна перетворити у складносурядні речення, якщо частини їх однотипні і мають протиставні смислові відношення чи відображають швидку зміну подій.

Наприклад

1. Вночі несподівано подув вітер, (і) небо скоро затяглося хмарами. 2. Людина вмирає — (а) людство безсмертне (*В. Сухомлинський*).

Безсполучникові речення з неоднотипними частинами (зі смисловими відношеннями між частинами причиновими, умовними, часовими, з'ясувальними, наслідковими) можна перетворити на складнопідрядні речення з такими ж підрядними частинами.

Наприклад

1. Не жди сподіваної волі: вона заснула... (*Т. Шевченко*). — Не жди сподіваної волі, бо вона заснула. 2. Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (*М. Стельмах*). — Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль.

Не можна перетворити на складнопідрядне тільки таке безсполучникове речення, в якому друга частина конкретизує слово так, такий, одно, а на межі частин можна підставити *a same*.

Наприклад

Скажу тільки одно: не можна сидіти склавши руки. — Скажу тільки одно, а саме: не можна сидіти склавши руки.

V. Тренувальні вправи

1. Складіть із двох простих речень складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові речення. Прочитайте їх, правильно інтонуючи. Прокоментуйте розділові знаки. У висловлюваннях якого стилю які речення будуть доцільними?

1. Літо дбає. Зима поїдає. 2. Вода все змие. Злого слова не змие ніколи. 3. Прийде осінь. У засіках буде хліб золотий. 4. Підійми всяк колосок. З колосків росте мішок. 5. Я знаю. Слабкість — це одна з диверсій. 6. Настане час. Ти зустрінеш друга.

2. Замініть сполучникові складні речення безсполучниковими.

1. Як у травні дощ на дворі, то восени хліб у коморі. 2. Якщо журавлі пізніше звичайного відлітають в ірій, то зима запізниться. 3. Коли в листопаді небо заплаче, то слідом за дощем зима прийде. 4. Розум без книги, що птах без крил. 5. Вітер дерева нагинає, а правда назад підіймає. 6. Гляне, наче холодною водою обіллє (*Нар. творчість*).

► Розберіть перше речення за членами речення.

► Поясніть правопис прислівників. Виконайте їх морфологічний розбір.

3. Спишіть, опускаючи виділені слова і розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Коли зійшло сонце, ми пішли в похід. 2. За ніч усі відпочили, тому можна йти швидше. 3. Надходила обідня пора, але ми не зупинялися. 4. Якщо зробимо привал, то втратимо багато часу. 5. Ми повинні піднятися на вершину гори до заходу сонця, так що треба поспішати.

4. Розгляньте схеми. Складіть усі можливі складні речення за ними.

1) [ ]⁽ⁱ⁾, [ ]^(a), [ ]. → перелічувальні відношення

2) [ ] : [(причина)].

3) [ ] : [(з'ясування)].

4) [ ] — [(висновок, наслідок)].

5. Продовжте речення, утворивши всі можливі складні речення. Поясніть смислові відношення між частинами і розділові знаки.

1. Темніло...
2. Вітер дужчав...
3. Наближався шторм...
4. Рішення в такій ситуації могло бути лише одне...
5. Корабель вийшов у відкрите море...
6. Капітан не боявся шторму...

6. Проведіть стилістичний експеримент. Замініть у тексті, де можливо, сполучникові складні речення на безсполучникові. Порівняйте тексти. Який з них стилістично більш вправний, досконалий, виразніший? Чому?

НАШ ДОВЖЕНКО

Наш Довженко був найсучаснішою людиною серед митців кіно. Минають роки, десятиліття по його смерті, а у світі не меншає фестивалів, де його завжди гідно поцінують. Єдиною коханою в його житті була Україна. Він шаленів від думки, що ми народ упосліджений, не здатний опам'ятатися, пригадати свою історію — і нічого не простити ворогам. Він народився і жив для добра, та його «вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості». Так він писав у своєму «Щоденнику», якому довіряв багато гірких і «крамольних» на той час своїх думок. «Життя народу — у жнивах ланів. Воно у виноградних лозах, в усмішці неба і в сльозах його — дощах і росах, що падають на плоди садів. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і в любові». Це його безсмертні слова (*М. Костенко*).

7. Розумова гімнастика. Це речення просте чи складне? Аргументуйте.

Боже великий, єдиний, нам Україну храни!

VI. Підсумки уроку

1. Дайте оцінку своїй роботі на уроці за такими критеріями:

- Працював самостійно — ... балів.
- Співпрацював з іншим — ... балів.
- Залучав до співпраці інших — ... балів.
- Шукав допомоги вчителя — ... балів.

VII. Домашнє завдання

1. Повторити правила «Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні».
2. Виписати по два речення з підручників для ілюстрації кожного правила.

УРОК № 50**УРОК-ПОДОРОЖ У КРАЇНУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО
РЕЧЕННЯ. УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ
ВИВЧЕНОГО ПРО БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ
В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ**

Мета: узагальнити і систематизувати знання про безсполучникове складне речення, розділові знаки в ньому; сформувані вміння і навички виділяти ці речення в тексті, характеризувати смислові відношення між частинами, аргументувати розділові знаки, конструювати безсполучникові речення, доцільно вживати у власних висловлюваннях різних типів і стилів; розвивати пам'ять, увагу, спостережливість; виховувати активне, свідоме ставлення до засвоєння мови.

Обладнання: таблиці, схеми, тексти.

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Слово вчителя**

Умови ділової гри-подорожі такі: кожен виступає сам за себе, у ході подорожі ви йтимете «широкими дорогами», «вузькими стежками», «перепливатимете моря й озера», зробите кілька «привалів». Рівень завдань буде відповідно різний і кількість балів за їх виконання — теж різна. Хто набере 95 % від загальної кількості балів, одержує — 12 балів, інші оцінки теж вираховуватимуться у відсотках від загальної кількості балів.

**III. Завдання для подорожі в країну
Безсполучникового речення****1. Починаємо подорож з розв'язання дуже простого завдання.**

- З'ясуйте, якою мовою написані слова, прочитайте їх (*див. додаток*).
- Поясніть, яке їхнє відношення до нашого уроку (кількість балів — 1).

2. Щоб перейти кордон країни Безсполучникового речення, треба знайти безсполучникові речення серед інших складних і простих, аргументовано довести свій вибір. (Кількість балів — 3.)

1. Єдність і братерство — велика сила. 2. Дружно люди візьмуться — гори здадуться. 3. В нашій дружбі — наша сила.

4. Пташці — воля, людині — мир. 5. Квітам потрібне сонце, а людині мир. 6. Хмара́м сонця не захмарить, війні миру не за́тьмарить. 7. Як будемо в дружбі жити — нас нікому не зломити (*Нар. творчість*).

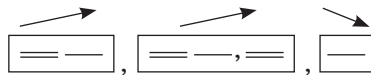
3. Перед вами широка річка Смислових відношень між частинами Безсполучникового речення. На ній страшні трапляються пороги. Щоб на них не розбитись, треба правильно поєднати смислові відношення і розділові знаки. (Кількість балів — 3.)

Смислові відношення	Розділові знаки
Причинові	⊖
Пояснювальні	⊕
Умовно-часові	⊙
Наслідкові	⋮
Перелічувальні	⊖

4. Ми ступили на стежку Переліку фактів, явищ, дій у Безсполучниковому складному реченні.

- ▶ Накресліть схему такого речення, яка і визначить наш подальший маршрут.

Довідка для вчителя

Шляхом переліку явищ природи поети створюють ліричні описи. Спробуйте і ви описати уявну картину природи, вживаючи безсполучникові складні речення зі значенням переліку. (Кількість балів — 5.)

5. Вузька стежина привела нас на вершину гори. Погода почала псуватися. Усе, що відбувалося, вимагало пояснення, з'ясування, пошуку причини.

- ▶ Складіть кілька безсполучникових речень з описом погоди (стан рослинності, тварин, повітря, неба), ваші почуття у зв'язку з цим. Будьте уважні: смислові відношення між частинами безсполучникових речень — пояснення, доповнення, з'ясування, причини. (Кількість балів — 5.)

6. Несподівано ми набрали на гірське озеро. Звідки воно тут? Може, з'явилося внаслідок глобального потепління?

- Запишіть роздуми з цього приводу, перетворивши подані речення в безсполучникові. Визначте стиль мовлення. Чи вплинула заміна речень на стиль тексту? На розділові знаки? (кількість балів — 5.)

Учені стверджують, що льоди Північного полюсу тануть, і в наступному столітті зникнуть зовсім через глобальне потепління.

Дослідження показують, що температура води безпосередньо під льодом піднімається надзвичайно швидко. Можливо, на деякий період року льоди будуть зникати, тому що вже зараз кількість айсбергів, що дрейфують з Арктики до берегів Гренландії, скоротилась майже на 40 % (З газети).

7. У нашій подорожі наступила пауза — привал. Відпочиваючи, ми повинні підготуватися до наступного етапу мандрівки, а саме: визначити час, умови і передбачити можливі наслідки переходу через пустелю, яка називається «Тире в безсполучниковому складному реченні».

Для цього заповніть подану на аркушах таблицю прикладами. (Кількість балів — 6.)

Тире вживається	Приклади
Між підметом і присудком за певних умов	
У реченнях з прямою мовою	
У діалогах	
У неповних реченнях на місці пропущених слів	
У безсполучниковому складному реченні зі значенням: а) протиставлення-зіставлення; б) часу; в) умови; г) наслідку; д) швидкої зміни подій.	

8. У нашій подорожі без влучної приказки, прислів'я на різні теми не обійтися. Вони добре прижилися в країні Безсполучникового складного речення. Ось зараз ми причалюємо до пристані Перлин народної мудрості.

- Пригадайте і запишіть п'ять-шість прислів'їв і приказок, що за структурою є безсполучниковим реченням, у якому ставиться тире. (*Кількість балів — 6.*)

Зразок. Миром дорожити — людям довго жити.

9. Наша подорож завершується. Наш останній привал на річечці Загадковій. Проаналізуйте складні речення і відгадайте загадки. (Кількість балів — 6.)

1. Махнула крилом — закрила півсвіту чорним рядном. (*Ніч*)
 2. Старий дід мости помостив, молода прийшла — мости рознесла. (*Мороз і весна*)
 3. На дереві я родився в кожусі, кожух розірвався — я на землю впав. (*Горіх*)
 4. Має гребінь — не може ним чесатися. (*Півень*)
 5. Кинути вгору — то біле, кинуте на землю — то жовте. (*Яйце*)

IV. Підсумки уроку

1. Підрахування балів: усього балів — 40 (оцінка «12» за 38 балів).
2. Оцінювання учнів.

V. Домашнє завдання

Підготуватися до контрольної роботи.

Додаток

	о	о
ч	п	ж
л	о	л
и	й	ч
н	ї	л
л	я	о
д	в	ї
и	д	я
я	п	и
ї	о	л
о	н	л
ж	ї	ї
о	н	ж
л	ж	н

(*Кмітливість у кожній справі допоможе і виручить*)

УРОК № 51

КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

Мета: перевірити рівень засвоєння знань і вироблених умінь в учнів із вивченої теми; виховувати наполегливість у навчанні.

Обладнання: текст диктанта, тести і завдання.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Ознайомлення учнів з текстом диктанта

ОЩАДЛИВИЙ ДРІЗД

Якось узимку я поглянув у вікно і застиг від несподіванки: знадвору, за два кроки від мене, на гілці горобини гойдався красивий сірий птах, і я здогадався — то дрізд-горобинник! Та він раптово зник... Лише хвилин через десять знову ласував примороженими плодами. Затамувавши подих, я стежив за кожним його рухом. Одне мені, щоправда, не сподобалося — як дрізд не по-хазяйськи розтринькував ягоди: одну проковтне, іншу відкине, і так, поки не втамує голод. Я ще тоді подумав: коли так ягідками смітити, нічим буде й до весни дожити. А йому хоч би що, вісім ягід з'їв, вісім додолу кинув. І щоб була інші дрозди не зазіхали на його рясну горобину, він усе перелітав на протилежний бік двору, сідав на другій груші, піднімався і всім своїм виглядом показував пташкам: нічого сюди летіти, сам сиджу голодний і холодний.

Дрізд-горобинник не смітив ягодами, як мені спершу здалося. Він ощадливо тримав їх у снігових заметах, аби було що їсти й весною. Розумна пташка! (*К. Наріжний*).

II. Запис тексту диктанта в зошит

III. Робота з тестами

- Серед наведених речень укажіть складне безсполучникове:
  - Вмирає людина, але живе краса (*П. Загребельний*).
  - Багато у двір котиться, а бідному — з двору (*Нар. творчість*).
  - А підходиш ближче — нема нікого (*Л. Костенко*).
  - Засуджують те, чого не розуміють (*Нар. творчість*).

2. Серед наведених речень визначте безсполучникове із зіставно-протиставними відношеннями:

А Я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навіки (Л. Костенко).

Б Сонце блищить, а мороз тріщить (Нар. творчість).

В Не давай зайцеві моркву стерегти, а лисиці — курей (Нар. творчість).

Г Надворі спека — в будинку прохолодно (Нар. творчість).

3. Визначте безсполучникове складне речення зі значенням часової послідовності:

А Відберить у людини мову, і вона здичавіє (І. Цюпа).

Б Сьогодні день прекрасний — я в Карпатах (С. Галябарда).

В Ось зараз відізветься дзвінок, я відкрию двері й онімію від радості (І. Вільде).

Г Літо з дощами — осінь з грибами (Нар. творчість).

4. Правильно поставлені розділові знаки в реченні:

А Радіє колесо на хаті: лелеченята сплять у нім (М. Вінграновський).

Б Працюй старанно, дні пройдуть немарно (Нар. творчість).

В Менше говори: більше почувеш (Нар. творчість).

Г Трава залишає корені, людина — нащадків (Нар. творчість).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

А Життя людини має межі: воно коротке (Р. Гамзатов).

Б Що маємо — не дбаємо, загубивши — тужим (Нар. творчість).

В Промчався вершник по німій Полтаві — у серці міста громом віддалось (Л. Костенко).

Г Ущухло серце джерела: Криниця тьмяна обміліла й всохла (В. Стус).

6. Поданий схемі відповідає речення: [ ], [ ], [ ], [ ].

А Усміхаюсь до тебе мріями, ми з тобою не маєм мрій (Л. Дмитренко).

Б Часом приснитися синій барвінок, сивий полин, сум чебрецевий, озеро в лісі... (В. Стус).

В Кожна птиця має свій голос, кожне поле має свій колос, кожна справа — свої почини, кожна казка — свої причини (Л. Костенко).

Г Наснився сад в веснянім цвіті, струнка берізка край воріт і найдорожча в цілім світі матуся сива на дворі (М. Бакай).

V. Підсумки уроку

- Як справилися з роботою?
- У чому відчували труднощі? Чому?
- Яких знань не вистачало?

VI. Домашнє завдання

Повторити тему «Складне речення».

УРОК № 52

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Мета: вчити вибірково переказувати тексти наукового стилю, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, дотримуючись композиції; виробляти вміння і навички дотримуватись мовних і стильових особливостей наукового стилю, переказувати за самостійно складеним планом; виховувати наполегливість, самостійність у здобутті знань.

Обладнання: таблиця «Ознаки наукового стилю», тексти підручників, довідників.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. За таблицею «Ознаки наукового стилю» розказати, як визначати текст наукового стилю. (У підручнику.)

2. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю.

Текст № 1

Синонімія у складному реченні здебільшого забезпечується сполучниками і сполучними словами. Особливо розгалужені у плані синонімії обставинні складнопідрядні речення. Візьмемо для прикладу складнопідрядні речення з підрядною причинною частиною. Різні відтінки причинного значення в них передаються за допомогою сполучників *бо, тому що, оскільки, через те що, завдяки тому що, внаслідок того що, у зв'язку з тим що* (І. Вихованець).

Текст № 2

Суфікс — морфема, що стоїть після кореня і використовується для творення нових слів і граматичних форм (*І. Вихованець*).

III. Засвоєння нових знань**1. Слово вчителя.**

Отже, як ви правильно відзначили, у науковому мовленні значну роль відіграє спеціальна лексика, що складається зі слів-термінів з конкретним значенням. У кожній галузі науки є свої терміни. Головне в наукових працях — це точно виразити думку, чітко, логічно викласти матеріал. У науковому стилі широко використовуються складнопідрядні речення, вставні слова, що вказують на порядок висловлених думок.

Науковий стиль має підстилі, зокрема, науково-популярний підстиль — це виклад наукової інформації, призначений для нефаківців. У такому стилі (науково-популярному) написані шкільні підручники.

2. Пригадайте особливості вибіркового переказу. Виберіть і перекажіть ту частину тексту, в якій говориться про моніторинг.

Географічна наука має ключове значення для розв'язання проблем взаємодії людини і природи. Це зумовлено її комплексним підходом до вивчення природи материків й океанів. Тому саме географи беруть активну участь у національних і міжнародних проектах, спрямованих на вивчення та збереження географічної оболонки Землі.

Усвідомлення людиною складності екологічних проблем сприяло появі такого методу географічних досліджень природних явищ, як моніторинг. Моніторинг — це постійне всебічне спостереження й оцінка стану природи, що зазнає антропогенного впливу. Кінцева мета моніторингу — розробка заходів раціонального використання природних ресурсів, запобігання забрудненню природного середовища, збереження природної рівноваги. Моніторинг — основа для наукового географічного прогнозу, який дає змогу передбачити негативні явища, що можуть розвиватися в природних комплексах (*В. Пестушко*).

IV. Робота над вибірконим переказом наукового тексту**1. Сприйняття і розуміння тексту (читання тексту вчителем).****СУСПІЛЬНА ПРИРОДА МОВИ**

Розуміння природи мови передбачає відповідь на питання: потрібно вважати мову явищем біологічним, психічним чи

соціальним? На ці питання наука давала різні відповіді. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і накопиченого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (А. Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г. Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потебня) — явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Визначення мови як суспільного явища спирається на тверезий аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батьків. В умовах ізоляції дітей від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлених у лігві вовчиці двох дівчаток.

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли в середині ХІХ ст. Одним із перших був Я. Грімм, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком — це людське надбання, витворене цілком природним чином». В. фон Гумбольдт, який по суті став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував, однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим». Фердинанд де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не слід упускати з поля зору й те, що в мові також наявні ознаки, які співвідносять її з біологічними і психологічними явищами. Що стосується біологічного аспекту мови, то передусім необхідно назвати той факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою: на відміну від високоорганізованих тварин людина має мовний ген. Відсутність в інших вищих приматів, у тому числі і в людиноподібних мавп, мовного гена й зумовила ту непереборну еволюційну прірву між людиною і твариною. Це стало серйозним контраргументом до еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Наявність біологічного аспекту мови підтверджується теорією вроджених структур Н. Хомського, суть якої зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю буде значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську.

Із психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображаються психічні особливості мовця, а в національній мові — психічний склад усієї нації. Особливо яскраво це виявляється в національній специфіці лексико-семантичних асоціацій (*З журналу*).

2. Бесіда за змістом.

- Яка тема наведеної вище наукової статті?
- Які ознаки наукового стилю ви помітили?
- Які наукові терміни вам не зрозумілі?
- Які погляди на природу мови є в науці? У чому їх суть?
- Чому мова — явище суспільне?

3. Мовний аналіз тексту.

- 1) Визначте слова, зміст яких вам незрозумілий, перевірте їх значення за словником. Поясніть наукові терміни.
- 2) Доберіть синоніми до слів, що часто повторюються.
- 3) Визначте словосполучення, які можна замінити, не змінюючи стилю.
- 4) Поясніть правопис орфограм і пунктограм.

4. Підготуйтеся до переказу, вибравши лише ті частини тексту, в яких пояснюються підходи до тлумачення природи мови: біологічний, психологічний, соціальний. Складіть складний план.

5. Перекажіть (усно) за планом вибрані висловлення, доберіть мовні засоби до їх поєднання.

V. Запис вибраного тексту в чернетках, редагування, переписування в зошит

VI. Підсумки уроку

- Що вдалося на уроці?
- Які труднощі трапилися?
- Як ви з ними справились?

VII. Домашнє завдання

1. Повторити тему «Складне речення».

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ (АБО БАГАТОКОМПОНЕНТНІ)

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

У реченнях цього типу одночасно наявні сполучниковий (сурядний чи підрядний або ж сурядний і підрядний одночасно) та безсполучниковий зв'язки. Наприклад: *За хлівом, на бузині, теж тьохкав соловей, за млином, у житах, підпадьомкали перепели, а на весь двір вигравали цвіркуни, яких цього літа було надзвичайно багато* (П. Панч).

Залежно від наявності видів зв'язку виділяється три типи таких речень: із сурядністю і безсполучниковим зв'язком; із підрядністю і безсполучниковим зв'язком; із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Провідним, зовнішнім зв'язком у цих реченнях може бути сурядний чи безсполучниковий зв'язок. Це зумовлюється змістовними і синтаксичними відношеннями між частинами таких конструкцій. Ці відношення для учнів не є чимось новим, але розібратися в них учням нелегко. У той же час таких речень досить багато в українській художній літературі, і тому ознайомлення з ними учнів важливе для їхньої мовної освіти.

У процесі ознайомлення з багатоконпонентними реченнями школярі глибше пізнають структуру складного речення, особливості зв'язку їх складових частин, набувають практичних умінь і навичок їх використання у спілкуванні. Аналіз таких речень розвиває логічне мислення учнів, пам'ять, увагу, спостережливість. Виконуючи вправи і завдання із синтаксичного розбору багатоконпонентних речень, складання схем, конструювання їх, дев'ятикласники закріплюють свої знання з пунктуації, розвивають комунікативні вміння і навички.

Програмою відводиться достатньо часу для того, щоб ознайомити дев'ятикласників з трьома основними типами багатоконпонентних речень: 1) складні речення із сурядністю і безсполучниковим зв'язком; 2) складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком; 3) складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком.

Програма не передбачає ознайомлення школярів зі складним реченням особливої будови — періодом, а також з підвидами вказаних (1–3) багатокомпонентних речень.

На першому уроці актуалізуємо знання учнів про всі способи зв'язку частин складного речення і засоби їх вираження. Потім аналізуємо кілька речень, спроектованих через кодоскоп, частини яких поєднуються сурядним зв'язком і різною безсполучниковістю (однорідною, неоднорідною, змішаною). Наприклад:

1. *Перед ними був широкий ставок, укритий ряскою¹, біля ставка дримали чорні кузні в два ряди², а поза ними зелена вулиця бралася в гору, на Посуньки³ (П. Панч).*

[¹], [²], а [³].

2. *Ніч видалася несамовита¹: запеклий мороз забивав дух², а снігова буря валила з ніг³ (Я. Баш).*

[¹]: [²], а [³].

3. *Кораблі заводять допоміжні якорі¹, ланцюги натягуються, залізні гарчать², і тоді вибігають на палубу³ матроси — треба рятувати корабель⁴ (Д. Ткач).*

[¹], [²], і [³] — [⁴].

Учні визначають граматичні основи, встановлюють межі предикативних частин і засоби їх зв'язку, потім визначають смислові відношення між частинами і відповідність їм розділових знаків. Обов'язково аналізуємо схеми: на них діти краще бачать зв'язки і відношення між частинами. Варто, на нашу думку, дати поняття про зовнішній і внутрішній рівні речення, як це рекомендує К. Ф. Шульжук, тоді змістові відношення між частинами учням будуть зрозумілішими. На цьому уроці більше уваги треба приділяти синтаксичному розбору складних речень із сурядністю і безсполучниковим зв'язком.

Пояснюємо, що ці три однорідно незалежні частини ми бачимо на зовнішньому рівні (I, II, III), а на внутрішньому рівні:

I — співвідноситься зі складнопідрядним з підрядною порівняльною частиною;

II — співвідноситься з простим двоскладним реченням;

III — співвідноситься зі складнопідрядним з підрядною означальною частиною.

Коли школярі зрозуміли зовнішню і внутрішню будову цього речення, аналізуємо багатокомпонентне речення із сурядністю,

підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неоднорідним частинам. Наприклад: *Молоденькі гіллясті берізки, може, тільки вночі покрилися листям, і те листя було ще навіть не зеленим, якимось світло-багряним, таке тендітне, що так і здавалося: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця* (Ю. Збанацький).

[ ], і [ ], (що): [ ].

Речення із сурядністю, підрядністю і різними типами безсполучникового зв'язку — це найбільш різнопланові синтаксичні структури. Вони складаються як мінімум з п'яти частин. Необхідно розібрати хоча б одне речення, щоб дати учням поняття про такі конструкції, показати, що вони в українській мові є, і свідчать про її синтаксичне багатство. Наприклад:

Вчителька говорить до них ласкаво й урочисто¹, вона розповідає², чого вони навчатимуться у школі³, і діти захоплено слухають, поринувши у звабний світ ще невідомих їм книг, у чарівний світ⁴, який відкриває перед ними школа⁵ (І. Цюпа).

[ ], [ ], (чого), і [ ], (який).

Система тренувальних вправ повинна включати такі форми роботи, як:

- спостереження над використанням багатокomпонентних речень у текстах різних стилів;
- виписування їх;
- аналіз будови;
- складання схем;
- перебудова речень;
- заміна в межах багатокomпонентного речення одного виду зв'язку іншим;
- складання багатокomпонентних речень з простих;
- написання творчих робіт з використанням різних типів складного речення.

Далі переходимо до вивчення багатокomпонентних речень з підрядністю і безсполучниковим зв'язком. На дошці подаємо кілька варіантів цього типу конструкцій разом зі схемами. Аналіз проводимо у тому ж порядку, активно залучаючи до нього учнів. Для розгляду можна використати такі, наприклад, речення:

1. *В'ється стежка між кущами, Що чар-зіллям заросла, Мліють трави під ногами Від незримого весла* (Ю. Липа).

$$\boxed{\text{I}} \quad \boxed{[\ ], (\text{що})}, [\ ]^{\text{II}}.$$

2. *Я благословляю життя, я побожно цілую руки його, я стою навколішки перед ним і через те сприймаю все, що є в ньому* (В. Винниченко).

$$[\ ]^{\text{I}}, [\ ]^{\text{II}}, \boxed{\text{III}} \quad \boxed{[\ ], (\text{що})}.$$

3. *Що б в житті ми не робили, Де б у світі не були, Ми не будемо самотні — З нами доля буде йти* (С. Горлач).

$$\boxed{\text{I}} \quad \boxed{(\text{Що}), (\text{де}), [\ ]} — [\ ]^{\text{II}}.$$

Синтаксичний розбір речень необхідно супроводжувати поясненням учителя. Наприклад: у першому реченні на зовнішньому рівні ми бачимо дві частини, I — співвідноситься зі складно-підрядним реченням з підрядною означальною частиною, а II — співвідноситься з простим реченням, між ними безсполучниковий зв'язок перелічення.

Завершується робота розглядом речень, у яких складові частини поєднуються різними видами зв'язку: сурядним, підрядним, безсполучниковим. Спочатку аналізуємо речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим однорідно незалежним частинам:

1. *Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечинь, мов читає живу книгу далей; у плюскіт стебла непомітно вплітаються голоси його рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро* (М. Стельмах).

$$\boxed{\text{I}} \quad \boxed{[\ ] (\text{мов})}; [\ ]^{\text{II}}, \text{ і } \boxed{\text{III}} \quad \boxed{[\ ], (\text{що})}.$$

А потім переходимо до розгляду речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неоднорідним частинам, що теж часто вживаються в сучасній українській мові. Наприклад: *За крутим поворотом нічого не видно, та дальня темрява скоро виявилася, над лісом побігли спалахи, друзі виразно побачили, як летіли іскри,— ешелон наближався* (К. Гордієнко).

$$[\ ], \text{ та } [\ ], [\ ], \boxed{[\ ], (\text{як})}, — [\ ].$$

Конструкція складається з шести частин, поєднаних сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. Практичні навички синтаксичного розбору таких складних речень закріплюються тренувальними вправами різного типу, про які мова йшла раніше. Опрацювання матеріалу на текстах різних стилів неодмінно підведе до висновку: суспільні функції сучасної української мови постійно розширюються, збагачується її синтаксична будова.

УРОК № 53

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Мета: вчити знаходити в тексті складні речення з різними видами зв'язку, визначати його основні ознаки і структуру; формувати вміння і навички правильно інтонувати ці речення, розставляти розділові знаки в них, знаходити і виправляти пунктуаційні помилки, будувати складні речення з різними видами зв'язку; виховувати тактовність, взаємоповагу.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- На які групи поділяються складні речення?
- Які види зв'язку у сполучникових реченнях? у безсполучникових?
- Чи можуть, на вашу думку, ці види зв'язку поєднатися в одному реченні?

2. Прочитайте. З'ясуйте, які види зв'язку поєднані в поданих реченнях.

1. Ми маємо жити, звичайно, не хлібом єдиним, та довелось мені бачить в чаду і золі, як за одну зачерствілу на камінь хлібину згодні віддати все золото на землі (*Б. Олійник*). 2. Святокове почуття наповнює дитячу душу, і я тішу себе, бо скоро до нас завітає справжня празникова казка (*В. Скуратівський*).

3. Вкажіть, яка з поданих схем якому реченню відповідає:

а) [ ], і [ ], (бо). б) [ ], та [ ], (як).

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналітичне читання таблиці.

Складні речення з різними видами зв'язку

Різновиди складних речень	Приклади	Схеми речень
Складні речення із сурядним сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	І вже не такими жаданими стають вечори, і не так трепетно сяють зорі, не так бентежно тривожиться в тиші процахле серце... (<i>М. Стельмах</i>)	I [ ], і [ ], [ ].
Складні речення з безсполучниковим і підрядним сполучниковим зв'язком	І видно: аж-аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися (<i>Остан Вишня</i>)	[ ] : [ ], (куди) ,].
Складні речення зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком	Ні, не від часу тьмяніють дати, І ржавіє голос, душа і перо, Час — тільки те, що можна віддати Людям на щастя і на добро (<i>Д. Павличко</i>)	[ ], і [ ], [ ], (що)

2. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

IV. Практикум

1. Прочитайте. Знайдіть і випишіть речення з різними видами зв'язку. З'ясуйте, які види зв'язку в них поєднані. Побудуйте схеми речень.

1. Якби не ви, мої ліси і луки, якби не ви, джерела поміж трав, я б мучився від ніжності й розлуки, я б від черстої спраги умирав (*М. Сингаївський*). 2. Багрянець сонця зник з дерев, небо потемніло, але ліс не втрачав своєї краси: став таємничий, казковий, яким тільки може бути ліс у вечірню пору (*В. Гжицький*). 3. Григорій Косинка ніби напився з потоку Василя Стефаника суворі, гіркої і терпкої правди життя, і відкрилося йому, як треба цінити слово (*З підручника*). 4. Сонця співом дзвенять гострі коси, сонця спів у стиглім золоті нив, і шумлять під косою покоси, і в'язальниць доноситься спів (*Є. Маланюк*).

- Поясніть орфограми.
- Виконайте усний розбір іменника чоловічого роду і відносного прикметника.

2. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Побудуйте схеми першого й другого речень. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

1. Вже в далині високій сяють зорі густий туман над озером повис і спить земля і води сплять прозорі і тихо спить густий зелений ліс (*Б. Грінченко*). 2. Я стільки горя бачив на війні але душа на попіл не згоріла і хочеться так ніжності мені щоб серце в грудях солодко щеміло (*Г. Тютюнник*). 3. Увечері коли зорі цілються я хотів дитиною піймати на синій налігач місяць і напоїти з криниці моєї любові а криниця моя тоді в яблуновому цвіту була (*Г. Косинка*). 4. Нехай серця не знають супокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність хай буде такою щоб їй ніхто не заздрити не міг (*В. Симоненко*).

3. Вільний диктант. Прослухайте текст. Сформулюйте його основну думку. Запишіть складними реченнями з різними видами зв'язку.

Кожна людина повинна вибрати ту професію, ту роботу, яка найбільше відповідає її природним здібностям і нахилам, і тоді вона буде працювати, як кажуть, не за страх, а за совість. Улюбленій справі людина віддає всі сили, всю енергію, всі знання, і тоді ця справа виконується краще. Але молодий спеціаліст не може розвиватися однобічно, він не може не помічати, як бурхливо розвивається наука, техніка, які здобутки у культурному житті суспільства. Це глибока помилка. Молодий спеціаліст повинен бути не тільки професіоналом, він має бути культурною, різнобічно освіченою людиною, яка знає і любить свою роботу, науку, малярство, музику, театр, спорт (*В. Тиха*).

- ▶ Сформулюйте правило правопису прислівників вищого і найвищого ступенів.
- ▶ Знайдіть речення зі вставними словами, поясніть розділові знаки.
- ▶ З'ясуйте, які члени речення є однорідними в останньому реченні.

4. Складіть діалог — обговорення теми «Вибір професії». Розкрийте в ньому, що вас цікавить, чим ви захоплюєтеся, чим би ви хотіли займатися в майбутньому, поясніть, чому вам подобається та чи інша професія.

5. Розумова гімнастика.

Яка різниця в значенні слів: *прогноз, прогнозування?*

V. Підсумки уроку

Складіть план вивченого на уроці.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати по одному складному реченню з різними видами зв'язку наукового і художнього стилів, побудувати їх схеми.

УРОК № 54**СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНІСТЮ
ІЗ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ**

Мета: навчити школярів визначати в тексті складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком, з'ясовувати змістові і синтаксичні відношення між частинами таких конструкцій; формувати вміння правильно інтонувати їх, розставляти розділові знаки, конструювати такі речення, вживати у власних висловлюваннях; виховувати увагу до слова, мовних явищ.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ**I. Перевірка домашнього завдання**

1. Зорово-слуховий диктант. Учні записують під диктування, але мають перед собою текст.

ЯК ПРОКИДАЄТЬСЯ ВОДА

А ви чули, де і як вода прокидається? От підіть напров..сні до яруж..нс..ких трьох ставків, де Куценський Михайло проживав, і ви побач..те сонячно ро..труш..ний на снігу ліщ..новий цвіт, а під снігом почу..те знеца..ка якийсь схлип, і голос жайворонка, і знову схлип.. Ото вже й знайте — прокинулась вода і дмухає в торішню ро..кол..ну очеретину, а та, дурненька, ще (не) второпала, що настає в..сна, і чого (сь) схлипує собі (М. Стельмах).

- ▶ Поясніть орфограми: які ви букви вставили і чому?
- ▶ Побудуйте схеми речень. Прокоментуйте розділові знаки.
- ▶ Визначте, до якого стилю належить текст. Яка роль у ньому складних речень з різними видами зв'язку?

- Проведіть стилістичний експеримент (усно): поділіть текст на можливі прості речення. Прочитайте. Порівняйте обидва тексти. Спробуйте пояснити, чому автор використав складні речення.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- Які види сурядного зв'язку ви знаєте?
- Чим вони виражаються?
- Які смислові відношення можуть бути між частинами безсполучникового речення?
- Якими засобами вони виражаються?

2. Прокоментуйте зв'язок частин складного речення за схемами:

а) [ ], [ ], але [ ].

б) [ ] : [ ], і [ ].

в) [ ] — [ ], [ ], проте [ ].

IV. Засвоєння нових знань

1. Пояснення вчителя.

У складних реченнях із сурядним і безсполучниковим зв'язком провідним, зовнішнім зв'язком може бути як сурядний, так і безсполучниковий зв'язок. Це зумовлюється змістовими і синтаксичними відношеннями між частинами таких конструкцій. У цих конструкціях однорідно незалежні частини можуть поєднуватися і створювати незамкнений ряд. Наприклад: *Пташки замовкли, трави стихли, лише берези сколихнулись, лише вербиці поклонились та вітер листям золотим почав шпурляти...* (П. Тичина).

[ ], [ ], [ ], [ ], та [ ]

У складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком можуть поєднуватися семантично неоднорідні частини, які вступають у відношення причини, наслідку, умовні, часові. Наприклад: *Та час минав, а човен не повертався: зіпсувався мотор* (Я. Баш)

I
[ ], а [ ] : [ ]

Провідним тут є безсполучниковий зв'язок, сурядний зв'язок виділяється на другому (внутрішньому) рівні членування.

У складних реченнях із сурядністю і безсполучниковим зв'язком можуть поєднуватися частини з однорідними і неоднорідними відношеннями. Наприклад: *Половець став на порозі — досвіток був повитий туманом, під стіною темніла калюжа, проте не дощило* (Є. Гуцало).

$$\begin{array}{c} \text{I} \\ \boxed{[ ] - [ ]}, [\text{II}] \end{array}$$

2. Питання і завдання для учнів.

- Які речення належать до сполучниково-безсполучникових?
- За якими ознаками виділяються типи сполучниково-безсполучникових речень?
- Схарактеризуйте групи речень із сурядністю і безсполучниковим зв'язком.

V. Практикум

1. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Підкресліть граматичні основи. З'ясуйте, яким зв'язком поєднані частини в реченні. Який зв'язок є ведучим? Доведіть гіпотезу:

- а) частини в цьому реченні є незалежними (1–4);
- б) частини в цьому реченні однотипні (5–6).

1. На тебе, на твої пошматовані видіння знову падають слова, немов роса; ти встаєш, сурмонячись, позіхаючи, прикладаєш кулаки до очей, а у вуха крізь туман добирається сумовите кування. 2. Он біля пенька розпухирилась маремуха, червона шапка її блищить, ніби смальцем помащена, а в неї вп'ялися білі краплинки; трохи далі синіють крихкі сиріжки. 3. А он тільки проклюнувся грибочок, у нього ще й ніжки нема, а шапочка навіть не встигла почервоніти. 4. Гриб примостився під потрісканим кореневищем берези, ніжка на ньому темна, лускувата, верх сіренький, а низ оксамитно-білий... 5. Одначе й тепер є старому відрада: кладу руку на вулик — і маю музику, кладу очі на зорі — і маю втіху. 6. Надворі ще не сіріло, а в хаті вже ранок: топилася піч, хазяйка пекла пиріжки... (За тв. М. Стельмаха).

Довідка. Маремуха — мухомор.

2. Побудуйте складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, використовуючи опорні словосполучення.

Будувати нову залізничну магістраль; підвозити щебінь, пісок, асфальт; незалежно від кліматичних умов; правильно використовувати трудові ресурси; дивитися по телевізору.

3. Творча робота. Складіть за схемами речення з теми «На будівництві нової школи».

- 1) [ ]; [ ], і [ ]   2) [ ], [ ], але [ ]
 3) [ ], і [ ]   4) [ ], і [ ], і [ ], [ ]
 5) [ ], а [ ], [ ]   6) [ ], [ ] : [ ], і [ ]

4. Графічний диктант. Запишіть речення схематично.

1. На початку квітня подули теплі вітри, по небу побігли пухнасті хмарки, вночі через них перестрибував срібний місяць, а вдень сліпило сонце (*П. Панч*). 2. Пшениці підкручують вуса, модниці-волошки підфарбовують голубінню навіки, вранішні луни кавалькадами мчать над Россю, а з повітки баби Ткачихи пахне свіжим молоком (*О. Хоменко*). 3. На волі заходила вже весна, по коліях бігли срібні струмки, надсадно каркали біля старих гнізд ворони, а в нічному небі жевріли яскраві зорі (*П. Панч*). 4. Хлопці посідали на коней, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро запахло молодим дубняком... (*М. Хвильовий*). 5. Для неї було ясно одне: якісь люди хочуть перешкодити концерту, але їм це навряд чи вдасться (*М. Олійник*). 6. Перепочинки робили частіш і частіш, та це нас не радувало: очевидно, до міста ще далеко (*І. Багрянний*).

- Випишіть іменники в орудному відмінку, поясніть правопис; розберіть два з них як частину мови.
- Знайдіть у реченні прикладку. Пригадайте правила пунктуації при поширених і непоширених прикладах.

5. Розумова гімнастика. Розбийте слова на можливі переноси.

Пройшов, відображений, налагоджена, військо, кінний.

VI. Підсумки уроку

Побудуйте діалог «Що ти вивчив на уроці?».

VII. Домашнє завдання

1. Вивчіть правила за підручником.
2. Виконати синтаксичний розбір речення за схемою (в підручнику).

1. За вікном бринів оркестр незримих комах, десь у кущах настирливо пискала пташина, на новій будівлі клепали залізо, але він уже нічого не чув (*П. Панч*). 2. Рвійно скинулись руки, зблиснули струни бандур — і заграли на сцені стодзвонні джерела... (*Є. Колодійчук*).

УРОК № 12

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНІСТЮ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Мета: засвоїти особливості складних конструкцій з підрядністю і безсполучниковим зв'язком; формувати вміння визначати їх у тексті, правильно інтонувати, розставляти розділові знаки, будувати такі речення і вживати у власному мовленні; виховувати уважність, спостережливість.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи

1. Синтаксичний аналіз речень.

2. «Орфографічна хвилинка». Запишіть і поясніть орфограми в словах.

Віч-на-віч, ледь-ледь, будь-де, з ким-небудь, хтозна в кого, щоразу, по-новому, давним-давно, навіки, навпочіпки.

3. Повторення. Провідмініяйте числівники (усно).

П'ятсот вісімдесят чотири.

Дев'ятсот сімдесят шість.

4. Виконайте морфемний аналіз слів.

Людський, посіяний, міжнародний.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- Які види підрядного зв'язку ви знаєте?
- Якими засобами він виражається?

2. Прокоментуйте схеми. Який зв'язок частин у складному реченні?

1) [... , (які...) , ...] — [ ].

2) [ ] : [[ ], [ ], [... , (що...) , ...]]

3) [[ ], [ ]] [[ ], [ ], (які...)].

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Аналітичне читання матеріалу в підручнику.

2. Питання і завдання для учнів.

- Які конструкції належать до речень з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим однорідно незалежним частинам?
- Яка схема цього речення? Накресліть на дошці.
- Схарактеризуйте складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неоднорідним частинам.
- У чому специфіка речень з підрядністю і безсполучниковим зв'язком різних типів?

V. Практикум

1. Випишіть окремо.

- Речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим однорідно незалежним частинам.
- Речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неоднорідним частинам.

1. Але дивно: на судні не було й прапора, який би вказував на державну приналежність (*Д. Ткач*). 2. Що б в житті ми не зробили, Де б у світі не були, Ми не будемо самотні — З нами доля буде йти (*С. Горлач*). 3. Давня істина: щоб запалювати — треба самому горіти (*Є. Колодійчук*). 4. Матері забуть не можу, скрізь, на що я тут не гляну — чи на ліс, чи на поляну, — бачу її душу гошу, чую вимову кохану (*П. Тичина*). 5. Під звук бандури я не плачу, але ніколи й не сміюсь, Я просто так багато бачу, що серце й душу без остачі Вкладаю в те, на що дивлюсь під звук бандури (*П. Воронько*).

► Побудуйте схеми речень.

► Поясніть правопис часток *не* і *ні* зі словами.

2. Сконструйте складні сполучниково-безсполучникові речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком за наведеними схемами.

1) [ ], [ ], ( )

2) ( ), [ ], [ ]

3) [ ], ( ) : [ ]

4) [ ] — [ ], ( )

3. Спишіть, розставте і поясніть розділові знаки. З'ясуйте, які зв'язки між частинами складних речень.

1. Сірий припорошений весняною пилкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворого лінією стоять на ньому

сторожові могили насипані може татарвою а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал (*Г. Тютюнник*). 2. Після порання Орисі все в хаті заблищало поніжнішало і набрало зовсім іншого вигляду чорна мов кузня хата зробилася чистенькою світличкою вимиті вікна заблищали так ніби в хату впустили цілі снопи сонячного світла (*Гр. Тютюнник*). 3. У надрах хмари зарокотало потужніше ліс раптом охнув від жаху так по ньому вдарило згори аж прокинувся у своєму дуслі сич-громовик (*Г. Тютюнник*).

4. Укажіть речення, які відповідають схемам.

1) [ ]: [..., (що...), ...] — [ ].

2) [ ]; [ ]; [ ]; [ ], ( ).

3) [ ], ( ); [ ], ( ), ( ).

4) [ ], ( ); ( ), — [ ].

1. Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла (*Леся Українка*). 2. Затям: з-поміж турбот, що їх дарує днина, над дріб'язок халеп, пустих звитяг, у серці височіє Батьківщина — понад усе її священний стяг (*С. Йовенко*). 3. А там дома, на Вкраїні, зараз цвітуть вишні, сливи; яблуні, мов наречені, стоять у ніжно-фіалковій фаті; в білому шумовинні груші; бджоли гудуть, наче мідні труби (*С. Плачинда*). 4. В космічну б вирушить дорогу, Деся перетнути Млечну Путь, Щоб за годину мати змогу Всю землю зором осягнути; Щоб пронизав усю істоту і спалахнув пізнання струм, Мені б гагарінського зльоту В земних ділах, В поривах дум! (*В. Лагода*).

► Поясніть розділові знаки.

5. Знайдіть пунктуаційні помилки.

1. Вже потім, у госпіталі, Іван здогадався, що сталося, ще один снаряд влучив у танк, попав у бойовий запал (*Ю. Мушкетик*). 2. О, це так, присягнувся; через тисячу літ я впізнав би і знов полюбив тебе, мила. Хоч би нам світ оця тисяча літ до невпізнання змінила (*І. Муратов*). 3. Хай сотий піт з чола додому роситься — Вони ж працюють, знаючи про те: Якщо у полі жито заколоситься: То все, усе у світі процвіте (*І. Савич*).

6. Творча робота. Складіть діалог «У музеї». Використовуючи словничок, побудуйте речення з різними видами зв'язку.

Словничок. Виставка, експонат, колекція, приватні колекції, вітрини, величезне значення, компетентні екскурсоводи, у запасниках, витвори майстра пензля, молоді художники.

VI. Підсумки уроку

- Складіть сенкан за вивченою темою.
- Складіть запитальник за темою.

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правило за підручником.
2. Виконати синтаксичний розбір речення *Де надія на добробут, там певність: усе буде, як треба...* (Д. Міщенко).

УРОК № 56

СКЛАДНІ СПОЛУЧНИКОВО-БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНІСТЮ, ПІДРЯДНІСТЮ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Мета: навчити правильно визначати зв'язки між частинами речення, визначати його структуру; сформувати вміння правильно розставляти розділові знаки в багатокомпонентних реченнях, знаходити і виправляти помилки на вивчені правила, будувати речення з різними видами зв'язку, доцільно використовувати виражальні можливості таких речень.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Коментоване письмо. Пояснити пунктограми й орфограми.

На возі злегка поторохкують червонобокі, в *поливі* миски, на днищах яких спочивають соняшники, квіти і сонце; перехоплюють вітрець зеленкуваті і сизі, наче в них і досі не розтопилась наморозь, глечики; розкапустились макітри і *кринки*, запишались горшки-двійнята, що в них аж цілий обід несуть добрим людям; дебелиють горлові горщики, в яких би вмістився і я, і гончареві скощавлені дрібнята; цвітуть бокасті куманці, зачоплені кумедними п'яноокими голівками баранців, мовляв, кумуватись, чоловіче, можна, та баранячої голови не напивай (*М. Стельмах*).

- Визначте стиль, тип мовлення. Спробуйте пояснити, чому автор використав багатокomпонентне речення, а не прості чи складнопідрядні.

2. Орфографічна хвилинка.

Заповніть таблицю поданими словами, вставляючи потрібну букву. Аргументуйте правилом.

Пре-	При-	Прі-

Пр..в'язати, пр..злий, пр..дорогий, пр..ваблювати, пр..хитрий, пр..чистий, пр..бічниця, пр..битий, пр..мудрий, пр..звисько, пр..линути, пр..стол, пр..освящений.

II. Засвоєння нових знань

1. Аналіз речення.

Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу книгу далей; у плюскіт стебла непомітно вплітаються голоси його рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима друзів, що, мов казку, підводило до сонця народне добро (М. Стельмах).

[ ], (мов) ; [ ], і [ ], (що)

2. Запитання і завдання учням.

- Які зв'язки між частинами складного речення ви виділяєте на зовнішньому рівні?
- Які зв'язки ви бачите на внутрішньому рівні?
- Які одиниці ви виокремлюєте в цій складній конструкції? Як вона поєднанні між собою?
- Які розділові знаки ставляться в багатокomпонентному реченні?
- Яку роль виконують ці речення в тексті?

3. Робота з підручником. Аналітичне читання матеріалу.

4. Ділова гра «Навчаючи — учусь».

III. Практикум

1. Прочитайте. Знайдіть у тексті багатокomпонентні речення, визначте, якими видами зв'язку поєднані їх частини, які між ними смислові відношення. Накресліть схеми.

ДІДУСЬ І БАБУСЯ

Дідусь, напоївши коняку, почав снувати чогось двором і городом, він розмовляв і з ними, і з людьми, що приходили йому

на пам'ять. Коли сон почав і його зморювати, дідусь підійшов до хати, сів на призьбу під вікном, біля якого спочивала його невтомна дружина...

Гай-гай, уже й життя минуло їхнє, та й досі мої старі жили, наче молодята: не тільки на людях, а й поміж собою вони весь вік були делікатні, уважні, привітні. Уміли шанувати і добрих людей, і мовчазну скотину, і святу працю, і святий хліб, а тільки не вміли вони шанувати свого здоров'я.

Отак, біля вікна дружини і прихопив мого діда останній сон і простуда, від якої уже не допомогли ні піч, ні парене зерно, ні добра чарка.

Недовго пережила його й дружина: тяжко засумувавши, вона злягла, *а коли* почула свою смертну годину, підвелася, сама вибілила стіни, помастила долівку, принесла з городу прив'ялих чорнобривців, купчаків і паністки, розкидала по хаті і звеліла увечері скликати рідню. При поганенькому, бензином заправленому сліпаку востаннє вечеряла зі своїм родом бабуня. І хоча її думи й очі вже летіли у небо, ніхто не вірив, що вона прощається зі світом: *адже* і мастила, і прибирала сьогодні в хаті, і нічого, крім душі, не боліло в неї...

Та, напевне, біль душі — найстрашніший біль. Через день бабуню поховали поруч з дідусем. Рідня й осінній день плакали над її могилою, а з цвинтарної груші в могилу впала грушка. Напевне, для того, щоб бабуня і на тому світі садила сади... (М. Стельмах).

- Зробіть орфографічний аналіз тексту.
- Зверніть увагу на виділені сполучники. За яких умов, за вашими спостереженнями, не ставиться кома між сурядним і підрядним сполучниками (*і хоч, і коли, а коли, а якщо, адже і...*) у складних реченнях з різними видами зв'язку?

2. Додайте до головної чи підрядної частини інші за допомогою різних сурядних чи підрядних сполучників. Побудуйте схеми. Схарактеризуйте речення, які ви утворили.

Незважаючи на безперечні успіхи й науково-технічні досягнення інформатизації, суспільствознавців тривожить питання: ...

А найголовніше — на скільки рівними будуть можливості кожного народу користуватися благами електроніки, ...

Чи збережеться неповторність культури народу, ...

Творіння людського генія грандіозні, творчий потенціал безмежний, але ...

3. Розгляньте схеми. Відшукайте серед них схему поданого нижче речення.

Про себе мати не згадала, і відколи я знаю її, вона найменше турбувалася собою і зверталася до таємних сил лише тоді, коли вже дуже в'їдалась у тіло чи кістки якась недуга, яку мати відганяла у нетрі, болота, у безвість, бо треба було ділечко робити (М. Стельмах).

1. [ ], і [ ], (коли), (яку), (бо).
2. [ ], і [ ], [ ], (коли), (яку), (бо).
3. [ ], і [ ], [...], (коли), (яку), (бо) ...].
4. [ ], і [ ], [...], (коли), [...], (яку), (бо).

4. Сконструйте багатокомпонентні речення за поданими схемами.

1. [ ], і [ ], а [ ]: [ ], ( ).
2. [ ], [ ], і [ ], ( ), ( )
3. [ ], ( ), ( ): [ ], ( ), і [ ]
4. [ ] — [ ], ( ), і [ ]

5. Творча робота. Напишіть твір з обґрунтуванням за темою: «Чому необхідно вивчати українську мову?». Використовуйте різні типи складних речень.

6. Розумова гімнастика. Поясніть значення виразів, складіть з ними речення.

Вильнути наверх денцем. Не в ті взувся. Без царя в голові.

VI. Підсумки уроку

- Що вивчалось на уроці?
- Що засвоїли добре, а чого не зрозуміли?
- На що слід звернути увагу на наступному уроці?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виконати синтаксичний розбір речення.

Проминуло багато часу, сонце визирнуло з-за обрію, і тоді стало видно численні загоны, що просувалися один за одним, поле загуло, як туго натягнутий бубон, від кінських копит далеко поплинув, збуджуючи луку, тупіт (С. Скляренко).

УРОК № 57

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ
З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО
І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Мета: засвоїти правила постановки розділових знаків у багатокomпонентному реченні; формувати навички правильно розставляти в них розділові знаки й обґрунтовувати їх, знаходити і виправляти помилки на вивчені правила, будувати складні речення, доцільно вживати їх у власному мовленні; виховувати наполегливість у досягненні мети.

Обладнання: схеми речень, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи

1. Синтаксичний аналіз заданого речення.

2. «Орфографічна хвилинка». Спишіть, вставляючи пропущені букви *н* або *ни*. Укажіть, які з них виступають суфіксами.

Попідвіко..ю, натхне..о, засмуче..о, тума..о, бажа..о, стара..
о, захопле..о, невблага..о, силь..о, безкорис..о, широче..о, неви..
о, щогоди..о, одного..о, невпи..о, безуста..о, незако..о.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нових знань

1. Порівняйте речення, записані на дошці. Сформулюйте висновки про синонімічні речення.

1. За хмарами-хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималася на них, мов колиска (<i>М. Стельмах</i>).	1. За хмарами-хмарами куталось сонце, <i>і</i> воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, <i>і</i> тоді земля трималася на них, мов колиска.
2. Я не рухаюсь, але я певен, рись мене виявить: у хижаків є якесь особливе чуття на присутність постороннього (<i>М. Сладко</i>).	2. Я не рухаюсь, але я певен, <i>що</i> рись мене виявить, <i>бо</i> у хижаків є якесь особливе чуття на присутність постороннього.
3. Місто жило тривогою: зовсім недавно прокотилася хвиля страйків шахтарів, і тепер воно готувалося до наступних боїв (<i>З газети</i>).	3. Місто жило тривогою, <i>тому що</i> зовсім недавно прокотилася хвиля страйків шахтарів, і тепер воно готувалося до наступних боїв.

2. Висновок.

1. Складні речення із сурядністю і безсполучниковим зв'язком з однорідними частинами з погляду свого змісту і будови синонімічні складносурядні.
2. Складні речення із сурядністю і безсполучниковим зв'язком з неоднорідними частинами синонімічні складнопідрядним реченням.

3. Аналітичне читання матеріалу підручника.

4. Бесіда.

- Чи збігаються ваші висновки з висновками в підручнику?
- Яку нову інформацію ви почерпнули?
- Що ви можете розказати про синоніміку простих речень із складних із сурядністю і безсполучниковим зв'язком?
- Чи можуть бути синонімічними прості речення складних з підрядністю і безсполучниковим зв'язком?

IV. Практикум

1. Прочитайте. Доберіть синонімічні прості речення до складних із сурядністю та безсполучниковим зв'язком.

Леся Українка з дитинства перебувала в середовищі діячів культури: мати — відома дитяча письменниця Олена Пчілка, дядько — Михайло Драгоманов — літератор, критик, видавець, батько — Петро Антонович Косач — добре знав світове письменство.

Дитинство Лариса провела у дружбі зі старшим братом Михайлом; вони були такі нерозлучні, що їх називали одним ім'ям: «Мишолосія».

Початкову освіту діти здобули вдома під керівництвом матері; пізніше (1881–1883 рр.) вони жили в Києві: брат готувався до вступу в гімназію, а сестра вчилася у приватних педагогів за тією ж програмою.

Косачі жили в родині композитора Михайла Віталійовича Лисенка, а його близьким родичем був поет, драматург, режисер і великий актор Михайло Панасович Старицький, здружені ще з юності, вони жили ніби спільним домом. Цей будинок називали «українським Афоном»; багато важливих культурних почиань — театральних, видавничих — зароджувалось тут, і багато молодих талантів пішли звідси у велике культурницьке життя (С. Шаховський).

- Поясніть значення виділених слів.

2. Прочитайте. Схарактеризуйте складні речення з різними видами зв'язку. Доберіть синонімічні їм речення: складнопідрядні, складносурядні чи прості.

1. Максим Рильський висловив думку: Шопен похований у Франції, а серце його зберігається у Варшаві, але належить воно всьому людству (*І. Козловський*). 2. А біля храму забілів садок, У небі відбивається бузок, І круглий звук, Неначе колобок, На волю вирвавсь, покотивсь і зник, Меткій луні попавши на язык. 3. Свої свічки каштани підняли, І віє вітер сморідом смоли, Що поруч випаровує дорога, Якою люди йдуть з надіями до Бога. 4. Ще спека не спала, але відчува Не спрагу, а втому пожухла трава, І скаржитись джміль, оголяючи жало: сон найсолодший йому обірвали (*Л. Талалай*).

- Сформулюйте висновок про роль багатокомпонентних речень у поезії.

3. Спишіть, розставте розділові знаки. Схарактеризуйте речення за типами зв'язку.

Пливе туман. Притихло передмістя
Яке себе пригадує селом
Яке собі селом вночі наснитися...
Давним-давно той сад перекипів
І відшумів і літо відкотилось.
І залишилось те що після слів
Оте що після музики лишилось.
І серце мимоволі зацемить
Із чужини рвонеться як додому.
На берег той що в пам'яті стоїть
І мерехтить у люстрі верховому.
Цвітуть сади з городів пахне дим
Густе іржання котиться над гаєм
І коні п'ють і форканням своїм
Від берега хмаринку відганяють.
Гойдається і пиниться вода
Деревами тремтить і небесами
Коли до неї спрага припада
Своїми африканськими губами.
Над травами гудуть-гудуть джмелі
І падають на цвіт втомивши крильця
І нахиляють квіти до землі
І нахильці спішать із них напиться...

(*Л. Талалай*)

- Який настрій вірша? Визначте тип мовлення. Які речення використав автор? Чому? Аргументуйте.
- Поясніть орфограми.

4. Уявіть картину «Тарас Шевченко у засланні на Кос-Аралі». З простих речень складіть усі можливі варіанти складних з різними видами зв'язку, поєднайте їх у зв'язний текст за вказаною темою.

І бачиться у сні чи наяву. Наближається далина. Дощ шумить. Військо за горбами. Половецька баба кам'яна із небом розмовляє блискавками. Грім гримить. Над плесами ріки хитається пільма. Яблуні розквітлі. Ми жити поспішаєм. Хочеться додому. Зіронька уже зійшла. Плакучі верби бачаться із чужини. Серце наболіле мрії голубі на спогади болючі замінило. Співають солов'ї. Яка прекрасна — мила, Україна!

5. Розумова гімнастика. Продовжте метафоричний ряд.

Зразок. Спить гора. — Сплять надії. — Сплять поривання.

1. Грають роси. 2. Ромашка розплющила очі. 3. Задумались верби. 4. Сміється літо.

V. Підсумки уроку

Складіть план вивченого на уроці.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Підготувати повідомлення за темою «Розділові знаки у складному реченні».
3. Виконати синтаксичний розбір одного складного речення з різними видами зв'язку із вправи 3.

УРОК № 58

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Мета: закріпити знання про розділові знаки в складному реченні; сформувати навички правильної розстановки розділових знаків, уміння знаходити і виправляти пунктуаційні помилки, аналізувати багатокомпонентні речення, оцінювати їх виражальні можливості, доцільно вживати у власних висловлюваннях; виховувати відповідальне ставлення до вивчення мови.

Обладнання: таблиці, схеми, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Випереджувальний диктант.

Дитячі роки письменника Михайла Михайловича Коцюбинського пройшли у Вінниці, на теплім прекраснім Поділлі. У 1874 році батько його втратив посаду, і родина Коцюбинських переїхала до містечка Бар на Могилівщині. Михайликові вже пора була вчитися, і батьки запросили до нього Якова Богачевського, вчителя, який користувався у Барській школі неабияким авторитетом і пошаною.

Здібний від природи і дуже розвинений, Михайлик склав іспит до третього класу початкової школи, яка не відзначалася гарною постановою шкільного навчання і в якій знання не були культом. Уже в цей час юнак виявив великий інтерес до поетичних скарбів народу: він збирає фольклор, на ярмарках записує народні балади, за допомогою матері хлопець інсценізує їх і разом із сестрами й братами влаштовує сімейні вистави.

- Запишіть фонетично слова: *переїхала, Могилівщині*. Чи співпадає в них кількість звуків і букв? Чому?
- Виконайте морфологічний розбір сполучного слова у другому реченні.
- Укажіть слова з нульовим закінченням. Чим це пояснюється?
- У першому й другому реченнях підкресліть граматичні основи.
- Складіть схему одного речення з різними видами зв'язку.
- Поясніть орфограму у слові *неабияким*.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

Зробіть повідомлення за темою «Розділові знаки у складному реченні».

IV. Засвоєння нових знань

1. Робота з текстом. Проведіть спостереження за розстановкою розділових знаків у складних реченнях з різними видами зв'язку.

Надійшов вечір. Гості, що сиділи за чаєм, гаряче сперечались про роман, який щойно з'явився, нового модного письменника. Одні твердили, *що якщо* не брати до уваги карколомні перипетії сюжету, то в романі немає нічого цінного: ні думки, ні образності, ні краси слова. Інші захищали автора, *і, хоч* у самому творі, дійсно, важко було щось знайти таке, що свідчило б на його

користь, ними стверджувалась думка, що більшість читачів сьогодні тяжіють до надзвичайного, неправдоподібного. Один з противників автора, обурюючись, зазначив, *що коли* порівнюєш роман з класичними зразками пригодницької літератури, то навіть сюжет його здається блідим відбитком чудових сюжетів О. Дюма і Жюль Верна. На це захисники молодого автора заперечували, *що, яким* би талановитим не був сучасний письменник, читачі ніколи не визнають його рівним класикам. Господарі з тривогою спостерігали, як загострюються пристрасті, *і, коли* суперечка стала занадто гарячою, хазяйка сіла за фортепіано. Гості готові були продовжувати дискусію, *але коли* в цьому будинку лунали перші звуки музики, то всі негайно замовкали: гра господині давала більшу насолоду, ніж найгарячіша суперечка (*З журналу*).

2. Бесіда.

- У яких випадках між сполучниками підрядності *що коли*, *що якщо*, *що як*, *що який* тощо ставиться кома?
- За яких умов, згідно з вашими спостереженнями, між сурядним і підрядним сполучником — *і хоч*, *і коли*, *але коли* кома не ставиться?

3. Прочитайте матеріал таблиці, порівняйте з вашими висновками (за текстом). Виділіть нову для себе інформацію.

Розділові знаки в багатокомпонентних реченнях

Правило	Приклад	Схема
У складних багатокомпонентних реченнях розділові знаки ставляться за тими ж правилами, що й у всіх складних реченнях	Гості вийшли на терасу; звідси був прекрасний вид на сад і на лиман, який блищав на сонці, як дзеркало.	[ ]; [ ], (який)
У складних реченнях із сурядним і підрядним зв'язком сполучники сурядності і підрядності можуть стояти поряд. Між цими сполучниками кома ставиться тоді, коли після підрядної частини немає другої частини складеного сполучника (<i>то, так</i>) або сполучника <i>але (а)</i>	а) Я допомагав дідусеві; це мені подобалось, <i>і, коли</i> він ходив кудись, я залюбки залишався замість нього на пасіці. б) Дівчина дивилася в бінокль на берег, <i>і коли</i> зверталася до капітана, то очі її блищали.	а) [ ]; [ ], і, (коли), [ ] б) [ ], і (коли), [ ]

V. Практикум

1. Прослухайте речення. Установіть на слух, які речення за будовою, чи потрібна в них кома між сполучниками сурядності і підрядності.

1. Данило й раніше чув од рибалок, що в цих місцях завівся з минулого року *сом-велетен* і що він хапає *не тільки* всяку рибу, а й гусей і вутят, якщо вони пропливають *неподалік* від його підводного лігва (*Г. Тютюнник*). 2. Ще будучи хлопчиком, Олесь Гончар сам пережив усе те, бо *навколо* теж був степ, і хоч звався він не *Таврійським*, а *полтавським*, але він нічим не різнився від *південного* (*П. Загребельний*).

► Поясніть орфограми у виділених словах.

2. Спишіть, розставте і поясніть розділові знаки.

1. А навколо нього друзі-мінометники і Хома Хаєцький мов рідний батько грів своїм тілом Олесь сам грівся коло нього щось шепотів а після слів майорових затих у своєму кублі принишк наче заснув та він не спав уловлював кожне слово кожну інтонацію Олесевого голосу і коли майор повторив наказ про негайний виїзд до далекої редакції газети Хома раптом обхопив Гончара і тяжко гірко заривав (*П. Загребельний*). 2. Жінка все говорила і говорила про свої нещастя і хоч слова її були звичними у Сабурова від них раптом защеміло серце (*О. Гончар*). 3. Вночі я відчув гострий біль в нозі і коли встав уранці виявилось що вона дуже розпухла (*М. Маклай*). 4. І коли він вернувся в хату то його обличчя волосся й одяг були наскрізь мокрі наче він побував під проливним дощем (*В. Кулик*).

3. Доповніть головну чи підрядну частину речення так, щоб утворилось багатокомпонентне речення. Розставте розділові знаки і поясніть.

1. Хоч було вже пізно ... .
2. Коли ми вийшли з дому ... .
3. Дув пронизливий вологий вітер ... .
4. Як тільки потеплішає ... .

4. Графічний диктант. Прослухайте речення. На слух визначте структуру кожного речення і запишіть їх схеми.

1. Багаття не видно, лиш пахне дим,
І місяць стоїть над конем вороним,
І синій туман, і густа ковила,
Як Ігоря військо, в степу полягла.

2. Під Возом Чумацьким дорога волога,
Але не піднять, не збудити нікого;
Роса, що крізь пальці колись протекла,
Крізь пальці ті ж самі у світ проросла.
3. Не черпають полеглому шоломом з Дону,
Трава заступила дорогу додому,
І тільки під місяцем пам'ять над ним
Стоїть в узголів'ї конем вороним,
Тим самим конем, що повіддя волоче,
Та в руки даватись нікому не хоче.

(Л. Талалай)

- Поясніть розділові знаки.
- Схарактеризуйте смислові й синтаксичні зв'язки частин складних речень.

5. Творча робота. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Продовжте початий текст, розвиваючи тему. Використайте у творі речення з різними видами зв'язку.

ЛІТНІЙ РАНОК

Виходиш уранці на берег річки чи в поле — душа співає: така скрізь краса, такий простір! Сонце піднімається, і, коли край небі стає червоним, починають співати птахи на різні голоси. Повітря вранці особливе: воно прохолодне, свіже, наповнене запахом трав, квітів, річкової вологи...

VI. Підсумки уроку

Ділова гра «Навчаючи — учусь».

VII. Домашнє завдання

Дописати творчу роботу.

УРОК № 59

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗНАНЬ

З ТЕМИ «СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ». ДІЛОВА ГРА «ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ»

Мета: узагальнити й систематизувати вивчене з теми; сформувати вміння і навички визначати типи зв'язку у складному реченні, правильно розставляти розділові знаки, виправляти помилки; аналізувати й оцінювати виражальні можливості багатомовного

нентних речень; доцільно використовувати їх у власних висловлюваннях; виховувати старанність, охайність.

Обладнання: схеми, таблиці, тексти, картки, музичне оформлення.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і завдання уроку

II. Ділова гра «Перевір себе сам»

Учасники: три-чотири команди, ведучий, журі.

Умови гри: у грі беруть участь усі учні класу, завдання виконують колективно; набрані бали діляться пропорціонально на всіх членів команди, оцінка виставляється відповідно до набраних балів.

1. Розминка команд (20 балів).

- Капітани команд витягують картку з розділовим знаком: « , »; « : »; « — »; « ; ».
- Кожна команда розіграє рольову ситуацію так, щоб придумане складне речення прозвучало у відповідності з вибраним розділовим знаком. Команди повинні записати речення своїх суперників і дати відповідь на питання:
  - Яка мета цього висловлювання?
  - Як називається такий тип речення?
  - Який розділовий (-і) знак (-и) слід поставити в реченні?

2. Домашнє завдання команд (20 балів).

- Кожній команді дається картка з кількома простими реченнями. Необхідно побудувати всі можливі варіанти складного речення з різними видами сполучниково-безсполучникового зв'язку.

Команда № 1. Вирує стихія бурхлива. Полоще навальницязлива. Грому незрима рука гартовані стріли пуска. Хвилі здіймаються вище. Що їм потуга ота?

Команда № 2. Цвіт чебрецевий ніколи не в'яне. Пестить сонце травицю духмяну. Святії могили безжально розриті. Сном не пробудним діди спочивають. Псалми виспіває вітер руїни. Чайка Мазепина плаче.

Команда № 3. Тієї осені помер Великий Луг. Розгнівався загачений Дніпро. Птаство перелітне вирувало. Не стало предковічних берегів. Потоплено старі дороговкази. Раптом вийшло сонце із-за хмар. У вирій подалися журавлі.

Команда № 4

Над морем прозорим весна золота. В безхмарній блакиті чайка літа білокрила. Ударив орел на нещасну. Ударилось море об скелі грудьми. Буря і ніч не страшні хижаку. Знов сонце і світить, і гріє.

3. Конкурс редакторів (10 балів).

- ▶ Виправте пунктуаційні помилки в тексті.

Людина хоча й не безсмертна, але безмежна. І певно. Через таке епічне відчуття величі людини пояснюється одна характерна риса всіх романів Гончара; вони не мають кінця. Здавалося б, усе минулося, пройшло: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини хто її батьки і куди вони поділися. Народ цей зник, «безмолствует» — і раптом «Собор» (Г. Тютюнник).

4. Конкурс капітанів (20 балів).

- ▶ Розкажіть про себе, використовуючи тільки складні речення.

5. Конкурс лінгвістів-синтаксистів (20 балів).

- ▶ Довести, що подане речення складне із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Десь нащадок розгада, можливо,
Потаємний зміст оцих зусиль:
Щось нам хоче висловить важливе
Чорне море язиками хвиль;
І порвуться незнання тенета,
І пізнають люди до пуття
Те, що передумала планета,
Створюючи на собі життя.

(М. Руденко)

6. Конкурс «Творчість» (40 балів).

- ▶ Складіть твір-мініатюру «У картинній галереї» (або «У музеї») у публіцистичному стилі, використовуючи складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

7. Конкурс «Хто швидше?»

- ▶ Яка команда швидше виконає синтаксичний розбір речення, та одержує 20 балів.

Є люди, як дуби, і є дуби, як люди:
Безстрашно грому підставляють груди,
Щоб немічну берізку захистить,
Хоч знають добре — їм загибель буде.

(Д. Павличко)

III. Підсумки уроку

1. Підрахунок балів кожної команди.
2. Оцінювання учасників гри.

IV. Домашнє завдання

Підготуватись до контрольної роботи.

УРОК № 60

КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ТЕМИ

«СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ

СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ»

Мета: перевірити рівень засвоєння знань з теми і вироблення практичних умінь, виховувати самостійність у досягненні навчальної мети.

Обладнання: текст диктанта, картки з граматичним завданням.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Ознайомлення з текстом диктанта

ВЕСНА В ЛІСІ

Високе синє небо в лісі здавалося ще дальшим і недоступнішим — його підносили вгору на своїх верхівках високі сосни, в'язи та розлогі дуби. Дерев були ще голі, проте, заляті сонячним промінням, вони справляли не таке похмуре враження, як зимою. Цього квітневого погожого дня вони були ясні, усміхнені, і весь їхній вигляд обіцяв невдовзі ясну, щедру зелень.

Дивували чорні стовбури дерев, віталися з ними кущі з уже позеленілою корою і кущики блідої трави, що світилися з-поміж торішнього листу, а тепле та ніжне сонячне проміння, яке немов теж розцвітало цієї весняної пори, заливало увесь ліс. Зовсім низько над землею пролітав джміль, басовито гудучи.

— Джміль! — здивовано й водночас радісно сказала Шура, ніби й справді побачила перед собою незвичайне чудо.

Були зачудовані тим джмелем — вайлуватим, сонним. Ще ж і дерева не цвіли, щоб можна було збирати їхній пилок, ото хіба що ряст синів де-не-де.

Повільно йшли, прислухаючись до переспіву пташок, які проїмали повітря мелодійними й гострими голосами. Весняний щебет їхній так пасував до голого чорного лісу, до сірої, встеленої

листям землі! Він немов народжувався в грудях самого квітня і — веселий, завзятий — линув хвиля за хвилею, й повітря збуджено, напружено жило тим співом, у якому звучало, розкошувало саме весняне оновлення (*За Є. Гуцалом*).

III. Запис учнями тексту під диктування

IV. Перевірка записаного. Саморедагування

V. Атестаційні граматичні завдання (на картках)

- ▶ Яке речення називається складним з різними видами зв'язку?
- ▶ Які види синтаксичного зв'язку можуть бути у складному реченні?
- ▶ До якого типу складних речень належить подане?

Хай давню жуйку міщанин жує,—
Воскресли, піднеслися духом люди,
Бо є на світі совість, правда є,
І рідна мова є і вічно буде!

(Д. Білоус)

4. Яке з наведених речень відповідає схемі?

[¹], [²], і [³], (⁴), а (..⁵..).

1. Людям потрібне лиш те слово художника, яке чарує, яке бенетежить, яке здатне сколихнути і серце, і розум (*О. Гончар*). 2. Ми знаєм всі, з якого вийшли роду, в якій нас хаті мати сповила, не буде тому роду переводу, бо мати нам одну мету дала (*М. Ткач*). 3. Одні бджоли несли у вулики першу поживу з ліщини, другі збирались у громади на жолобчастих дошках поїлок, і добре гудіння, здавалося, погойдувало ліс і оту хатку, що всередині пахла цвітом і медом, а зісподу обзивалася неспокоєм джерельця (*М. Стельмах*).

5. Поставте розділові знаки в реченні.

Але підводному човнові байдуже що робиться на поверхні сяє сонце чи стоїть глуха ніч котяться важкі хвилі чи лежить мертвий штиль (*Д. Ткач*).

6. Складіть речення за схемою.

[ ], [ ], і [ ], (...).

VI. Підсумки уроку

- Які завдання викликали труднощі? Чому?
- Як ви їх подолали?

VII. Домашнє завдання

Повторити тему «Дієслово».

УРОК № 61

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ.

ОПОВІДАННЯ НА САМОСТІЙНО ОБРАНУ ТЕМУ

Мета: вчити складати письмовий твір-оповідання на са-
мостійно обрану тему, дотримуючись композицій-
ної будови оповідання; формувати вміння добирати
мовні засоби відповідно до задуму висловлювання,
стилю і жанру мовлення; виховувати самостійність
у навчальній роботі.

Обладнання: зразки оповідання, інформаційна картка-довідка.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Підготовка до написання оповідання

1. Вступне слово вчителя.

Ви можете писати оповідання за будь-якою темою. Це може
бути розповідь про епізод чи факт навколишньої дійсності. Розпо-
відь може бути і вигаданою або фантастичною. Важливо, щоб во-
на була переконливою і вірогідною. У ході складання оповідання
треба неухильно підпорядковувати його зміст дібраній темі.

III. Актуалізація опорних знань

- Що таке оповідання?
- Які оповідання ви читали на уроках літератури? Хто їх на-
писав?
- Які ознаки оповідання?
- За яким планом воно будується?
- Зверніться до довідки (на кожній парті), назвіть основні еле-
менти сюжету.

Інформаційна картка-довідка

Оповідання — невеликий прозовий твір, сюжет якого за-
снований на певному епізоді з життя одного (іноді кількох) ге-
роїв.

Сюжет — чіткий, одноманітний: зав'язка → розвиток
дії → розв'язка.

Характери показані у сформованому вигляді.

Описів мало, вони стислі, лаконічні.

Розповідь ведеться здебільшого від особи оповідача.

Оповідання охоплює короткий відрізок життя персонажа

IV. Тренувальні вправи

1. Аналіз зразків оповідання.

ЛАСОЧКА

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням, туркотіли припутні, вистукували дзьобами дятли, а іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро хря-хря...

Арсен знав, що то вепри з виводками вепренят вертаються з нічного пасовиська у свої сховища...

А одного разу, коли Арсен, зігрітий сонцем, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спиною в нього почулося тоненьке скімлення. Арсен прокинувся і огледівся.

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову набік, стояло лисеня. Воно дивилося трохи здивованими і зовсім не хитрим очима.

Потім перевело погляд у задок човна і облизнулося: на дні, засланім травою, лежала риба.

— Ану! — сказав Арсен і ляснув себе долонею по коліну. Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

— Бойове! — сказав Арсен. — То що тобі — рибки закортіло? Лисеня тоненько писнуло.

— Ну, на вже, — Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка...

Рибина летіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

— Молодця! — похвалив Арсен і заходився міняти наживу.

А коли озирнувся, лисеняти вже не було.

Однак наступного ранку воно прийшло знову. І знов Арсен кинув йому рибину — одну, бо лисеня більше не просило.

Так вони й потоваришували. Незабаром лисеня вже знало, що його звати Ласочка і що коли Арсен каже: «Встань!» або «Ляж!», то треба вставати або лягати. Знало також і те, що риба інколи не клює. Сидить-сидить Арсен, а поплавки на його вудках ані ворухнуться. Тоді Ласочка не скімлила і не молотила хвостом по землі, як завжди, побачивши у човні рибу, а лягала в траву й ждала. Арсенові набридало дивитися на нерухомі поплавки, і він часто-густо засинав.

Сидить і спить.

А якось чує крізь сон: Ласочка дзявультить. Прокинувся, аж поплавок на одній вудочці немає, поринув. А лисеня на кручі вухами пряде, передніми лапами дрібушить-витанцьовує од нерплячки. Вхопив вудочку, смик — є окунь!

— На, Ласочко, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу. З того дня він вже не боявся спати, бо як тільки поплавок ворухнеться, то Ласочка його й розбудить.

Так вони й рибалили вдвох.

Потім настала довга-предовга зима. Ліс прибрався в іній та ожеледець. І не співали вже в ньому птахи, тільки вітер ночами завивав у гіллі.

Старий Арсен уже не ходив на річку, але часом згадував Ласочку: де-то вона тулиться в таку холоднечу?

А весною, коли крига скресла і сонце вгріло, одніс Арсен човна на річку, полагодив вудки і знову, як торік, сів ловити рибу — бабі та внукам на юшку. Вудить та все озирається: чи нема, бува, Ласочки? Раз, і вдруге, і втретє — немає...

А вчетверте озирнувся — стоїть на кручі велика пухнаста лисиця з розумними, але зовсім не хитрими очима, а поруч неї — лисеня.

— Ласочко? — невпевнено покликав Арсен.

Лисиця задріботіла передніми лапами, замолотила хвостом по землі й лягла. Лисеня ж, побачивши у човні рибу, облизнулося й тихенько заскімлило.

— Те-те-те... — весело сказав Арсен. — Це що ж виходить: я увесь ваш рід годуватиму?

І кинув на кручу рибину.

Лисеня спіймало її передніми лапами і стало їсти. А Ласочка сиділа нерухомо, пильно стежачи за поплавками...

З того часу вони рибалили втрьох (Гр. Тютюнник).

Запитання для аналізу.

- Яка тема оповідання?
- Що покладено в основу сюжету?
- Визначте в оповіданні зав'язку, основні елементи розвитку дії, розв'язку.
- Чи є в оповіданні описи? З якою метою вони використовуються?
- Хто головний (-і) персонаж (-і) оповідання?
- Яким ви уявляєте діда Арсена?
- Яка його основна риса?
- Від кого ведеться розповідь?
- Які образні вирази, художні засоби використав автор?
- Яка ідея твору?
- Чи відповідає заголовок змістові оповідання?
- Який текст за обсягом? Чи є в ньому гумор?

V. Обговорення обраних учнями тем, накреслення основних ліній сюжету

VI. Систематизація матеріалу учнями, написання попереднього варіанту оповідання в чернетці

VII. Остаточне редагування текстів. Запис у зошит

VIII. Підсумки уроку

- Чи сподобалось вам писати оповідання?
- Які ще теми вас цікавлять?
- Чи є у ваших оповіданнях дотепний жарт, гумор?
- Як ви ставитеся до випуску щорічного альманаху з добіркою ваших творів?

IX. Домашнє завдання

Підготувати оповідання на конкурс на кращу письмову розповідь за самостійно обраною темою.

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ РЕЧЕННЯ

УРОК № 62

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ), ЙОГО ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Мета: дати поняття про складне синтаксичне ціле, його основні ознаки; сформувати вміння і навички знаходити ССЦ в тексті, визначати його істотні ознаки, оцінювати виражальні можливості ССЦ різних типів і стилів; конструювати невеликі тексти на певну тему; виховувати спостережливість, уважність.

Обладнання: тексти, таблиця «Найважливіші риси ССЦ».

ХІД УРОКУ

I. Аналіз контрольної роботи

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- Пригадайте, що таке текст.
- Які ознаки тексту вам відомі?
- На які частини поділяється текст?
- Які засоби зв'язку речень у тексті ви знаєте?

2. Чи можна кожний з наведених уривків уважати текстом? Обґрунтуйте свою думку.

Текст № 1

Пастушок стелить постіль на оберемку сіна, під полукипцем пшениці. Кладе стареньку свитку, нею ж укривається. Збоку м'яко і солодко пахне поле гречки, що вже урочисто зацвіла... Вона розлилася у жовтім мареві місячного сяйва завороженим озером білого царства тонких пахоців, бджолоїної музики. Навіть уночі Тереську здається, що над нивою гречки ще й досі дзвенить та музика... І тому — знову згадуються поезії, читані лише вчора в журналі «Шлях»:

На білу гречку впали роси,
Веселі бджоли відгули.
Замовкло поле стоголосе...

(Т. Масенко)

Текст № 2

Ласкаве слово, як день ясний. Погане слово проковтні. Не давши слова, держись, а давши, кріпись. Від теплого слова і крига скресне. Слово — не стріла, а раниць глибоко. Словом, як листом, стеле, а ділом, як голками, коле (*Нар. творчість*).

2. Випишіть з лінгвістичного словника чи словника лінгвістичних термінів визначення тексту.

IV. Засвоєння нового матеріалу

1. Слово вчителя.

У мовленні речення поєднуються між собою за змістом, за допомогою граматичних засобів, створюючи своєрідні блоки речень, тісно пов'язаних між собою єдністю думки, теми, а також специфічними засобами зв'язку. Ці блоки речень і є складне синтаксичне ціле, або надфразова єдність.

Таким чином, складне синтаксичне ціле — це сполучення ряду речень, поєднаних між собою в одне ціле семантичними і граматичними відношеннями.

2. Робота з таблицею, аналітичне читання.

Найважливіші ознаки ССЦ

Певна кількість речень.

Наявність теми й основної думки висловлювання.

Тісний змістовий зв'язок речень.

Граматичний зв'язок речень.

Наявність синтаксичних засобів зв'язку.

Єдність суб'єктивно-модального забарвлення (ставлення автора до висловленого).

Ритмомелодійна єдність речень (короткі паузи між реченнями ССЦ)

Характеризується композиційно-тематичним членуванням: у ньому виділяються:

зачин (початок думки);

середня частина (розвиток, виклад теми);

кінцівка (підсумок змісту всього вислову)

ССЦ не рівнозначний абзацу, але може збігатися з ним. У тексті може бути кілька ССЦ

V. Практикум

1. Прочитайте текст. Доведіть або спростуйте гіпотезу: «Це висловлення є ССЦ». Користуйтеся вивченою таблицею.

ЧАЙКИ

Біля берегів море скаламучене, зеленаво-руде. Але чим далі від тісних причалів, гамірливих пляжів, хвилі за бортом стають чистими і аж страшно чорними від глибини. Молочко пінитиметься лиш од гвинта. І тут, на кормі, цікавих збереться найбільше, аби порадіти ще з одного морського дива: за катером зграєю вирують чайки. Сірі, верескливі, набридливі й звичайні. Але серед них приковує увагу єдина — біла чайка. Заради неї досвідченіші, збираючись на морську прогулянку, купують у місті булки. І тепер, відламуючи по шматочку, кидають за корму. Іноді білий шматок падає на збурені хвилі, до нього прожогом кидаються кілька найближчих птахів, і котромусь таки вдається вихопити хліб із води. Але таке трапляється зрідка. Біла чайка майже щоразу смачну поживу ловить на льоту. І це в неї виходить так спритно, що діти від захоплення верещать, а дорослі безпосередньо сміються.

Ось вона зметнулася вгору, прицілившись, шугонула в розставлені долоні, де білів шматочок булки. Але гострий дзьоб черкнув лиш по пальцях, а приманка випала в море, і до неї ринула зграя сірих чайок. Біла чайка блискавицею ширяла поміж сірою зграєю.

«Тату, тату! А чому всі чайки сірі і лише одна біла?», — допитується Максимко, радіючи зустрічі з морем, з білою чайкою (За Б. Тимошенка).

2. Знайдіть у вірші ознаки складного синтаксичного цілого. Чи є кожна строфа вірша окремим складним синтаксичним цілим? Спишіть, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки, поясніть орфограми.

СЛАВА ПІСНЯМ

1. Я знову їхав по Україні
По тих дорогах польових,
Де вздовж цвітуть сокирки сині,
Пл..ве гречок пахучих сніг,
Ш..почуть вівса (сизо)стеблі
І верби хият..ся до греблі.
2. Людс..кі пісні, найглибша мука,
Найвища радість на землі!

Людс..ка душа (тисячо)звука,
В гірс..кім одбита кр..шталі,
І перемога, і жадоба,
В..селка і грози подоба!

3. Пісні злітають над Карпати,
В (Х, х)ерсонс..ких котят..ся ст..пах.
І хай зірки порахувати
Людина здатна в небесах,
Та (не)зліче..е й для людини
Те, що зр..нає (що)хвилини.

4. Вони в тобі, вони в мені,
В жи..і — до заходу і сходу,
Народу рідного пісні,
Пісні в..ликого народу,
Коха..я й битви, труд і грім...
Народу слава — слава їм.

(М. Рильський)

- ▶ Виконайте дидактичний розбір слів: *їхав, херсонських*.
- ▶ Випишіть іменники, розподіливши їх за відмінами.
- ▶ Розберіть як частину мови слова: *гречок, найвища*.
- ▶ Виконайте синтаксичний розбір першого речення.
- ▶ Розберіть за будовою слова: *людські, порахувати*
- ▶ Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

3. Побудуйте діалог-обговорення за поданою ситуацією. Репліки складайте так, щоб речення об'єднувалися в ССЦ.

Ситуація

У сьомому класі я взялася за сигарету. Курю і зараз, маю багато таких самих друзків, які розгулюють по місту, як королі. А з ким ще дружити? З хлюпиком в окулярах чи що? Ти спитай у нього, що таке «кайф», так він тобі відповість, що це новий вид кави винайшли. О Боже!

V. Підсумки уроку

Складіть сенкан за вивченою темою.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати з творів української літератури ССЦ, виконати його аналіз (за таблицею).
3. Повторити за «Українським правописом» орфограму «Велика буква».

УРОК № 63**СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ Й АБЗАЦ**

Мета: дати поняття про абзац, його особливості, співвідношення ССЦ з абзацом; формувати вміння і навички розрізняти ССЦ й абзац, визначати їх істотні ознаки; конструювати невеликі тексти, доцільно розподіляти їх на ССЦ й абзаци відповідно до комунікативного задуму, використовувати виражальні можливості ССЦ у власному мовленні різних типів і стилів; виховувати свідоме ставлення до навчання.

Обладнання: тексти, таблиця «Компоненти тексту», картки «Велика буква».

ХІД УРОКУ**І. Перевірка домашнього завдання**

1. Розказати про складне синтаксичне ціле.

2. Аргументовано визначте кількість ССЦ в поданому тексті. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Чи для всіх типів і стилів мовлення властивий поділ тексту на ССЦ?

КОМП'ЮТЕР-ПОМІЧНИК

Завдяки абстрактному мисленню і фантазії людини світ побачив безліч великих винаходів. Однак більшості геніальних винахідників і конструкторів доводилося виконувати ескізи і креслення своїх творінь вручну. Сьогодні комп'ютер приходить на допомогу в проектуванні й моделюванні найскладніших конструкцій і механізмів, а також допомагає розв'язувати більш нагальні задачі, наприклад проектувати меблі й одяг.

Перші системи автоматизованого проектування було створено автомобілебудівниками. Переваги тривимірного моделювання були очевидними, але його вдосконалення стримувалося малою обчислювальною потужністю комп'ютерів. У наш час створено такі комп'ютерні системи, які здатні визначити міцність деталей, їх зношення в різних умовах і багато іншого (З журналу «ПК просто»).

3. «Орфографічна хвилинка» (картки). Запишіть, розкриваючи дужки, аргументуйте правопис правилами.

(В, в)еликі (Л, л)уки, (Ч, ч)умацький (Ш, ш)лях, (Д, д)онецька область, (Ч, ч)орний (Л, л)іс, (С, с)узир'я (В, в)еликого (П, п)са,

(Ц, ц)ентральна (Р, р)ада, (О, о)деський (І, і)нститут (Н, н)ародного (Г, г)осподарства, (Р, р)ічка (Ч, ч)орна (Т, т)иса, (С, с)пілка (Х, х)удожників (У, у)країни, (Д, д)ержавна (З з)аслужена (Х, х)орова (К, к)апела» «(Д, д)умка», (Г, г)олова (С, с)ільської (Р, р)ади.

- ▶ З першими двома власними назвами складіть речення.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

- Що ви знаєте про абзац?
- За якими ознаками ви розпізнаєте абзаци в тексті?
- Чи потребує абзац спеціального розділового знака (пунктуації)?
- Чи збігаються ССЦ й абзац у тексті?

IV. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання матеріалу в підручнику.

2. Прочитайте таблицю. Порівняйте визначення, з'ясуйте, чим вони відрізняються. Чи дорівнює ССЦ абзацу?

Компоненти тексту

ССЦ	Абзац
Це сполучення ряду речень, поєднаних між собою в одне ціле семантико-граматичними відношеннями. ССЦ на основі змісту речень, семантики розкриває певну підтему, мікротему. Основним засобом зв'язку речень є інтонація та граматичні засоби: займенники, повтори, синоніми, обставинні слова тощо	1. Відступ вправо в початковому рядку тексту. 2. Частина тексту від одного відступу до другого, тобто від попереднього нового рядка до наступного. Абзац може складатися з одного речення, а частіше з кількох речень, тісно пов'язаних між собою за змістом. Абзац — явище не граматичного, а смислового порядку.

V. Практикум

1. Прочитайте текст. Поділіть його на абзаци. Виділіть у ньому ССЦ (усно).

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Петро Конашевич-Сагайдачний — одна з найвидатніших особистостей від початку й до кінця історичного існування козацтва в Україні. Народився він на Галичині, у місті Самборі, і належав до шляхетської, цебто дворянської родини. Освіту здобув у місті

Острозі, на Волині, у славетному училищі князів Острозьких, що вважалося свого часу центром «наук поштивих» для всієї Південно-Західної Русі, а також в училищі Львівського братства і вже потому вирушає до Києва, а з Києва — до запорожців. Скільки часу він розправляв свої могутні крила в Запорозжжі — невідомо. Достоту відомо лише те, що із самого початку XVII сторіччя Сагайдачний здійснив із запорожцями ряд морських походів до турецьких фортець і вславився як грізний і непереможний ватажок низових козаків. Року 1605-го він здобув фортецю Варну, а 1616-го знищив дотла кримське місто Кафу, теперішню Феодосію, спалив і потопив багато турецьких суден-каторг, визволив з неволі тисячі полонених християн і навів жах на самого падишаха, верховного володаря мусульман. Чутки про подвиги Сагайдачного супроти турків і татар з пониззя Дніпра невдовзі дійшли і до столиці Польщі. І коли королевич Владислав потрапив у скрутне становище під Москвою, польський уряд запропонував Сагайдачному надати йому допомогу. Сагайдачний висунув перед королем та сенатом дві умови: визнати козацьким станом усе населення Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств і визнати офіційно самого Сагайдачного гетьманом усього козацького війська, в чому польський уряд доти завжди відмовляв козакам, коли вони самовільно обирали собі гетьмана. Коли ж і король, і сенат дали на те згоду, Сагайдачний з двадцятитисячним козацьким військом вирушив навесні 1618 року з України до Москви і допоміг Владиславові укласти вигідний для Польщі мирний договір (За Д. Яворницьким).

- ▶ Чим ви керувалися, виділяючи абзаци?
- ▶ Звірте з таблицею: чи всі ознаки ССЦ ви врахували?
- ▶ Поясніть орфограму «Велика буква».
- ▶ Поясніть пунктограму «Тире в простому реченні».
- ▶ Виконайте синтаксичний розбір останнього речення тексту.

2. Подані речення об'єднайте в ССЦ, помінявши, за потреби, місцями або доповнивши власними.

Сергій Корольов — майбутній конструктор космічних кораблів — приїхав до Києва з Одеси. До Київського політехнічного його спочатку не приймали: мав тільки шістнадцять років. Мати його була вчителькою української мови і літератури в школі. Його майстерня містилася під сходами у вестибюлі інституту. Сергій подав свій проект планера. З першого дня Сергій записався до планерного гуртка. Де взяти грошей на планер? Треба дорожчі матеріали. Грошей вистачало лише на харчі. Вранці продавав

газети. Оголошення: потрібні сміливці для зйомок фільму. Стрибав 12 разів, і таки заробив гроші на планер (За С. Плачиндою).

3. Прочитайте. З'ясуйте (за ознаками ССЦ), чи може одне речення становити ССЦ. Поясніть розділові знаки.

1. Хіба забудеться для мене священна матері любов, її душі тепло щоденне, що зігріває знов і знов, де б я не був, куди б не йшов, вона в трудах завжди зі мною, як сонце з доброю весною (М. Сингаївський).

2. Думає сонце житом-пшеницею,
Думає туча рясними дощами,
Думає скеля живою криницею,
Що жебонить ручаєм між кущами,
Думає осінь кленовим золотом,
Думають весни вербовим пухом,
Думає кузня ковадлом і молотом,
Думає колесо вічним духом.

(М. Руденко)

4. Виконайте орфографічно-пунктуаційний аналіз тексту. Спишіть, уставляючи потрібні букви, розставляючи розділові знаки.

ТРИПІЛЬСЬКА КЕРАМІКА

Найбільшим досягнен..ям (Т, т)рипіл..с..кої культури є її к..раміка. Це феномен неолітичної доби найці..іша пам..ятка періоду ц..вілізації у світовій культурі. Трипіл..с..ка к..раміка була тонкою гладен..кою дзвінкою як порц..ляна майстерно ро..мал..ован..ою білою чорною червоною (темно) каштановою фарбою. Дослідже..я (високо) мистец..кого фігурал..ного орнам..нту на (Т, т)рипіл..с..кій к..раміці говорить ясно що це робота гончарів малярів д..кораторів які доб..рали форми й кол..ори надавали їм форми й гл..бокого змісту.

Цих виконавців можна вважати (осново) положн..ками (У, у)країнс..кого народного мистецтва бо ще й досі варіанти цих (пра) історичних д..коративних мотивів бач..мо на к..раміці к..лимах вишивках (В, в)еликодніх писанках (У, у)країнс..ких народних уміл..ців (В. Таїк).

5. Творча робота. Прочитайте, визначте стиль і тип мовлення. Напишіть міні-твір-опис за поданим початком. Виділіть абзаци.

СЕРПЕНЬ У СТЕПУ

А серпень у степу дивно лагідний, теплий і не жаркий, тихий, роздумливий, немов прозора річка в далечині... І ночі повні розрідженої краси, потаємного зачарування...

МІСТО ВНОЧІ

Зорі поступово бліднуть. З-за хмари повільно випливає чаклунський, невідступний місяць. Він здивовано дивиться на залите вогнями місто...

VI. Підсумки уроку

- Про що мова йшла на уроці?
- Чи зрозуміли ви різницю між ССЦ й абзацом?
- На чому треба акцентувати увагу?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Повторити «Правопис слів іншомовного походження».
3. Виконати синтаксичний розбір речення:

Вірю: розум темне зло поборе,
Вірю: звір в людині перегра —
Не боронь з душі твоєї, море,
Зачерпнути сили і добра.

(М. Руденко)

УРОК № 64

ВИДИ І ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Мета: навчити визначати засоби міжфразного зв'язку, розподіляти текст на мікротеми; формувати вміння і навички користуватися засобами міжфразового зв'язку під час побудови власних висловлювань, оцінювати виражальні можливості ССЦ, використовувати доцільно в усному й писемному мовленні; виховувати старанність, наполегливість у навчанні.

Обладнання: таблиця, тексти.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашньої роботи

1. Лінгвістичне повідомлення за темою «ССЦ й абзац».
2. Взаємоперевірка правил правопису слів іншомовного походження:
  - а) правопис *и, і, ї*;
  - б) правопис *е, є*;
  - в) подвоєння приголосних.

3. Орфографічний зорово-слуховий диктант. Пояснити правопис орфограм у словах іншомовного походження, підкреслити їх кольоровою пастою.

Антибіотик, еліпсис, сіонізм, шифон, шкіпер, таксист, афоризм, бастион, діадема, кипарис; реферат, проект, алегорія, анестезія, траєкторія, фойє; панно, тонна, брутто, група, тераса, вілла, конгрес, атестат, крос, Шіллер, Марокко, Голландія, Хакасія, Яффа.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- Які засоби зв'язку речень у тексті ви знаєте?
- Що маємо на увазі, говорячи про лексичні засоби?
- Які граматичні засоби зв'язку вам відомі?

2. Визначте засоби зв'язку речень.

1. На лузі *лелеки* збираються у зграю. Вони відлітають у теплі краї. (*Займенник*)
2. *Заграв червоним* промінням захід. *Запалав, запломенів* небокрай. (*Синоніми*)
3. Ластівки дуже *рано* відлітають в ірій. Зозулі *теж рано* зникають. (*Повтори*)

IV. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання таблиці (див. додаток).

2. Ділова гра «Хто швидше?». Назвати всі засоби зв'язку речень в ССЦ.

V. Практикум

1. Прочитайте. Доведіть, що це ССЦ. Визначте засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.

Коли трієсті музики заграли «Голубку», з парубками по кругу вихором закрутились дівчата. Важкі і товсті, туго заплетені коси гуцулянок попливли в повітрі.

Трієсті музики дзвеніли й дзвеніли рівним гірським струмком. І довгі коси то опускались, то знову пливли й пливли у вихорі танцю. Видовище надзвичайне! Та ще й зухвала веселість дівчини-підгорянки. Та ще й музики не спиняються по півгодини.

Рокотання цимбалів заворожувало слухачів. Коли танець урвався, слух ще довго беріг ніжне продовження, відгомін чудесної музики (*Т. Масенко*).

- Знайдіть у тексті дієприкметник. Сформулюйте правило правопису *-н-* у дієприкметниках.
- Знайдіть у тексті прикладку. Сформулюйте правило правопису непоширених прикладок.
- Виконайте фонетичний аналіз слова *дзвеніли*.

2. Замініть невинуватені повтори в ССЦ синонімами. Порівняйте тексти. Який із них стилістично виразніший, милозвучніший?

Чоловік упав у яскраво-синю, подібну до синього весняного неба, воду басейну ногами до статуї. На статуї був напис латиною: «Весь світ біля твоїх ніг». Далі пішли титри. Дівчина підійшла до відчиненого вікна. З вікна на дівчину війнуло прохолодою. Отак воно все й закінчується. Далі були новини. Серед різних новин сповіщалося, що сьогодні Вічне місто святкує свій день народження. Сьогодні у зв'язку зі святкуванням дня міста на Капітолійському пагорбі відбудуться народні гуляння. Зображення на телеекрані зникло. Дівчина дивилася ще кілька хвилин на телеекран, чекаючи продовження новин. Але телеекран погас, мабуть, надовго. Дівчина оглянулася і вийшла на вулицю (Т. Крижанівський).

3. Творча робота. Побудуйте ССЦ за заданим початком, доцільно використовуючи різні засоби зв'язку речень.

НАРОДНІ ГУЛЯННЯ

Щоб душа народу не змудилася і не зубожіла од вікової біди і недолі, народ створив собі нев'яучі у віках розваги, танці, співи.

4. Побудуйте діалог-домовленість за поданою ситуацією. Розіграйте його. З'ясуйте, які засоби зв'язку речень ви використовуєте в усному мовленні.

Ситуація № 1

У класі нерідко трапляються сварки. А починаються вони з того, що хлопці чи дівчата починають через якусь дрібницю обзивати одне одного. А то й до бійки переходити. Але ж мудрі кажуть: «Мужчина не той, хто, не роздумуючи, вдається до кулаків, а хто вміє переконувати словом».

Ситуація № 2

На кожній перерві Люда з підручником у руках. Забереться в якийсь куточок — і читає...

— Зубрилка! — кинув мимоходом Сергій.

— Ну, розкажи, що ти там прочитала, а то мене, напевне, викличуть.

— Сам учи,— похмуро відповіла Люда.

— Жаднюга! — випалив Сергій. — Ти не відмінниця — просто шкура. Все для себе та для себе.

Допоможіть однокласникам порозумітися, домовитися про співпрацю.

5. Розумова гімнастика. Поясніть значення фразеологізмів. Доберіть до них синоніми. Складіть з поданими фразеологізмами речення.

Намилити шию. Одного поля ягоди. Грати першу скрипку.

V. Підсумки уроку

Складіть план вивченого на уроці.

VI. Домашнє завдання

1. Вивчити правила за підручником.
2. Виписати із творів М. Коцюбинського ССЦ, графічно позначити засоби зв'язку речень у ньому.
3. Повторити тему «М'який знак й апостроф у словах іншомовного походження».

Додаток

Засоби зв'язку між компонентами ССЦ

Засоби зв'язку	Приклади
Близькі за змістом слова: займенники, прислівники, числівники, лексичні й контекстуальні синоніми	1) Хліб дає людям життя. Він святий. 2) <i>Широкий</i> степ перед нами. <i>Такий</i> зустрінеш тільки на Херсонщині. 3) Ми зібрали <i>в лісі</i> близько 50 боровиків. <i>Там стільки</i> , що всім вистачить
Повторення тих самих слів	<i>Пасіка</i> стоїть у лісі. Біля <i>пасіки</i> сторожка лісника
Слова, що вказують на послідовність розгортання змісту: а) з часовим значенням: б) з просторовим значенням: в) вставні слова:	а) тоді, одного разу, пізніше, згодом... б) вгорі, внизу, з одного боку, посередині, праворуч, ліворуч та ін; в) по-перше, по-друге, таким чином, отже, як відомо, навпаки

Засоби зв'язку	Приклади
Сполучники, частки, що виражають логічні відношення між висловлюваними думками: а) послідовність; б) причиновість; в) наслідковість; г) протиставлення; д) виділення одного з явищ	а) і, та, й; б) тому що, бо, через те що; в) так що, як; г) а, але; д) лише, тільки
Граматичний зв'язок (присудки одного виду, часу, способу)	Ніч будувалась тихо. Вона ставила сітки тіней, сплітала над землею зоряну баню
Паралелізм у побудові речень. Порядок слів	Повідчиняти вікна! Провітрити оселю!
Інтонація (в усному мовленні): паузи, підвищення і пониження голосу	Мова — наша зброя. Мова — втілення думки
Питання і відповіді	Стривай! А де ж стежинка? Та, що мене сюди привела? Нема. Зникла.

УРОК № 65

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ У ВИСЛОВЛЕННІ: ВІДОМЕ І НОВЕ

Мета: дати поняття про актуальне членування речення; сформулювати навички членування речень у висловленні на відоме і нове; виробляти вміння конструювати невеликі тексти за певною темою, використовуючи членування речень на відоме й нове для забезпечення оптимальної зв'язності текстів; розвивати пам'ять та уяву; виховувати свідоме ставлення до вивчення мови.

Обладнання: схема, тексти, індивідуальні картки.

ХІД УРОКУ

І. Перевірка домашнього завдання

1. Лінгвістичне повідомлення за темою «Засоби зв'язку речень в ССЦ».

2. Перевірка правил правопису м'якого знака й апострофа у словах іншомовного походження.

3. «Орфографічна п'ятихвилинка». Спишіть з дошки слова, вставляючи, де треба, замість крапок м'який знак чи апостроф.

Ал..янс, конферанс..є, ескадрил..я, Н..ю-Йорк, б..язь, д..юраль, батал..йон, син..йор, павіл..йон, бар..єр, комп..ютер, ін-терв..ю, ін..екція, об..єкт, транс..європейський, грав..юра, М..юн-хен, шин..йон, шансон..є, Рив..єра, н..юанс.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда.

- На які частини членується речення в тексті? (*Дане і нове*).
- Що таке ланцюжковий зв'язок речень у тексті?
- Чим відрізняється паралельний зв'язок речень від ланцюжкового?

2. Проведіть дослідження: з'ясуйте, яким зв'язком поєднані речення в ССЦ.

1. Глибшає далеч. Річка синіє. Річка синіє, зітхає, сміється (*М. Рильський*). 2. Виставка новітньої медичної техніки відкривалася в ЕКСПОцентрі. Вона організована фірмою «Дрегер».

III. Засвоєння нових знань

1. Учнівські дослідження.

- Засоби зв'язності ССЦ.
- Актуальне членування речення.

2. Робота в групах. Об'єднайтеся в групи. Групи 1 і 2 з'ясовують в ССЦ (на картках) дане і нове. Групи 3 й 4 з'ясовують, яким зв'язком — послідовним (ланцюжковим) чи паралельним — поєднані речення в ССЦ.

Текст для дослідження № 1

Шановні чоловіки! У вас руки дужі — допоможіть мамі, дружині, нехай сини бачать і самі підсобляють. У вас плечі широкі — підпріть кілька кутків, які тримає на своїх плечах жінка, бо в наш бідний, дефіцитний час їх уже не чотири, а безліч. У вас голос гучніший, нехай несе він розумне і тепле слово, щоб сини ваші почули і запам'ятали, бо від кого ж їм, як не від батька, тата, татуса навчитися цього (*З газети*).

Текст для дослідження № 2

Килимів у хаті не видно. Але стіни зверху на всю довжину прикрашені суцільною мережкою з декоративних тарілок. На

тарілками узори — зелені, жовті, сині, білі. На одній стіні, під тарілками, ікона з пронизаним двома стрілками серцем. Поруч з нею портрети Шевченка і Франка (Т. Масенко).

Інформаційна довідка для груп

Дане — частина речення, яка повторюється.

Нове — частина речення, яка містить основне повідомлення і виділяється логічним наголосом.

Учні поїхали на екскурсію до Києва.

Способи зв'язку речень в ССЦ

1. *Послідовний (ланцюжковий) зв'язок* — перше речення ССЦ найбільш самостійне, повнозначне, а кожне наступне містить у собі як дане те, що було нове в попередньому реченні, так і нове. Наприклад: Дівчата танцювали в легких шкіряних постолах. Вони одягнені в барвисті вишиті сорочки. Засобом зв'язку при послідовному зв'язку є лексичні повтори, займенники, прислівники, синоніми тощо.
2. *Паралельний зв'язок* полягає в тому, що дане залишається одним і тим же для всіх речень. Усі речення однакової будови, відносно самостійні. Наприклад: Важкі діти ті, що не чують батьків. Важкі батьки та дорослі ті, що не чують дітей (В. Сухомлинський).

2. Повідомлення висновків дослідження.

V. Практикум

1. Робота в парах. Прочитайте тексти. Знайдіть у них дане і нове. З'ясуйте, яким способом пов'язані речення в ССЦ.

1. Господиня дому стоїть біля печі. Вона склала руки над фартухом під грудьми. Стоїть мовчазно або подає щось на стіл. Так само, як стояли господині-селянки в моєму степовому селі, коли у їхній хаті сиділи гості. На голові проста хустина, трохи зігнуті плечі, материнські зажурені очі... Такий знайомий мені, і далекий, і дорогий образ мого дитинства (Т. Масенко).

2. Ой зійди, зійди, ясен місяцю,

Як малинове коло.

Ой виydi, виydi, серце дівчино,

Та й промов до мене слово.

(Нар. творчість)

- Сформулюйте висновок: для якого стилю який зв'язок речень більш характерний?

2. Прочитайте. Визначте способи і засоби зв'язку речень в ССЦ. Доведіть, що в ССЦ поєднано паралельний і послідовний зв'язки речень.

Текст № 1

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила, і радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (*М. Стельмах*).

- Знайдіть і позначте дане і нове в перших двох реченнях буквами (*ð* і *н*).

Текст № 2

Україно, мамо любя!
Чи не те з тобою сталося?
Чи синів твоїх багато
На степах твоїх залилось?
Чи вони ж не відцурались,
Не забули тебе, неньку,
Чи сховали жаль до тебе
І кохання у серденьку?
Марна річ! Були і в тебе
Кобзарі — гудці народні,
Що співали, віщували
Заповіти благородні,
А проте тієї сили,
Духу, що зрива на ноги,
В нас нема і манівцями
Ми блукаєм без дороги!..
Де ж того євшану взяти,
Того зілля-привороту,
Що на певний шлях направить,—
Шлях у край свій повороту?!
(*М. Вороний*)

- Поясніть орфограми і пунктограми в текстах.
- З'ясуйте значення слова *манівцями*.

3. Прочитайте. Доведіть, що використаний засіб зв'язку (займенник) речень не доцільний. Виправте помилки, використавши більш доцільні засоби зв'язку.

1) Лебеді сіли на берегах озера. Вони були дуже гарні. Вони чарували, милували очі. Вони бачили крізь туман синь озера.

2) У садку дідуся росли вишня і груша. Нею ми любувалися весною. Вона була пишна і красива.

4. Творча робота. Складіть два ССЦ з паралельним і послідовним зв'язком за темою: «Цікаві традиції і звичаї нашого народу».

VI. Підсумки уроку

- Які види роботи на уроці вам сподобались? Чому?
- Як ви оцінюєте свою роботу на уроці?

VII. Домашнє завдання

1. Вивчити тему за підручником.
2. Виписати чотири-п'ять ССЦ різних стилів, визначити способи зв'язку в них.

УРОК № 66

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ДОПОВІДЬ НА ОСНОВІ ДВОХ-ТРЬОХ ДЖЕРЕЛ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ І СУСПІЛЬНУ ТЕМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Мета: дати поняття про доповідь як один з видів усного мовлення; формувати навички добирати матеріал для доповіді, будувати доповідь відповідно до вимог, дотримуватися правил дикції, мовних норм під час виголошування доповіді; виховувати інтерес до публічного спілкування.

Обладнання: таблиця «Вимоги до виступу».

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Чому Демосфен вирішив заново себе створити? Розкажіть, завдяки чому він досяг успіху?

ОРАТОР

Найвизначніший грецький оратор Демосфен (384–322 рр. до н. е.) за своїми політичними переконаннями — повна протилежність Ісократу, ворога афінської демократії. Захищаючи

інтереси багатіїв-олігархів, Ісократ мріяв про диктатора, здатного приборкати народ. Він підтримував царя Македонії Філіппа, який прагнув підкорити собі всю Елладу. Демосфен уславився своїми «філіппіками» — промовами проти Філіппа (батька Александра Македонського). Слово *філіппіки* стало загальновживаним. Так називають промови, яким властивий викривальний пафос.

Демосфен залишився сиротою у сім років. Безчесні люди, що мали опікувати хлопця після смерті батька, привласнили його майно. Мати Демосфена була скіф'янкою: його дід жив на засланнях у Скіфії і там одружився. Маленького Демосфена дражнили скіфом. Так само у зрілому віці називали його політичні вороги. Як тільки Демосфен досяг вісімнадцяти років, то почав процес проти опікунів і виграв його, проте втрачене повернути було неможливо. Вирішивши присвятити себе політичній діяльності, юнак прагне опанувати мистецтво оратора. У нього була погана вимова, він губився, коли юрба починала кричати, але йому була властива відчайдушна впертість, яка вражала еллінів. Демосфен подолав усі свої вади.

Він вважав, що для оратора найбільше значення має напрям його думок. Красномовство і сила голосу — не головне. Уся справа в тому, наскільки промовець поділяє погляди народу.

У своїх філіппіках Демосфен намагався роз'яснити народові, як діяти за конкретних обставин. Він дбав про те, щоб говорити популярно, постійно звертався до аудиторії із запитаннями: «Ну, а як, по-вашому, треба розглядати ці події?», «До чого я веду?», «Хіба ви на це розраховували?». Він розтлумачував по кілька разів одне й те саме, підбадьорював, застерігав: «Філіпп має зверхність не через свою силу, а через вашу безтурботність». Демосфен дорікав, що афіняни замість того, аби діяти, потішають себе думкою: Філіпп хворий і скоро помре. Вони не розуміють, що справа не у Філіппі: занепадає афінська демократія. Раніше хабарників ненавиділи, тепер їм заздять. Тавруючи загарбника, Демосфен розвінчує і продажних афінських полководців, дипломатів, ораторів.

Могутній темперамент політичного борця відчувається у кожній промові Демосфена. Античні філологи високо цінували ту майстерність, з якою Демосфен користується всім арсеналом поетичних засобів. Ціцерон називав його «бездоганним оратором» (3 кн. «Риторика»).

- Випишіть ключові слова, які характеризують уміння оратора Демосфена привернути увагу слухачів.

II. Засвоєння нових знань

1. Аналітичне читання матеріалу підручника.
2. Робота з таблицею.

Вимоги до виступу з доповіддю

1. Вмотивувати актуальність і потрібність доповіді для слухачів.   2. Говорити виразно, ясно, точно, доступно, стисло, жваво, образно, чітко розподіляючи на частини виклад змісту.   3. Виділяти найважливіші частини, положення фразовим або логічним наголосом.   4. За потреби звертатись до слухачів, установлюючи контакт із ними.   5. Дотримуватися логіки і послідовності під час викладу матеріалу.   6. Користуватися переважно короткими реченнями.   7. Вживати властиві для усного мовлення вставні слова і словосполучення (<i>отже, скажімо, як відомо</i> тощо).   8. Слідкувати за мімікою і жестами, використовувати їх економно

- Як ви готуетесь до виступу? Чи надаєте значення спеціальному тренуванню? Чи мають успіх ваші виступи?

IV. Практикум

1. Бесіда.

- Що таке мораль? етика?
- Які суспільні проблеми вас турбують?
- Як ви оцінюєте доповіді (виступи) наших політиків по телебаченню? Чи переконують вони вас? Чому?
- Які морально-етичні проблеми, на вашу думку, сьогодні є надзвичайно гострими?

2. Обговорення матеріалів до доповіді з морально-етичної теми: «Шануймо старість». Прослухайте тексти.

МОЯ БАБУСЯ

Я йду вузенькою стежкою, що плутає серед розмаїття трав та веселих літніх квітів. Ні, не йду, а лечу, мов на крилах, бо поспішаю до села, де живе моя рідна бабуся. Це — село Попівка, що на Конотопщині.

Рідна мати, рідний тато, рідна земля, рідна ненька-Україна, рідний дім... Це — святі слова, що тримають усіх нас на світі, дають духовну силу за будь-яких зламів долі. Вони вчать нас любові до рідних берегів, між якими з віків у віки тече повноводна річка нашого українського народу, нашої нації, нашої України, кожної родини. І стиснеться серце: «Як вона там, старенька?».

Це колись була молода, здорова, красива, енергійна, усім нам віддавала свою любов, силу й здоров'я. А зараз їй самій потрібні наша підтримка й тепло. Бо повилітали з рідного гнізда діти, і дорослими стали онуки.

Отож, я йду до тебе, моя рідненька, чуєш! Підходжу до села, яке потопає в зелені садів, і пригадую рядки бабусинового вірша:

Мені шепочуть трав густі покоси,
Освідчуються у коханні знов.
Моє село, мов дівчина у косах,
З дитинства давня й вірна любов.
І де б я не була у цілм світі,
Милішого я місця не знайшла,
Бо мама заплітала мені коси
І вірність до села туди вплела.
А край села рясніє кущ калини,
І яблука достигли у саду.
До тебе, моя рідна Батьківщино,
Всім серцем лину й до села іду...

Ось уже забіліла бабусина хата. То не просто хата, а ціла школа, їй уже 150 років! А побудував її ще в XIX столітті пан Прохоренко. Після революції спочатку тут був дитсадок, а потім школа. Та дітей у селі все меншало і з чотирьох шкіл лишилося лише дві. І в школі зробили квартиру для вчителів. Тут і прожила моя бабуся майже все своє життя. І зараз живе. Тут виростили з дідушем трьох дітей. Усіх вивчили, усі закінчили педагогічні вузи, діждалися чотирьох онуків. Це про нас вона писала:

Мої онучата, любові зернята,
У вас я вбачаю майбутнє своє.
У ваших очицях — надія і радість,
Мов сонця теплом, зігрівають мене.

Кожного року влітку, а іноді й на зимових канікулах ми відпочивали в бабуні. Вона й досі чекає на нас у гості. Та ми стали дорослі, у кожного свої турботи, справи. І нам усе бракує часу провідати бабусю, написати їй листа.

Тільки з роками починаєш відчувати гостру необхідність зустрічі з дитинством, бабусиною хатою, де робив перші кроки, де тебе оточували добро й любов, де ти був завжди бажаним, де тобі прощали всі твої дитячі пустощі. І ти добре усвідомлював: що не трапилося б, тебе завжди прийме у свої обійми бабусина хата. Вона чекає на нас, дітей та онуків, з ранку до ночі. А ми, ставши дорослими й заклопотаними, часто забуваємо про це.

Нарешті, я біля воріт хати. Хвилююся, побачивши знайому хвіртку. Відчиняю її, як двері в дитинство. Назустріч мені поспішає своєю легкою ногою моя дорога бабуся. І хоч на її обличчі сяє усмішка, а бачу, як вона постаріла (певно, нездоровиться) та хоче все приховати, аби ми не хвилювалися.

Моя рідненька! Я обнімаю її за плечі, пригортаю її до себе, і щемний біль охоплює моє серце, а на очі навертаються сльози. Життя таке жорстоке, не жаліє нікого! Вдивляюся в рідне обличчя, що перетнули глибокі зморшки, трохи сумні очі та все таку ж чарівну усмішку...

Бабусю, я прийшов до тебе, моя рідна! Я так радий тебе бачити! А вона, наче скинувши тягар років, засвітилася радістю, помолодшала, стала жвавішою, розправилися зморшки на обличчі. Заклопотала біля столу, щоб пригостити мене, як у дитинстві. І таку радість випромінювала вона, що посвітлішало навколо (Є. Солодкий).

ОБРАЗА

Спекотний літній день. Нуртує міський ринок. Вулиці міста наповнені автомобілями, людьми. Тісний людський потік несе Галину до ринку. Тут, як кажуть, ніде яблуку впасти. Заклопотані люди поспішають у своїх справах. Ось переходить гомінливу вулицю літній чоловік, дрібно переставляючи ноги. На середині вулиці він зустрічається з високим гарним юнаком. Деякий час вони не можуть розминутися: дідусь уліво — молодик туди ж, дідусь управо — молодик також. Старий винувато дивиться на юнака, який сердито йому говорить:

— Ну, дід, задрив ти мене!

Якось ураз погасли, посмутніли очі в дідуся, зробилися підозріло блискучими. Він на якусь мить застигає серед вулиці. Юнак роздратовано обходить його, а старенький усе ще безпорадно стоїть серед гучного крику машин, метушні людей, автомобільних сигналів... Потім, схаменувшись, повільно простує далі. А одиноким сльозинка, як докір, котиться по зморшкуватому обличчю, падає на асфальт. Старість вразлива, старість немінна, старість не радісна... Дідусь хитаючи головою та гірко зітхаючи, тихенько шепоче:

— Життя... Молоде, зелене... Ехе-хех... (Т. Бортник).

3. Бесіда.

- Яке ставлення онука до бабусі?
- Як ви думаєте, чому у дідуся забриніла сльоза?
- Чим пояснюєте ви таке різко протилежне ставлення до стареньких?

- Які ваші висновки? Чи могли б ви сформулювати моральні максимуми для молоді у ставленні до людей похилого віку?
- Запишіть їх у зошит.
- Які приклади для своєї доповіді ви візьмете із прочитаних джерел? Чому?

4. Складання поширеного плану доповіді із заданої теми.

5. Добір й упорядкування зібраного матеріалу, фактів, цитат до кожного пункту плану.

6. Оформлення оригінального виступу на окремих аркушах.

V. Підсумки уроку

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Чого навчилися?
- Яке практичне значення цих умінь?

VI. Домашнє завдання

1. Дописати доповідь.
2. Підготуватися до виступу з доповіддю перед класом.

УРОК № 67

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ. ДІЛОВІ ПАПЕРИ.

ЗАЯВА. АВТОБІОГРАФІЯ

Мета: ознайомити з основними ознаками, структурою заяви й автобіографії; сформувати вміння правильно розташовувати реквізити цих документів, добирати мовне оформлення відповідно до стилю мовлення; виховувати уважність, охайність.

Обладнання: зразки ділових паперів.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання

1. Заслуховування двох-трьох доповідей за темою «Шануймо старість».
2. «Орфографічна п'ятихвилинка». Пояснити творення і правопис слів.

Ліворуч, по-українськи, напоказ, вдруге, навприсядки, часто-густо, внічію, де-небудь, навмисно, по-дитячому, додому, чому-небудь, по-батьківськи, повік-віки, довкола, вчетверо, по-трьох,

так-сяк, любо-дорого, коли-не-коли, набагато, вбік, удвоє, дощенту, потайки, час від часу, силоміць.

II. Оголошення теми і мети уроку

III. Засвоєння нового матеріалу

1. Робота з підручником. Опрацювання теоретичного матеріалу.
2. Аналіз зразків заяви й автобіографії в підручнику. Визначення в них ознак ділового стилю, реквізитів, структури документів.

IV. Практикум

1. Написання за зразком заяви на вступ до коледжу, ліцею.
2. Прочитайте уривок з автобіографії письменника Олександра Петровича Довженка. З'ясуйте, у якому стилі подав її кінодраматург?
3. Назвіть у тексті ознаки ділового і художнього стилів.

АВТОБІОГРАФІЯ

Народився я 30 серпня 1894 року на околиці невеликого *повітового* містечка Сосниці на Чернігівщині, що звалася В'юнище, в родині хлібороба Петра Семеновича Довженка, який належав до козацького, як на ті часи, *стану*.

Землі в нас було сім чи сім з половиною *десятин*. Земля була не дуже родюча, і тому, щоб підтримати своє *натуральне господарство*, батько ще наймався в *підводчики* та *столярував*.

Батьки були неписьменні...

Учився я в Сосницькій початковій школі. Навчання давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило...

У дитинстві в мене був певний нахил до споглядальності. Я був дуже мрійливим хлопчиком. Мрійливість і уява були такими сильними, що іноді життя, здавалось, існувало в двох аспектах, які змагалися між собою, — реальному і уявному... Мені хотілося бути різним, хотілося начебто розділитися на кілька частин і жити в багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах... Можливо, що вчителювання я тільки примислюю зараз до моїх тодішніх прагнень, бо воно було єдиним, чого я тоді досяг. Я вступив до Глухівського учительського інституту в 1911 році, не маючи повних сімнадцяти років...

Я вийшов з інституту в 1914 році з умінням учити школярів, політично неписьменним і темним юнаком дев'ятнадцяти з половиною років; війну імперіалістичну сприйняв як *обиватель*,

некритично... Минали роки... Настав сімнадцятий рік... Революційна хвиля владно тягла нас на вулицю, на майдани...

У 1917 році я перевівся вчителювати в Київ і тут же вступив до Київського комерційного інституту на економічний факультет.

Я пристрасно мріяв про добро, про служіння народу, мені здавалось, що я народився для того, що я міг би і писати, й управляти містами і полями, перебудовуючи їх і вдосконалюючи...

- ▶ Поясніть значення виділених слів. До якої лексичної групи належить кожне з них?

3. Пофантазуйте: уявіть себе людиною 35–40 років і напишіть про свій життєвий шлях, поєднавши в розповіді різні стилі мовлення.

IV. Підсумки уроку

- Чого ви навчилися на уроці?
- Яке практичне значення цих знань і вмінь?

V. Домашнє завдання

Підготуватися до контрольної роботи за рік.

УРОК № 68

ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО. СЛОВО ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ

Мета: повторити й систематизувати знання про лексичні, орфоепічні й орфографічні ознаки слова; сформулювати вміння аналізувати слова за лексичним значенням і вимовою, пояснювати орфограми в них, виділяти в них подібне й узагальнювати за цими ознаками; виховувати критичне ставлення до результатів своєї роботи.

Обладнання: узагальнювальні таблиці, схеми.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку

II. Повторення й систематизація вивченого про слово

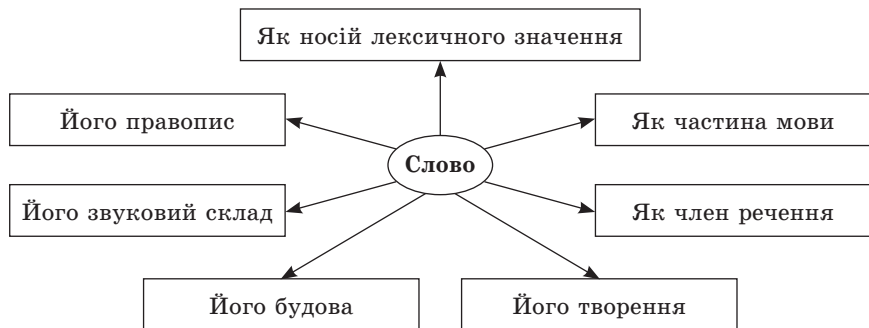
1. Розгляньте таблицю.

- Що таке слово?
- З яких боків воно вивчається в мовознавстві?

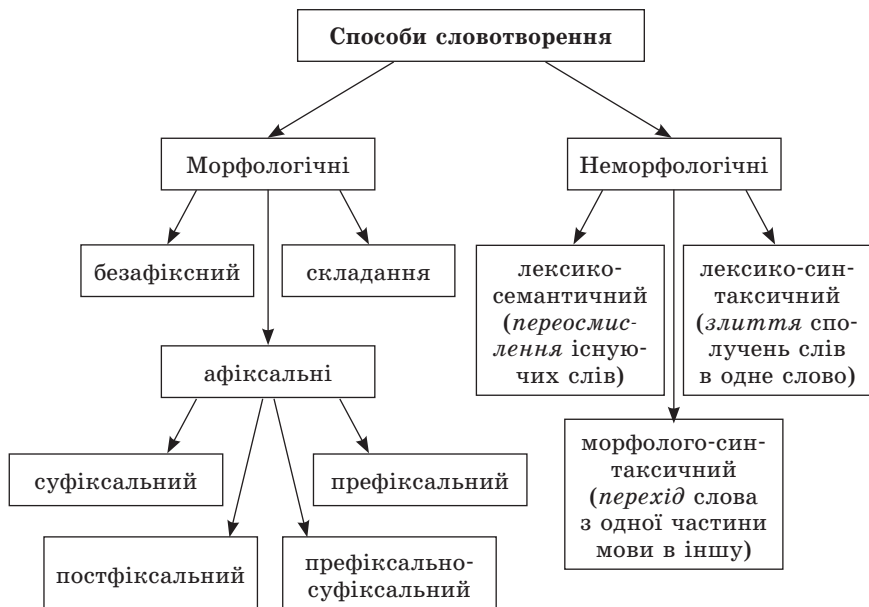
Слово — основна базова одиниця мови

Слово — це звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле.

Слово як об'єкт вивчення

2. Розгляньте таблицю. Схарактеризуйте відомі вам способи словотворення. Наведіть приклади.

3. Бесіда.

- Який розділ науки вивчає звуковий склад мови? Скільки голосних і приголосних у нашій мові? На які групи і за якими якими поділяються голосні? приголосні звуки?

- Які характерні чергування голосних і приголосних в українській мові вам відомі? Наведіть приклади.
- Що таке морфеми? З яких морфем може складатися слово?
- Що вивчає словотвір? Які способи словотвору вам відомі?

3. Тренувальні вправи.

1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви і розділові знаки. Поясніть, вибір яких орфограм залежить від фонетичних або словотвірних умов.

У кожного народу м..нуле сучасне майбут..не зв..язан..і воєдино мріями і людс..кою пам..ят..ю яка передаєт..ся з поколін..я в поколін..я ж..ве в писан..их і мат..ріал..них пам..ятках. Щоб упевне..о рухатися вп..ред щоб ясніше розуміти шляхи які пройд..но розуміти сучасніс..т.. треба знати м..нуле знати істо-рію (П. Шелест).

- Визначте спосіб творення виділених слів.
- Виконайте фонетичний розбір слів *пам'яттю, ясніше*.

2. Прочитайте. Чи вимовляються приголосні, позначені виділеними буквами? Як називається це явище в мові?

Шістнадцять, кістлявий, пестливий, компостний, туристський, студентський, зап'ястний, випускний.

- У яких групах приголосних відбулося спрощення? Наведіть приклади.
- Назвіть орфограми, які ви знаєте. Який розділ науки їх вивчає?
- За якими правилами пишуться *м'який знак, апостроф, велика буква*?

3. Словниковий пояснювальний диктант. Підкресліть і поясніть орфограми.

Блищати, мине, пленарний, залишати, диригент, стихати, вечеряти, чернець, чорний, перемагати, скакати, зламати, зломити, витирати, щічка, чинити, чіпати, легкий, зшити, допомогти, розжарений, смієшся, безжурний, принісши, не мучся, не поріжся, ліжко, розкішно, ягідка, голубка, безкрай, чуття, жаданий, шалений, розрісся, неказаний, незрівняний, намальований.

- Розкажіть про правопис голосних і приголосних у префіксах, наведіть приклади.
- Виберіть правильний варіант написання.

(П, п)резидент (У, у)країни, (Г, г)олова (В, в)ерховної (Р, р)ади, (М, м)іністр, (Л, л)ауреат (Д, д)ержавної (П, п)ремії, (З, з)аслужений (Д, д)іач (М, м)истецтв, (Н, н)ародний

(А, а)артист України, яблуко (Б, б)ілий (Н, н)алив, (Ч, ч)чумацький (Ш, ш)лях, (З, з)ахідна Україна, (П, п)івденне (П, п)олісся, (П, п)івнічнокримський канал, (З, з)олоті (В, в)орота, (А, а)ндріївський (У, у)звіз, (М, м)айдан (Н, н)езалежності, (Б, б)алканські країни, (П, п)обужжя, (Л, л)ьвівський (В, В)иконавчий комітет, (Д, д)емократична партія України, (К, к)нижкова палата, (К, к)иївський вокзал.

4. Робота з картками (на кожній парті). Розподіліть у дві колонки слова, що пишуться з префіксом *пре-* слова з префіксом *при-*.

Пр..голомшений, пр..мат, пр..свята, пр..славний, пр..фронтонний, пр..дковичний, пр..старілий, пр..мовляти, пр..зидент, пр..хитрий, пр..бічник, пр..хилити, пр..дтеча, пр..близно, пр..красно, пр..освященство, пр..прави.

5. Спишіть, поясніть правопис і вимову префіксів *з(-с-)*, *роз-*, *без-*.

1. У широко ро..чинені вікна, ..ковзаючись по хиткій лазурі шибок, вливавсь шумливий, зелений день (*В. Сосюра*). 2. Легких образів, тіней проноситься рій У прозорій імлі ро..колисаних мрій (*М. Вороний*). 3. І ти, згадавши молоді літа, ро..квітнеш, як агава ро..квіта (*М. Руденко*). 4. В моїм краю ще ..береглись могили, Насипані шапками козаків (*М. Руденко*). 5. Заборонить дощеві поливать Гінке стебло, щоб не ..росло колосся, Поетові — писать і малювати, Щоб приректи народ на бе..голосся? (*Д. Білоус*). 6. Бе..захисно, бе..журно ..падають тихі зорі в літню ніч (*В. Грінчак*).

- Виконайте орфографічний аналіз речень за схемою в підручнику.

6. Розумова гімнастика.

Доберіть синоніми до слів: титанічний, бездонний.

V. Підсумки уроку

- Які прогалини у своїх знаннях ви виявили?
- Які правила необхідно повторити?

VI. Домашнє завдання

1. Повторити розділ «Морфологія».
2. Виписати абзац з художнього твору, виконати його орфографічний аналіз.
3. Підготувати лінгвістичне повідомлення за темою «Слово — носій лексичного значення».

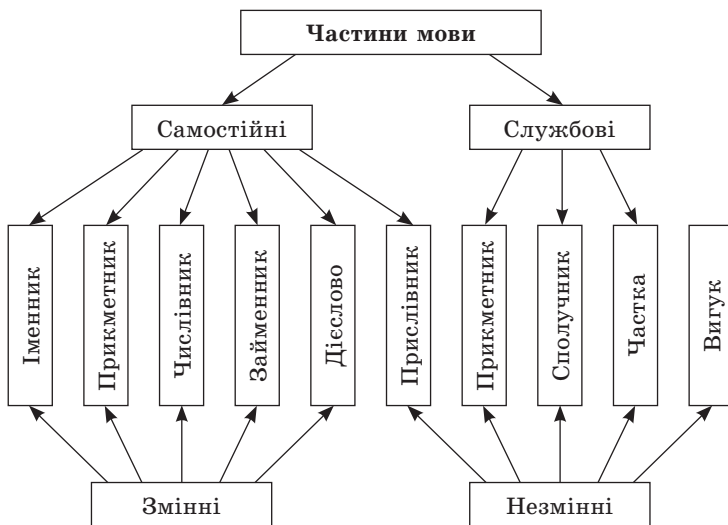
УРОК № 69**ПОВТОРЕННЯ. МОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕЧЕННЯ.
ОРФОГРАФІЯ. ПУНКТУАЦІЯ**

Мета: закріпити орфографічні й пунктуаційні знання; сформувати навички виділення й аналізу орфограм і пунктограм, граматичного розбору самостійних частин мови, синтаксичного аналізу речень різних типів; виховувати уважність, спостережливість, критичне ставлення до виконаної роботи.

Обладнання: узагальнювальні таблиці, схеми.

ХІД УРОКУ**I. Оголошення теми і мети уроку****II. Актуалізація опорних знань**

1. Прокоментуйте схему. Який розділ науки вивчає частини мови?

2. Бесіда.

- Що таке речення?
- Що ви знаєте про просте речення?
- Які типи складного речення вам відомі?
- Які розділові знаки ви засвоїли, вивчаючи синтаксис?
- За яких умов ставиться кома, тире, двокрапка у простому і складному реченні?

3. Позначте, які з частин мови мають такі граматичні ознаки (знак X або +).

Граматичні ознаки	Граматичні значення	Частини мови	Іменник	Прикметник	Числівник	Займенник	Дієслово	Дієприкметник	Дієприслівник	Прислівник
Рід	Чоловічий, жіночий, середній									
Число	Однина, множина									
Відмінок	Називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний									
Ступінь порівняння	Вищий, найвищий									
Вид	Доконаний, недоконаний									
Перехідність	Перехідне, неперехідне									
Час	Теперішній, минулий, майбутній									
Спосіб	Дійсний, умовний, наказовий									
Стан	Пасивний, активний									
Особа	Перша, друга, третя									
Синтаксична роль	Підмет, присудок, означення, додаток, обставина									

III. Тренувальні вправи

1. Виконайте аналіз речення за частинами мови.

Щасливий був я двічі: як на сіні
 Мене віз батько в присмерки осінні
 І як відчув, що в мене в серці є
 Те, що належить тільки Батьківщині.

(В. Півторак)

- Виконайте граматичний розбір самостійних частин мови: іменника, прикметника, займенника, дієслова.
- Доберіть синоніми до слова *Батьківщина*.
- Виконайте повний синтаксичний аналіз речення.

2. Визначте стиль і тип мовлення. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

ОСТРІВ ЧАЇНИЙ

В ясний день з високого берега материка можна побачити на обрії у відкритому морі чималий острів. Рівний повитий синюватою млою він здалека майже зовсім зливається з поверхнею моря тане в ньому м'якими контурами берегів. Серед місцевих жителів острів має назву Чаїного.

Ніде мабуть на всьому півдні немає кращих медоносів, як на Чаїному. В травні і в червні весь він цвіте мов справжній степ. Власне це і є шмат степу самою природою відділений колись від материка подарований морю. На рівнинах звідусіль охоплених морською синявою просторах Чаїного в незайманих його травах що де-не-де змінюються густими заростями очеретів літо і зима живе на привіллї сила-силенна дикої птиці ніким не стріляної не полоханої. Острів майже безлюдний (О. Гончар).

- ▶ Виконайте пунктуаційний аналіз тексту.
- ▶ Випишіть дієприкметники. Зробіть словотвірний і морфологічний розбір (двох-трьох з них), поясніть орфограми.
- ▶ Випишіть якісні прикметники, утворіть ступені порівняння.
- ▶ Підкресліть складні слова. Розкажіть про їх правопис.
- ▶ Знайдіть відокремлені означення. Розкажіть, за яких умов вони відокремлюються чи не відокремлюються.
- ▶ Виконайте синтаксичний розбір складнопідрядного речення з тексту.
- ▶ Знайдіть у тексті речення зі складним присудком, схарактеризуйте його.
- ▶ Виконайте повний орфографічний аналіз тексту.

3. Розгляньте схеми. Сформулюйте правила розстановки розділових знаків у простому і складному реченнях та при прямій мові.

1) [i].	2) [, i , i].	3) [УС : , ,].
4) [, , — УС].	5) [ ] i [ ].	6) [ ], i [ ].
7) ( ), [ ] i [ ].	8) [ ], ( ) i ( ).	9) [ ] : [ ].
10) [ ] — [ ].	11) А: «П»?! «П», — а. «П, — а — п».	

4. Прочитайте. Які способи передачі чужого мовлення використовує письменник? Спишіть, розставляючи розділові знаки. Замініть (усно), де можливо, пряму мову непрямою.

Михайлику, гов-гов! пролунав із лісу голос.

А хто там вигукується? голосно питаюся в діброви.

Це я Михайлику! Гов! обзивається десь ближче дівочий голос.

А хто ти така? питаюся, наче не впізнаю.

От і не скажу! долинає з-за дерев.

Ти може лісова мавка?

Ні, я дівчинка з лісу сріблом надзвонюється знайомий сміх.

І от з глечиком і хустиною в руках на дорогу вибігає усміхнена Люба. Широка полотняна спідничка кружляє навколо її босих ніг, а коси вигойдуються, куди їм хочеться (За М. Стельмахом).

- Виконайте повний синтаксичний розбір останнього речення.
- Знайдіть дієприкметник і поясніть його правопис.
- Визначте відміну всіх іменників.
- Провідмінійте словосполучення *широка полотняна спідничка*. Чи однорідні ці означення? Чому?
- Виконайте граматичний розбір дієслів у першому і другому реченнях.
- Які речення за метою висловлювання використовує автор? Як це позначається на письмі?

5. Складіть міні-твір за темою: «Як навчитись малювати» за поданим початком. Використовуйте речення різних типів.

Якщо ти хочеш стати живописцем, то малювати не спіши.

Різні пензлики із шерсті перед собою розклади,

Білу фарбу візьми, тому що це — початок, потім...

IV. Підсумки уроку

- Що повторили на уроці?
- У яких знаннях відчуваєте прогалини?
- Що необхідно зробити?

V. Домашнє завдання

1. Повторити орфограми й пунктограми.
2. Підготуватися до контрольної роботи.

УРОК № 70

КОНТРОЛЬНА РОБОТА.

ДИКТАНТ. ТЕСТИ

Мета: перевірити рівень засвоєних знань і вироблених умінь; виховувати свідоме ставлення до навчання, відповідальність за свою роботу.

Обладнання: текст диктанту, тести.

ХІД УРОКУ

I. Оголошення теми і мети уроку**II. Ознайомлення з текстом диктанту**

УКРАЇНА

Київ... Русь... Україна... Ці слова з глибокою шанобою і гордістю промовляє кожний свідомий українець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоводу українського, його славної і водночас трагічної історії.

Ось уже понад п'ятнадцять століть височіє на дніпровських схилах золотoverхий Київ, якому випала історична місія стати «матір'ю міст руських», відіграти важливу роль у формуванні однієї з найбільших держав середньовічної Європи — Київської Русі.

Софія Київська і Золоті ворота княжого міста, Видубицький монастир і Києво-Печерська лавра з Успенським собором, старовинний Поділ і сивочолий Борисфен-Дніпро — все це духовні символи національної історії та культури, без яких не мислиться українська земля і шлях її народу в майбутнє.

Оглядаючи з високих київських пагорбів далекі простори поза Дніпром, мимоволі замислюєшся: звідки ми пішли і чиї ми діти? Хто жив на наших землях кілька тисячоліть тому і якою мовою спілкувалися наші предки? Якого походження слова «Русь», «Україна»?

Оглядаючи з висоти пташиного польоту рідну землю, захоплюєшся її красою і величчю. Яка широчінь! Який простір! На заході постають зелені Карпатські гори, на півдні золотиться море доступаючої пшениці, на сході встають терикони донецьких шахт, на півночі багряніють червоною калиною ліси. І все це наша Батьківщина — Україна! (З журналу).

III. Запис диктанту учнями**IV. Виконання тестів**

1. У якому рядку в усіх словах кількість звуків і букв однакова?

- А Взимку, повір'я, весняний, олівець, співати;
- Б криниця, собор, історія, праска, знання;
- В сіль, літера, мрія, якір, спадщина;
- Г струмок, сонячний, вулиця, ранок, сон;
- Д море, п'ятниця, приїхати, суниця, хліб.

2. У якому рядку подані слова становлять синонімічний ряд?
- А Мовчазливий, мовчазність, мовчазна, мовчанка, мовчати;
  - Б мовчазний, говіркий, говірка, мовчун, мова;
  - В мовчазний, небалакучий, неговіркий, маломовний, небагатослівний;
  - Г слово, словник, словесний, словниковий, словесник;
  - Д мовчати, слухати, кричати, говорити, мовити.
3. У якому рядку наведені словосполучення є фразеологізмами?
- А Хотіти їсти, швидко втекти, говорити навмисне, зробити назло;
  - Б дотепний чоловік, покірна людина, балакуча жінка, вродлива дівчина;
  - В писана красуня, пропустити повз вуха, кипіти від злості, хапати дрижаки;
  - Г надокучати товаришеві, нам'яти вуха, дорога річ, кипить вода;
  - Д гнути залізо, піймати рибу, зазнати поразки, піймати облизня.
4. У якому рядку всі слова побудовані за схемою:

- А Ріжок, річка, стежина, громада, горе;
  - Б дочка, дочитати, доручення, дочути, добре;
  - В малий, дрібниця, малятко, дрібнота, мале;
  - Г стеля, поема, квадрат, друзі, світ;
  - Д паровоз, дроворуб, дроворіз, лісоруб.
5. У якому рядку всі слова є самостійними частинами мови?
- А Батько, мати, ніби, аби, начебто;
  - Б нива, зелений, косити, він, його;
  - В отож, земля, читати, також, але;
  - Г веселий, доброта, її, на, щоб;
  - Д соловей, рідні, від, їхати, чи.
6. У якому реченні неправильно розставлені розділові знаки?
- А Був зорепад і зелен сад, і ми були у парі (В. Кудрявцев).
  - Б щасливий я не тим, що маю квіти, А тим, що є кому їх віднести (Л. Дмитерко).
  - В уже за вирій відлітає літо, і звідти не повернеться ніколи (В. Лелек).

Г ще квітнуть зорі, і в діброві зозулі ще не одцвіли (*Г. Світлична*).

Д людина без імені — що сонце без світла: світло погасло — і сонця нема (*А. Дімаров*).

V. Підсумки уроку

- Які труднощі виникли в ході роботи?
- Як ви їх подолали?
- Що необхідно повторити?

VI. Домашнє завдання

Підготуватись до екзамену з рідної мови: повторити орфограми й пунктограми, написати десять-п'ятнадцять диктантів.

ЗМІСТ

	Календарно-тематичне планування уроків української мови у 9 класі	3
	Загальні відомості	
	Особливості навчально-методичної роботи з української мови у 9 класі	8
	Лексико-орфографічна робота у 9 класі	9
	Вступ	
Урок № 1	Вступ. Розвиток української мови	12
	Повторення вивченого у 8 класі	
	Загальні відомості	19
Урок № 2	Повторення. Просте неускладнене речення	21
Урок № 3	Повторення. Просте ускладнене речення	25
Урок № 4	Контрольна робота. Диктант з граматичним завданням	28
	Пряма і непряма мова	
	Загальні відомості	30
Урок № 5	Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови	31
Урок № 6	Розділові знаки при прямій мові	33
Урок № 7	Заміна прямої мови непрямою	36
Урок № 8.	<i>Зв'язне мовлення.</i> Повторення вивченого про мовлення. Види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо)	39
Урок № 9	Діалог. Полілог	46
Урок № 10	Цитата як спосіб передачі чужого мовлення	49
Урок № 11	Узагальнення і систематизація вивченого з теми «Пряма і непряма мова»	52
Урок № 12	Контрольна робота з теми «Пряма і непряма мова»	55
Урок № 13	<i>Зв'язне мовлення.</i> Загальні відомості про текст, типи і стилі мовлення (повторення)	57
	Складне речення і його ознаки	
	Загальні відомості	61
Урок № 14	Складне речення і його ознаки. Складні речення без сполучників, з сурядним і підрядним зв'язком. Повторення і систематизація вивченого	63
Урок № 15	Засоби зв'язку частин складного речення	67

Складносурядне речення

	Загальні відомості	71
Урок № 16	Складносурядне речення, його основні ознаки	75
Урок № 17	Розрізнення складносурядних речень і простих з однорідними членами	79
Урок № 18	Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення	81
Урок № 19	Розділові знаки в складносурядному реченні	85
Урок № 20	Культура мовлення і стилістика. Синоніміка складносурядних речень з різними сполучниками, а також складносурядного речення і простих речень	88
Урок № 20	Ділова гра. Узагальнення і систематизація знань з теми «Складносурядне речення»	92
Урок № 21	Контрольна робота з теми «Складносурядне речення»	94
Урок № 22	Стислий переказ тексту наукового стилю (усно) за складним планом	96

Складнопірядні речення

	Загальні відомості	101
Урок № 23	Складнопірядне речення, його будова і засоби зв'язку в ньому	111
Урок № 24	Основні види складнопірядних речень. Складнопірядні речення з пірядними означальними	115
Урок № 25	Складносурядні речення з пірядними з'ясувальними	120
Урок № 26	Зв'язне мовлення. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)	123
Урок № 27	Складнопірядні речення з обставинними пірядними частинами. Складнопірядні речення з пірядними місця	126
Урок № 28	Складнопірядні речення з пірядною частиною часу	129
Уроки № 29–30	Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ тексту наукового стилю (усний і письмовий)	133
Урок № 32	Складнопірядне речення з пірядною частиною способу дії, міри і ступеня	137
Урок № 33	Складнопірядні речення з пірядною порівняльною частиною. Розрізнення неповних пірядних порівняльних частин речення і порівняльних зворотів	140
Урок № 34	Зв'язне мовлення. Докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням (письмово)	144
Урок № 35	Складнопірядні речення з пірядними частинами причини, наслідковими	148
Урок № 36	Складнопірядні речення з пірядними мети, умовними і допустовими	151

Урок № 37	Культура мови і стилістика. Синоніміка складнопідрядних і простих речень з відокремленими членами	155
Урок № 38	Складнопідрядне речення з кількома підрядними	159
Урок № 39	Узагальнення і систематизація знань з теми «Складнопідрядне речення»	164
Урок № 40	Контрольна робота з теми «Складнопідрядне речення»	167
Уроки № 41–42	<i>Зв'язне мовлення</i> . Тези прочитаного (публіцистичної чи науково-пізнавальної статей). Конспектування як різновид стислого переказу почутого	170

Безсполучникове складне речення

	Загальні відомості	173
Урок № 43	Безсполучникове складне речення. Поняття про безсполучникове складне речення. Особливості інтонації складного безсполучникового речення ...	176
Урок № 44	Смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення. Безсполучникові складні речення зі значенням перелічення. Кома і крапка з комою у безсполучниковому реченні	180
Урок № 45	Безсполучникові складні речення зі значенням причини, пояснення, доповнення. Двокрапка у безсполучниковому складному реченні	184
Урок № 46	Безсполучникові складні речення зі значенням протиставлення, часу, умови і наслідку. Тире в безсполучниковому складному реченні	187
Уроки № 47–48	<i>Зв'язне мовлення</i> . Твір-роздум (усний і письмовий) у публіцистичному стилі на морально-етичну тему	191
Урок № 49	Культура мови і стилістика. Синоніміка складних речень зі сполучниками, без сполучників і простих речень	196
Урок № 50	Урок-подорож у країну Безсполучникового речення. Узагальнення і систематизація вивченого про безсполучникове складне речення. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні ...	200
Урок № 51	Контрольна робота з теми «Безсполучникове складне речення»	204
Урок № 52	<i>Зв'язне мовлення</i> . Вибірковий переказ тексту наукового стилю	206

Складні речення з різними видами зв'язку (або багатокomпонентні)

	Загальні відомості	210
Урок № 53	Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	214

Урок № 54	Складні речення з сурядністю із безсполучниковим зв'язком	217
Урок № 12	Складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком	221
Урок № 56	Складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком	224
Урок № 57	Розділові знаки в складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	228
Урок № 58	Розділові знаки в складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку	231
Урок № 59	Узагальнення і систематизація знань з теми «Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку». Ділова гра «Перевір себе сам»	235
Урок № 60	Контрольна робота з теми «Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку»	238
Урок № 61	Зв'язне мовлення. Оповідання на самостійно обрану тему	240
Складне синтаксичне речення		
Урок № 62	Складне синтаксичне ціле (ССЦ), його основні ознаки	244
Урок № 63	Складне синтаксичне ціле й абзац	248
Урок № 64	Види і засоби міжфразного зв'язку	252
Урок № 65	Актуальне членування речень у висловленні: відоме і нове	256
Урок № 66	Зв'язне мовлення. Доповідь на основі двох-трьох джерел на морально-етичну і суспільну тему в публіцистичному стилі	260
Урок № 67	Зв'язне мовлення. Ділові папери. Заява. Автобіографія	265
Урок № 68	Повторення і систематизація вивченого. Слово як предмет вивчення	267
Урок № 69	Повторення. Мовні аспекти вивчення речення. Орфографія. Пунктуація	271
Урок № 70	Контрольна робота. Диктант. Тести	274

Навчальне видання

Бібліотека журналу «Вивчаємо українську мову та літературу»

Моя методика

Випуск 11 (72)

ТИХОША Валентина Іванівна

УКРАЇНСЬКА МОВА. 9 КЛАС

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*

Редактор *О. О. Маленко*

Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*

Технічний редактор *О. В. Лебедєва*

Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 13.11.2009. Формат 60×90/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура «Шкільна».
Ум. друк. арк. 21,00. Зам. № 9-11/16-04.

ТОВ «Видавнича група “Основа”»
61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66
тел. (057) 731-96-33

e-mail: office@osnova.com.ua

www.osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
КВ № 11454-32 від 7.07.2006 р.

Віддруковано з готових плівок

Виробник: ПП «Тріада+»

Свідоцтво ДК № 1870 від 16.07.2007 р.

Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. (057) 757-98-16, 757-98-15